

Кам'яний гість

Олександра Гайдай

КАМ'ЯНИЙ ГІСТЬ

ЛЕНІН
У ЦЕНТРАЛЬНІЙ
УКРАЇНІ

Видання друге, доповнене

КИЇВ · К.І.С. · 2018

УДК 323.2:719](477-191.2)

ББК 66.3(4Укр)

Г14

Гайдай О.

Г14 Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге / Олександра Гайдай. – Київ : К.І.С., 2018. – 280 с.

ISBN 978-617-684-198-2

Книжку присвячено долі радянської символічної спадщини після розпаду СРСР. На прикладі Центральної України Олександра Гайдай показує, як співіснували і конкурували різні погляди на радянську історію; як проявлялася на місцях мінлива історична політика; як давали собі раду з радянським минулим країни Центрально-Східної Європи; як помирали пам'ятники Леніну – «живішому за всіх живих».

УДК 323.2:719](477-191.2)

ББК 66.3(4Укр)

ISBN 978-617-684-198-2

2018 © Олександра Гайдай

2018 © Видавництво «К.І.С.»

Зміст

Вступ	6
1. Пам'ять і політика пам'яті. Нюанси дослідження	10
2. Поділена Європа та політика пам'яті	21
3. Музей: форма презентації і/або ізоляції кмуністичного минулого	33
4. У часі і просторі. Пам'ятники Леніну в Україні	43
5. Від УРСР до України. Радянська спадщина в контексті політичних змін 1990-х років.	63
6. Віктор Ющенко та його історична політика	84
7. Війна пам'ятників. Поле битви – Центральна Україна	102
8. Куди подіти Ілліча? Зберегти не варто руйнувати . . .	132
9. «Вічно живий»? Ленін та пам'ятники йому у свідомості населення	143
10. Нові часи – нові герої. Вплив акцій протесту 2013–2014 років на долю пам'ятників Леніну	172
Post scriptum	190
Залишити не можна прибрати: до дискусії про радянські монументи	199
Примітки	209
Показчик	250

Вступ

Увечері 8 грудня 2013 року західні медіа вибухнули повідомленнями та репортажами з України. Подією, що привернула загальну увагу, стало скинення пам'ятника Леніну в центрі Києва. О 18:00 міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський написав у твіттері: «Статуя Леніна у Києві знесена, я шокований, шокований...»¹. Згодом лише кілька подій Євромайдану змогли дорівнятися за своєю символічністю та резонансом до цієї події.

Одних шокувало знесення пам'ятника, який, здавалося, стоятиме попри все, інших — те, що через два десятиліття після розпаду СРСР у центрі Києва залишався пам'ятник творцю Радянського Союзу. Оглядач видання «Атлантик» у своїй статті навіть написав: «Зачекайте, Київ досі має статую Леніна?»². Далі — більше. Як з'ясувалося, кожне більш-менш значиме містечко України мало свого Леніна, а подекуди й не одного. Така «популярність»

вождя пролетаріату в Україні стала ще більш очевидною під час «ленінопаду» – масового скинення пам'ятників Леніну наприкінці лютого – на початку березня 2014 року.

Якщо іноземці відкривали для себе країну, в якій найпоширенішим пам'ятником історичній особі був пам'ятник Леніну, то населення перевідкривало символічний простір власної країни, усвідомлюючи його конфліктність та радянськість. Пам'ятники Леніну знову стали видимими і, що головне, отримали емоційне значення у результаті як подій Революції гідності, так і попередньої політики пам'яті щодо радянської спадщини в Україні.

Але як сталося, що по двадцяти роках після розпаду СРСР пам'ятники Леніну збереглися на території України, крім західних областей, та ще й у такій кількості? Чи було це наслідком ідеологічних орієнтацій населення? Якщо ні, то як воно ставилося до цих монументів радянської епохи? Чому під час протестних акцій 2013–2014 років питання необхідності їх демонтажу вибухнуло з такою силою і чому саме на території Центральної України?

На мій погляд, питання про пам'ятники Леніну, ба навіть ширше – радянську спадщину в монументальному мистецтві після розпаду СРСР є складовою і водночас наслідком тих політичних, соціальних і економічних процесів, які відбулися (чи не відбулися) в Україні після 1991 року. Тому дискусію про об'єкти спадщини попереднього політичного режиму волю розглядати не з позиції оцінки цього режиму, а як індикатор стану суспільної свідомості, трансформаційних процесів у країні та можливостей окремої держави у «подоланні» конфліктного минулого. У процесі творення спадщини суспільство відбирає частину успадкованого минулого, аби включити його в уявне майбутнє³, орієн-

туючись на теперішнє і, що найголовніше, – на саме уявлення про майбутнє. Тому «спадщина» є тією аналітичною категорією, яка дає змогу відстежити зміни в колективній пам'яті спільноти та політиці держави. Це передусім стосується пам'ятників, що, як частина символічної спадщини, перебувають у тісному зв'язку із владою, її інститутами та ідеологією.

Водночас, і це важливо, я не розділяю методи поводження із радянською спадщиною на добрі/корисні та негативні/шкідливі, бо переконана, що немає абсолютно правильного підходу. Кожна із форм інституціоналізації та меморіалізації пам'яті про попередній режим має і переваги, й недоліки. Крім того, зважаючи на суб'єктивну природу спадщини, форми й методи репрезентації минулого можуть зазнавати змін. Тому не менш важливим за спосіб інституціоналізації пам'яті є процес прийняття рішень, зокрема аргументи та мотиви агентів пам'яті щодо формування дискусії про спадщину.

Аби відповісти на поставлені питання, я мусила проаналізувати попередню політику пам'яті, зокрема діяльність органів центральної і місцевої влади з управління та інтерпретації радянської спадщини, а також ставлення населення до пам'ятників Леніну. В цьому контексті важливими є особливості «пам'ятання» як по статі Леніна, так і загалом радянського періоду. Щоби здійснити задумане, мені довелося протягом трьох років відвідати окремі районні та всі обласні центри Житомирської, Вінницької, Черкаської, Полтавської та Київської областей. Такий вибір зумовлений тим, що за роки незалежності саме на території Центральної України дискусії щодо радянського періоду великою мірою зосередилися навколо сприйняття пам'ятників Леніну.

Дослідження, покладене в основу цієї книги, розпочалося 2012 року із зацікавлення об'єктами радянської меморіальної спадщини в Україні. Під час роботи увагу привернула не так кількість пам'ятників Леніну (хоча сам по собі факт, що вони незмінно стояли в кожному з великих населених пунктів центральних областей, вражає), як ставлення до них населення та представників органів влади. Найпоширенішою реакцією мешканців була байдужість до пам'ятника, а його конфліктне значення поруч з офіційними державними спорудами, церквами, пам'ятниками національним героям залишалося непоміченим. Це підштовхнуло мене до осмислення образу радянського минулого в суспільній свідомості, спадщини та особливостей колективної пам'яті, зокрема в регіональному розрізі. Тому об'єктом цього дослідження стали не так пам'ятники Леніну, як українське суспільство після розпаду СРСР⁴.

Я дякую Університету Санкт-Галлена, особливо докторці Кармен Шайде, за незмінну підтримку та сприяння у виданні цієї книги. Її поява була б неможливою і без підтримки друзів та колег-істориків, чії критичні зауваження і пропозиції допомогли мені у роботі. Окрема подяка професору Георгію Касьянову, розмови з яким стали джерелом натхнення та дали змогу критичніше підійти до предмета дослідження.

У назві книжки – алюзія на п'єсу Пушкіна «Кам'яний гість» із циклу «Маленькі трагедії». У цьому творі Дон Жуан уперше стає героєм трагедії, а сам текст присвячений темі розплати. Водночас аналогія із гостем підкреслює тимчасовість та чужість пам'ятника Леніну в просторі незалежної України, що, як і будь-який ідеологічний монумент, тісно пов'язаний із політичним режимом, котрий його встановив.

1

Пам'ять і політика пам'яті. Нюанси дослідження

Поділяючи конструктивістський підхід до розуміння проблеми пам'яті, я розглядаю її, а також ідентичність, складовою якої вона є, як інтерсуб'єктивний, а отже, змінний феномен. Ключове поняття для методології цього дослідження – «політика пам'яті», тобто сукупність усіх суспільних практик творення та утвердження певної інтерпретації минулих подій на громадському й на державному рівнях. В основі політики пам'яті – процес відбору та інтерпретація фрагментів минулого, що підлягають пам'ятанню. Як стверджує політолог Ольга Волянчук, з одного боку, політика пам'яті спрямована на конструювання певної спільної пам'яті, а з іншого, її метою є цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного члена спільноти⁵.

Сплеск інтересу до пам'яті в науковому та громадському дискурсі припав на 1970–1980-ті роки. Він став наслідком того, що історик П'єр Нора означив як три різ-

новиди деколонізації: перша пов'язана із розпадом колоніальних імперій, друга – з емансипацією меншин і третя – зі зверненням народів на Балканах, у Східній Європі, Латинській Америці й Африці до забороненої раніше теми пам'яті. У процесі руху за соціальні й політичні права жінок, етнічних та інших меншин пам'ять стала механізмом реабілітації пригноблених і тих, хто зазнав дискримінації⁶. Групи та окремі особи, раніше позбавлені права на власну, відмінну пам'ять, дістали змогу представити її, а отже, утвердити свою ідентичність. Крім того, вплив на активізацію соціальних і культурних досліджень справила масова імміграція в Європу з колишніх колоній та інших частин світу. У ситуації етнічного й релігійного розмаїття проблема національного самовизначення та збереження «своєї» пам'яті стала особливо актуальною в європейських країнах⁷.

Важливе значення у зростанні інтересу до сфери пам'яті мали також індустріалізація та урбанізація країн Західної Європи. Зник віковичний сільський спосіб життя, а з ним було втрачено і традиційну пам'ять та уявлення про ідентичність. Найбільш виразно, на думку П'єра Нора, нові тенденції проявились у Франції. Науковець назвав 1975 рік точкою відліку. Тоді у країні стали особливо помітними впливи таких факторів, як економічна криза 1973 року, вичерпаність революційної ідеї, яка з 1789-го визначала світогляд французів, та зникнення традиційного сільського побуту⁸.

На тлі цих процесів у Європі величезне значення мав вихід англомовного перекладу праці Моріса Гальбвакса «Колективна пам'ять» 1980 року. Французький соціолог та учень Еміля Дюркгайма, котрий розробляв ідею про колективні уявлення, Моріс Гальбвакс ще в

1920–1930-х роках почав досліджувати соціальну природу пам'яті. Результатом його багаторічної роботи стали дві книги – «Соціальні рамки пам'яті» (1925) та «Коллективна пам'ять» (1950). Він розглядав пам'ять як соціальний конструкт: суспільне середовище обмежує та впорядковує індивідуальні спогади у просторі і часі⁹. Для пояснення того, як певна група конструює спогади індивіда, вчений запровадив поняття «соціальні рамки пам'яті», окресливши їх як джерело спогадів і понять, у яких людина фіксує пам'ять¹⁰. За своєю суттю це система цінностей та чітка ієрархія подій (образів) минулого, відповідно до якої індивіди впорядковують власні та набуті в процесі комунікації спогади¹¹.

Зважаючи на те, що суспільство складається із величезної кількості груп і спільнот, до яких індивід входить протягом свого життя, пам'ять більшості людей сконструйована в результаті взаємодії різних соціальних рамок¹². Проте вплив різних спільнот на індивіда неоднаковий: усе залежить від інтенсивності спілкування та особливостей взаємодії всередині спільноти. Якщо нація є прикладом широких рамок, то соціальні рамки пам'яті, що пов'язують спільноту окремого села чи міста, більш визначені, а отже, сильніші.

Людській пам'яті властиве прагнення до узгодження та цілісності. Тому якщо індивід має справу із двома протилежними соціальними рамками (наприклад, радянський та національний дискурси), виникає внутрішній конфлікт, що призводить або до повного заперечення однієї з інтерпретаційних моделей, або до амбівалентності у пам'ятанні, тобто до співіснування ідеологічно протилежних героїв та сюжетів у пам'яті.

Теоретичний доробок Моріса Гальбвакса суттєво вплинув на розвиток соціальних наук у ХХ столітті,

але спровокував більше запитань, ніж дав відповідей. У своїй теорії французький учений розглядав процес пам'ятання/пригадування винятково у межах певної соціальної групи – сім'ї, соціального класу, релігійної спільноти, тому не визначив загальних механізмів формування колективної пам'яті. Як слушно вказує американський соціолог Джеффрі Олік, Моріс Гальбвакс досліджував передусім соціальні рамки пам'яті, не розглядаючи колективну пам'ять як таку³. У результаті остання стала загальною концепцією, яка, означаючи все, не означає нічого⁴.

Моріса Гальбвакса критикували за його антиіндивідуалізм, хоча насправді він ніколи не заперечував існування індивідуальної пам'яті, а лише доводив неможливість її існування поза колективною. Тому в рамках теорії вченого питання про межі активності індивіда та його здатність оскаржити панівний наратив залишається відкритим. Історик Вульф Канштайнер вказував на те, що колективна пам'ять проявляється лише через індивідуальну, але позаяк вона є колективним феноменом, її не можна досліджувати за допомогою методів аналізу індивідуальної пам'яті⁵. Лише індивіди можуть думати й пам'ятати історично, і, як стверджує Джеффрі Олік, індивідуальна пам'ять не існує без соціального досвіду так само, як колективна неможлива без участі осіб у суспільному житті. З огляду на такий взаємозв'язок розглядати окремо ці явища просто неможливо⁶.

Використовуючи поняття колективної пам'яті, ми припускаємо існування певної групи людей зі спільною впорядкованою та зрозумілою пам'яттю. Насправді ж колективна пам'ять не гарантує уніфікації пам'яті членів спільноти⁷. Тому будь-яка апеляція до колективної

пам'яті можлива лише як частина узагальнення. Зважаючи на це, варто використовувати поняття колективної пам'яті лише в метафоричному значенні, як певну властивість спільноти, а не як пояснювальний інструмент. Націю чи суспільство слід розглядати не як окремі «організми» із власною пам'яттю, а лише як систему зв'язків між членами групи для збереження спільних міфів, традицій, вірувань. Так само колективна пам'ять є узагальненим поняттям на позначення процесу формування і збереження членами певної групи спільного образу минулого або окремих його фрагментів¹⁸.

Дослідниця пам'яті Алла Киридон, услід за американськими науковцями Говардом Шуманом і Жаклін Скот, вказує на два значення, які може мати колективна пам'ять. Перше – це пропущені через особистий досвід колективні спогади, друге – масовий образ певних значущих для спільноти подій минулого¹⁹. Останній функціонує як загальне уявлення про якусь історичну подію чи особу, а отже, безпосередньо впливає на поведінку спільноти в теперішньому.

Теорія Моріса Гальбвакса отримала новий розвиток у дослідженні історика стародавніх культур Яна Ассмана. Він запропонував розділити дві форми пам'ятання, означені як культурна й комунікативна, або пам'ять поколінь. Перша – записана (наприклад, у підручниках), артикульована і стабільна, друга – «жива», нестабільна й неорганізована, містить різні, часом протилежні, інтерпретації та оцінки. Культурна пам'ять, яка частково збігається із поняттям історичної пам'яті у Моріса Гальбвакса, формує уявлення про спільне минуле групи через образи, традиції, ретельно добрані, закодовані та комеморативно підтримувані. Ян Ассман спеціально використовує термін «пам'ять», а не «знання» про мину-

ле, підкреслюючи особливу природу культурної пам'яті, що конструюється відповідно до певної моделі уявлення про нього, а тому охоплює і забування²⁰. Поняттям «комунікаційна пам'ять» учений пропонує замінити термін «колективна пам'ять», наголошуючи на способі підтримки цієї пам'яті – через щоденне спілкування членів групи²¹. Крім того, Ян Ассман розширює запропоноване Морісом Гальбваксом поняття соціальних рамок, стверджуючи, що людська пам'ять вбудована як у соціальні, так і в культурні рамки пам'яті. Остання включає, серед іншого, ландшафт, у якому виросла людина, тексти, які вона прочитала, свята, які відзначала²².

Зважаючи на свою природу, комунікативна пам'ять не може простягатися довше трьох поколінь (80–100 років). Що далі події відходять у минуле, то більше вони стають сакральними, туманними та нечіткими²³ – і зрештою перетворюються на частину культурної пам'яті. Обидві форми пам'ятання (культурна та комунікативна) не існують поза життям людини, тому комунікація важлива в обох випадках. Але якщо для комунікативної пам'яті вона є неодмінною умовою існування, то для культурної – лише способом актуалізації. Так репрезентації минулого, сховані в архівах, бібліотеках, музеях, «оживають» лише тоді, коли стають предметом соціальної комунікації²⁴.

Але наскільки (не)змінною є колективна пам'ять? Тобто чи можливо змінити уже сформовані колективні уявлення про минуле? Алла Киридон вказує на два етапи формування пам'яті: статичний, коли утворюється щось на зразок схеми-матриці, та етап, коли відбувається актуалізація певних уявлень про минуле відповідно до потреб сучасності. Важливо, що схема-матриця визначає те, як суспільство сприймає та інтерпретує

нові знання, інакше кажучи, вона «відфільтровує» інформацію. Основними фільтрами пам'яті є контекст епохи, особливості певного соціуму, а також ступінь сформованості матриці пам'яті²⁵.

Окремий аспект – питання про об'єкти, що оточують індивіда й беруть участь у збереженні та ретрансляції пам'яті певної спільноти чи групи. Йдеться про маркери, символи, які підтримують нашу пам'ять і допомагають у пригадуванні, адже вона не існує сама по собі, індивіди не пам'ятають безвідносно до чогось. Аби зберегти й передати знання про певні події чи героїв, пам'ять має бути матеріалізована. Це не означає, що вона існує у певних об'єктах, як у капсулі. Саме індивід, проектуючи свої знання та пам'ять на конкретні об'єкти, «оживляє» їх. А щоб об'єкти зберегли своє значення, потрібна постійна діяльність з актуалізації сенсів, що найчастіше відбувається під час комеморативних подій.

Вищезгадані об'єкти (чи локації) П'єр Нора означив як «місця пам'яті». За визначенням ученого, після зникнення «природної» пам'яті, яку передавали за допомогою усних розповідей у традиційному суспільстві, в результаті індустріальної та соціальної модернізації у ХІХ столітті спільноти почали створювати місця пам'яті, які допомагали б зберігати й передавати наступним поколінням їхню історію-пам'ять²⁶. У подальшому в результаті глобалізації (якій притаманне прискорення історії, поглиблення міжнародних зв'язків і залежностей) та розвитку засобів масової інформації ці процеси лише посилюються. Тому функція місць пам'яті, як і традицій, полягає у встановленні зв'язку з минулими подіями, створенні ілюзії стабільності²⁷. Але разом із пам'яттю про певну подію чи особу наступним поколінням передавалося аксіологічне судження, визначе-

на інтерпретація цієї події чи особи, пов'язана із місцями пам'яті. Отже, місця пам'яті – це сконструйована пам'ять із виразним ідеологічним чи політичним сенсом, трансльована в суспільну свідомість через систему освіти, літературу, мистецтво, пресу. Концепт місць пам'яті П'єра Нора став теоретичною основою для дослідження різних форм колективної пам'яті: матеріальних (пам'ятники, монументи), функціональних (зображення на банкнотах, надання імен історичних діячів чи визначних подій вулицям, установам, формування змісту підручників) та символічних (образи, символи нації).

Місцями пам'яті є тільки ті пам'ятники, що призначені зберігати пам'ять про певну особу чи подію. Раніше пам'ятники не мали якогось особливого ідеологічного значення, а вважалися лише об'єктами мистецтва. Тому їх створення чи руйнування було приватною справою власника монумента. Усе змінилося у ХІХ столітті, коли з розвитком націоналізму з'явилися пам'ятники-повідомлення, які втілювали значущі для спільноти цінності та ідеали. Мало того, вони стали частиною культурної спадщини, через яку ретранслюється спільна пам'ять, а отже, й ідентичність. Унаслідок зв'язку пам'ятників із пам'яттю, що її вони уособлювали, зміна одного призводила до зміни іншого.

Досліджуючи місця пам'яті, не варто забувати, що їх історія – це «мистецтво виконання», засноване на зв'язках, що виникають між об'єктом і глядачем²⁸, тобто саме по собі місце нічого не означає, воно набуває сенсу лише у зв'язку з пам'яттю особи. П'єр Нора вважав, що створення та усвідомлення індивідами місць пам'яті – головний чинник формування групової ідентичності. Саме у взаємодії з ними окрема особа може відчути себе частиною колективу (найчастіше це від-

бувається під час комеморативних дійств). Тому, аналізуючи зміну цих місць, можна зрозуміти трансформацію історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи²⁹. Коли ж немає наміру пам'ятати, «місце пам'яті» перетворюється на «місце історії», яке не викликає жодних емоцій і не провокує пам'ять особи.

Роботу з упорядкування пам'яті про минулі події, надання їм сенсу та значень називають політикою пам'яті. Порівняно з нею історична політика означає вищий рівень інструменталізації історії. Перша фігурує в усі періоди історії, натомість історична політика з'являється не так давно й охоплює цілеспрямовану діяльність із формування певного образу минулого з подальшим використанням його у внутрішній і зовнішній політиці, зокрема і в конфліктах.

Хоча вплив держави на конструювання уявлення про минуле часто визначальний (зважаючи на значний фінансовий та адміністративний ресурс), але навіть за умови її цілеспрямованої діяльності не кожна інтерпретація минулого утверджується у суспільній свідомості, а якщо все-таки утверджується, то часто у трансформованому вигляді. Тому не слід вважати колективну пам'ять результатом діяльності лише владних інституцій та інтелектуальної еліти.

Природа політики пам'яті є інструментальною з акцентом на практичності та дидактичності, а також селективною, бо з усього масиву інформації вона обирає лише окремі події та постаті, а з ними – й місця пам'яті. Немає раз і назавжди сформованої та усталеної пам'яті, ревізія спогадів відбувається щоразу, коли ми пригадуємо минуле³⁰. Це робить пам'ять чудовим об'єктом маніпуляцій влади, яка може згладжувати

(або непригадувати) складні події в минулому для конструювання деформованого, але політично корисного досвіду³¹. Визначення минулого впливає на уявлення про майбутнє, а також на формування ідентичності³². Тому певна інтерпретація минулого – це той символічний ресурс, що його використовують еліти й інші зацікавлені групи для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності та вироблення соціально-політичних оцінок і позицій.

До механізмів політики пам'яті належать комеморативні стратегії (встановлення пам'ятників, відкриття музеїв, відзначення на державному рівні історичних дат), топонімічні зміни, організація історичної освіти, а також діяльність недержавних організацій та окремих осіб (від виробництва фільмів до написання книг). При цьому каркас історичної пам'яті, зокрема і створення соціальних рамок пам'яті, формує наратив, представлений у підручнику з історії. Саме там, за словами американського історика Патріка Хаттона, конструкція минулого редукується до певного обсягу й змісту, що дозволяє їй виконувати пізнавальну, виховну та ідентифікаційну функції³³.

Коллективна пам'ять – складний феномен, що його вкрай важко охопити в усьому розмаїтті. Я маю на меті виокремити історичні оцінки в конкретний момент часу і для визначеної групи осіб. Водночас слід визнати стійкість до змін історичних уявлень після того, як вони уже сформувалися. Ось чому не завжди дії влади у сфері пам'яті дають бажаний для суспільства ефект. Коллективна пам'ять постає як результат взаємодії різних акторів (офіційних та неофіційних), які, кожен у свій спосіб, беруть участь у створенні певного образу минулого з метою задоволення власних потреб

1. Пам'ять і політика пам'яті. Нюанси дослідження

та інтересів. Важливо розглянути як ініціативи окремих політичних сил чи індивідів у сфері політики пам'яті, так і контекст, соціальний та культурний, у якому формується пам'ять. Адже на формування історичних орієнтацій впливають історичний досвід, регіональна (локальна) пам'ять та особливості міського ландшафту.

Услід за Алоном Конфіно, я розглядаю пам'ять не ізольовано, а у зв'язку із суспільством³⁴, тобто аналізую не тільки стратегії офіційної політики пам'яті, а й процес «споживання» образів минулого суспільством. Для цього послуговуюся даними соціологічних опитувань та інтерв'ю. Корисним, на мою думку, є також підхід, за яким пам'ять розглядають як подорож у минуле. Він дозволяє виокремити мотиваційну складову діяльності з активізації роботи пам'яті. До пам'яті звертаються, аби надати сенс сучасним подіям, тому маршрут подорожі залежить від того, які питання ставляться до минулого³⁵.

У роботі використано поняття «колективна пам'ять», яке, по суті, зводиться до поняття «комунікативна пам'ять» Яна Ассмана, а також поняття «політика пам'яті» як означення діяльності різних офіційних і неофіційних агентів для впровадження певної візії минулого. При цьому більш утилітарне використання історії у внутрішній політиці, ідеологічних дебатах, юридичних і законодавчих актах позначено поняттям «історична політика».

2

Поділена Європа та політика пам'яті

Політика пам'яті кожної з європейських держав інакша і в сенсі інтерпретаційних схем та історичних сюжетів, і в самих підходах до формування історичної пам'яті. Частково це наслідок неоднакового досвіду Другої світової війни і подій наступних десятиліть у країнах Західної і Центрально-Східної Європи, що були розділені «залізною завісою» під час Холодної війни (1945–1991). Але вагому роль зіграли й різні процеси в національному будівництві.

Країни Центрально-Східної Європи після Другої світової війни опинилися у схожій політичній і культурній ситуації: вони були націями, яким відмовлено у праві вирішувати власну долю. Зважаючи на це, їх історія – це історія боротьби за незалежність. Відмінність країн соціалістичного блоку від радянських республік, зокрема й України, в тому, що після 1945 року їх було відірвано від культури і традицій, які вони вважали своїми, – від «європей-

ської цивілізації»³⁶, тому боротьба з комуністичним режимом була складовою процесу збереження своєї ідентичності та культури. Важливо, що у всіх європейських державах пам'ять про події ХХ століття, особливо пов'язана із Другою світовою війною, залишалася неоднозначною і містила багато конфліктних тем. Але якщо в Західній Європі історична дискусія розпочалася через десятиліття після закінчення війни, то в країнах Центрально-Східної Європи – лише після краху комуністичної системи.

Необхідність примирення колишніх ворогів та подолання травматичного досвіду воєнного часу задля побудови політично й економічно стабільної Європи спонукала західні держави до використання прагматичного підходу у взаєминах. Позаяк пам'ять держав про минулі події відрізнялася, вони зосередилися на, як вважалося, спільному майбутньому. В політичному вимірі набув популярності вислів Робера Шумена: «Якщо ви не можете перемогти свого суперника, то об'єднайтеся з ним». Ішлося про франко-німецьке примирення і союз, який став основою європейської інтеграції. Перспективне мислення було доповнене спільним для всіх бажанням не обговорювати минуле та витіснити його з публічної сфери до приватної³⁷. Тому 1950-ті роки у Європі традиційно називають «великою тишею». Іншим фактором, що вплинув на реконфігурацію спогадів про війну, став початок Холодної війни: відтепер пріоритети зовнішньої політики визначали інтерпретацію минулих воєнних подій³⁸.

Поштовхом до початку критичного переосмислення минулого у Федеративній Республіці Німеччині (далі – ФРН) стала необхідність інтеграції до співдружності західних держав. До цього пам'ять німецького насе-

лення зосереджувалася майже винятково на власних стражданнях та втратах³⁹, проте західні союзники спонукали ФРН до визнання відповідальності за злочини націонал-соціалізму, зокрема й за Голокост. У юридичній сфері це передбачало покарання винних і виплату компенсацій жертвам⁴⁰, а в історичній – дослідження націонал-соціалізму. Позаяк цей процес був великою мірою нав'язаний населенню ФРН, він мав поверховий характер і не спричинив суттєвих змін у колективній пам'яті про війну, а найпоширенішою стратегією стало витіснення неприємних спогадів. І тільки у 1960-х роках, із появою нового покоління німців відбулося усвідомлене осмислення минулого, що виявилось у публічних дебатах 1960–1970-х. Великий вплив справили й судові процеси над нацистськими злочинцями (суд у Франкфурті в 1963–1965 роках і процес над Адольфом Айхманом у Єрусалимі 1961-го), а також «східна політика» президента ФРН Віллі Брандта, зорієнтована на визнання відповідальності за злочини нацизму і в перспективі налагодження відносин зі східними сусідами⁴¹. В публічному дискурсі з'явився концепт пророблення минулого, взятий зі статті філософа Теодора Адорно 1959 року. Пророблення минулого у розумінні автора зводиться до процесу критичного аналізу минулих подій. Теодор Адорно вказує, що минуле буде подолане лише тоді, коли вдасться осмислити самі причини подій минулого, інакше воно й далі визначатиме сучасність⁴².

І хоча політика зближення і примирення набула великого резонансу в німецькому суспільстві, повністю подолати ревізіонізм та заперечення не вдалося. Кінець 1980-х означився «битвою істориків» у Західній Німеччині – дискусією довкола інтерпретації нацист-

ського режиму та його злочинів у німецькій історії, а також (не)можливості їх зіставлення зі сталінськими репресіями⁴³. Намагання визначити гірший із режимів, порівняння Гітлера і Сталіна, а також заяви про Голокост як захисну реакцію на більшовицькі злочини (чи загрозу) частина учасників дискусії прийняла за спробу применшити злочини нацизму, зокрема і Голокост. Ця суперечка істориків та політиків привернула увагу медіа, і саме тоді вперше у Німеччині з'явився термін «історична політика» як виразник негативної практики використання історії політиками⁴⁴ для нав'язування суспільству певної інтерпретації минулого. Так німецький канцлер Гельмут Коль, який прийшов до влади 1982 року, оголосив пріоритетним патріотичне виховання і розвиток позитивної національної свідомості у німців. Основним завданням у політиці пам'яті став відхід від уявлення націонал-соціалізму як наріжного каменя німецької історії⁴⁵ та зосередження на інших її позитивних темах.

Водночас відкриття Музею націонал-соціалізму 2015 року в Мюнхені є наочним свідченням досягнень німецького суспільства в осмисленні минулого та вироблення критичного способу «говоріння» про нього. Німеччині вдалося вийти за вузькі межі етнонаціоналізму та переосмислити свій досвід нацизму.

Якщо в Німеччині історичні дискусії відбувалися навколо питання визнання злочинів націонал-соціалізму, то в сусідній Франції головним було питання колаборації з нацистським режимом. За Шарля де Голля історична політика зосереджувалася на темі руху Опору, яку було використано як основу для об'єднання французького суспільства⁴⁶. Щоб різні групи населення могли долучитися до дискурсу руху Опору, його центром

зробили французьку націю в цілому, а поняття опору поширили не лише на озброєну боротьбу, а й на внутрішній пасивний супротив нацистському режиму. Таке бачення виконувало терапевтичну функцію і сприяло розвитку патріотизму у Франції, а відповідальність за злочини періоду війни й колаборацію було покладено на відносно невелику групу людей, що належали до режиму Віші⁴⁷. На думку історика Ютті Шеррер, інструменталізація історії для досягнення політичних цілей у Франції Шарля де Голля і Франсуа Міттерана була навіть більшою, ніж у сусідній ФРН⁴⁸.

Осмислення минулого у Франції як процес самоаналізу й рефлексування над пам'яттю розпочалося у 1970-х роках і охоплювало деконструкцію нарративу руху Опору та порушення теми примусової депортації єврейського населення із території країни⁴⁹. Тут вдалося досягти великих успіхів, хоча коливання між критичним аналізом минулого й намаганням зробити його комфортним та неконфліктним тривали.

У 1990 році було прийнято закон Гайсо, що передбачав покарання за заперечення злочинів проти людяності, зокрема й геноциду євреїв. А через більше як десятиліття, у 2000-х роках, спалахнули дебати щодо можливості запровадження покарання за заперечення геноциду вірмен 1915 року. Дії влади викликали критику серед деяких науковців, які, об'єднавшись під гаслом «за свободу історії», виступили проти політизації науки та встановлення історичної правди шляхом прийняття законів чи винесення судових рішень⁵⁰. Цей рух активізувався у 2008 році у зв'язку з можливістю прийняття законів про заперечення геноциду на загальноєвропейському рівні. П'єр Нора у своєму «зверненні з Блуа» зазначав, що держава не може обмежувати сво-

боду істориків і визначати історичну правду, а історія не є релігією чи мораллю⁵¹. Цей документ, підписаний багатьма видатними істориками, мав великий резонанс у Європі й продемонстрував можливість істориків впливати на політичні процеси. Закон про покарання за заперечення геноциду вірмен так і не був прийнятий. В опрацюванні свого минулого Франції вдалося досягти кращих результатів, ніж Німеччині, хоча й тут історія та пам'ять як складова ідентичності дотепер залишаються у фокусі публічних дискусій, а критичніше ставлення до минулого супроводжувалося радикалізацією в інших історичних питаннях.

До 1989–1991 років у країнах Центрально-Східної Європи візію минулого визначала комуністична ідеологія та геополітичні стратегії радянського керівництва. Тому, торкаючись періоду після Другої світової війни, можна говорити лише про політику щодо минулого, а не про історичну політику, котра передбачає, як вказує російський історик Олексій Міллер, існування хоча б обмеженої демократії та плюралістичного суспільства, коли політика у сфері пам'яті постає як результат взаємодії різних акторів⁵². Водночас російський учений, як і інші автори збірника «Историческая политика в XXI веке», схильний виокремлювати регіон Центрально-Східної Європи у контексті формування та функціонування історичної політики. Адже, як зазначає Міллер, хоча методи та форми інституціоналізації пам'яті в цих країнах не були унікальними, а держави відрізнялися рівнем демократичного й економічного розвитку та попереднім історичним досвідом, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х їх об'єднує як інтенсивність дій у сфері пам'яті, так і виняткове поєднання форм і методів історичної політики⁵³. У кожній

із держав історична політика варіювалася, але схожі проблеми з подолання комуністичного спадку й формування нової ідентичності підштовхували їх до використання апробованих у сусідніх країнах форм і методів історичної політики⁵⁴.

У 1990-х роках внутрішню політику центрально- і східноєвропейських держав визначали європейські інтеграційні орієнтації та потреба досягнення економічної стабільності, тому політичні еліти уникали конфліктних питань. Історичні дискусії було сконцентровано переважно на міжвоєнному періоді й комуністичному минулому окремих представників політичної еліти. Однак, як зазначає Олександр Астров, після вступу одних держав до ЄС і усвідомлення безперспективності отримання європейського членства іншими виникла необхідність формування нового об'єднувачого наративу⁵⁵. Політизація минулого стала важливим елементом легітимації нових еліт, а історичну політику використовували як інструмент у внутрішній і зовнішній політиці⁵⁶. У 2000-х роках відбулося поживлення у сфері історії в країнах регіону, чия історична політика зосереджується на власних стражданнях і втратах від тоталітарних режимів. Тему Голокосту якщо й використовували, то лише з метою підсилити значення цих страждань. Тенденцію в історичній політиці у цей період часто задавали малі держави, передусім країни Балтії⁵⁷, для яких це був спосіб утвердження своєї суб'єктності у спільноті європейських держав.

Історик Євгеній Фінкель метафорично характеризує регіон Центрально-Східної Європи та частково колишнього СРСР як територію, де постійно ведеться «пошук втраченого геноциду»⁵⁸. Ідеться про ситуацію, коли країни намагаються подати власні втрати за тоталітарно-

го режиму, послуговуючись термінологією геноциду з огляду на його величезну нормативну й емоційну роль у суспільному дискурсі. Така інтерпретація може використовуватися і для того, аби виправдати власні злочини як відплату за кривди, що їх вони зазнали.

Найяскравіше ці тенденції проявилися у Польщі. З метою патріотичного виховання та підтримки національної свідомості події, що презентували поляків у негативному світлі, були витіснені з публічного героїчного дискурсу⁵⁹. Дискусія про винищення поляками єврейського населення у Єдвабному в 1941 році частково сколихнула суспільний історичний дискурс у 1999–2000 роках, але змінити його не змогла. Протягом 2004–2007 років у країні сформувалась «нова історична політика», що мала на меті підвищення рівня патріотизму шляхом відродження традицій і пам'ятних місць польської нації. Ідеться про намагання політичних сил на інституційному та законодавчому рівні закріпити певні інтерпретації історичних подій. Польська правниця проголосила історичну політику важливою складовою діяльності. За підтримки президента Леха Качинського 2004 року було відкрито Музей Варшавського повстання, активізував свою діяльність Інститут національної пам'яті, створений 1999-го на базі Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу. Так Польща репрезентує тенденцію небажання критично осмислювати минуле, що виявилось у прагненні припинити обговорення деяких подій – задля збереження національної єдності.

Розвиток історичних дискусій про власне минуле у державах Центрально-Східної Європи⁶⁰ був ускладнений, з одного боку, браком інституційних форм, а з іншого – комунікативного поля, у якому такі дискусії

могли б відбуватися. Рівень розвитку публічної сфери у країнах регіону був значно нижчий, ніж у Франції чи Німеччині. Вагомим фактором залишався досвід комуністичного режиму в контексті осмислення й написання історії. У цій ситуації перевагу в артикулюванні історичної дискусії часто отримували радикальні сили, спрямовані на протиставлення позицій і нівелювання опонента.

Після розпаду комуністичної системи країни вибудовували свою історичну політику на основі націоналізації минулого. Для політичних еліт природним і зрозумілим було використання національного гранд-нарративу за зразками ХІХ століття, коли історію уявляли як лінійний рух, кінцева мета якого — створення національної держави⁶¹. Пам'ять про державність у минулому покликана була легітимізувати новий політичний режим. Але посилення націоналістичних орієнтацій неминуче провокувало реальні (уявні) конфлікти із сусідніми країнами, які також націоналізували своє минуле. Водночас на політику щодо минулого країн Центрально-Східної Європи впливали їхні зовнішньополітичні орієнтації. Європейська інтеграція передбачала не тільки економічну та політичну інтеграцію, а й входження до європейського пам'яттєвого та комеморативного простору, де центральне місце посідала тема Голокосту. Отже, йдеться про два протилежні процеси, які визначали політику в історичній сфері країн Центрально-Східної Європи, — націоналізацію та глобалізацію.

Конструювання нового нарративу потребувало переосмислення минулого, що передбачало вироблення політики стосовно комуністичної спадщини. На думку британського дослідника Девіда Ловенталя, прагнення до збереження об'єктів минулого впливає із при-

пущення, що минуле відрізняється від теперішнього, а його залишки необхідні для підтримки ідентичності⁶². Зважаючи на те, що країни Центрально-Східної Європи обрали «нову» (національну) ідентичність, комуністична спадщина стала непотрібною чи навіть небажаною. Тому держави колишнього соціалістичного блоку та Балтії намагалися максимально «зачистити» простір від залишків комуністичного минулого, зробити його, як і історичну пам'ять, простим та звільнити місце для нового, національного бачення минулого⁶³.

Аналізуючи випадки знищення символів попереднього режиму, німецька дослідниця Агата Лісяк доходить висновку, що, за винятком кількох спонтанних акцій у перші місяці революційних змін, більшість пам'ятників та інших символів було демонтовано з ініціативи органів державної чи місцевої влади, інколи навіть всупереч волі населення⁶⁴. До акцій революційного іконоборства, які через своє символічне значення привернули безпрецедентну увагу засобів масової інформації, належать: демонтаж пам'ятників Феліксу Дзержинському 17 листопада 1989 року у Варшаві та 22 серпня 1991 року в Москві, штурм будинку органів державної безпеки в Берліні у січні 1990-го, а також славнозвісне падіння Берлінської стіни 9 листопада 1989 року. Натомість більшість інших пам'ятників були демонтовані за рішенням місцевої влади. Часто саме нові політичні еліти, ігноруючи думку населення, вирішували, що залишити, а що ні, які з вулиць перейменувати, а які ні. Так у Будапешті громадський протест спричинив знесення міських пам'ятників, які, хоч і були встановлені за попередньої влади, не репрезентували її політичну складову, й населення сприймало їх лише як частину урбаністичного простору.

Випадки, коли об'єкти не знищували під час демон- тажу, а зберігали й передавали до музею або ж виноси- ли на околицю міст, доволі рідкісні. Пояснити це можна, з одного боку, їх розмірами, а з іншого – прагненням позбутися будь-яких нагадувань про колишній режим. При цьому траплялися й несподівані рішення. Зокрема випадок із дев'ятнадцятиметровим пам'ятником Лені- ну на головній площі Берліна. 1989 року монумент, де- монтований за вказівкою міської влади, було розбито на 129 частин, скинуто в кар'єр на околиці й засипано землею⁶⁵. Місце поховання свідомо не позначили, щоб уникнути спроб встановлення меморіалу прихильни- ками комуністичної ідеології. Свого часу з огляду на ті ж причини німецька влада відмовилася позначити місце, де Адольф Гітлер наклав на себе руки. Варто за- значити, що не все населення Берліна вважало демон- таж пам'ятника Леніну необхідним. У місті навіть від- булося кілька акцій протесту, але їх результатом стало лише відкладення демонтажу на кілька днів. Аргументи на захист статуї не були ідеологічними, а поляга- ли в апеляції до її культурної цінності як частини єди- ного архітектурного комплексу площі⁶⁶. Своєю чергою, керівники партії берлінських християнських демокра- тів заявили, що пам'ятник «втілює культ особи Леніна, який несе персональну відповідальність за терор ЧК»⁶⁷.

За спостереженням Агати Лісяк, крім власне ідеоло- гічних аргументів в усуненні решток минулого режиму, можна говорити ще й про сором за комуністичні сим- воли (червоні зірки, комуністичні меморіали та статуї радянських революціонерів), які заповнили міський простір, а також про низьку мистецьку вартість цих символів, їх «похмурість» та стандартизованість⁶⁸. Не- можливо визначити, що більше вплинуло на вирішен-

2. Поділена Європа та політика пам'яті

ня долі решток комуністичної спадщини, — мистецький смак чи зміна політичних поглядів. Хоча не підлягає сумніву, що нова муніципальна й державна влада використовували естетичні аргументи для обґрунтування демонтажу радянських символів.

Очевидно, що не існує певного єдино вірного «зразка» політики пам'яті, до якого мають прийти всі країни. А тому, тільки з погляду вироблення більш критичного підходу до минулого та спроб (більш чи менш вдалих) зменшення політизації історії, країни Західної Європи демонструють кращі результати в опрацюванні свого минулого в порівнянні з країнами Центрально-Східної Європи. І чималу роль у цьому відіграли транснаціональні інституції та проекти, втілені структурами ЄС, ЮНЕСКО, міжнародними громадськими організаціями та грантовими фондами.

3

Музей: форма презентації і/або ізоляції комуністичного минулого

Наприкінці 1990-х років у зв'язку із загрозою повної втрати пам'яті набула поширення практика музеєфікації (зібрання, категоризування, збереження і презентації історичних артефактів) та консервації залишків поваленого режиму. Головний мотив – убезпечити суспільство від повторення минулого шляхом збереження свідчень про придушення індивідуальної та колективної пам'яті національної спільноти в часи комуністичного правління⁶⁹. Але порівняно з попереднім періодом тепер до політики пам'яті долучилися також окремі особи. Вони, зокрема, почали створювати приватні музеї комуністичного періоду (Роман Абрамов назвав їх «народними музеями»), звертаючись до повсякденного досвіду населення. Це призвело до того, що презентація минулого набула ностальгічного та розважального змісту. Крім того, з 1990-х років визначального впливу на сферу пам'яті та загалом історії набув розви-

ток засобів масової інформації, а з 2000-х – соціальних мереж, що кардинально розширили коло агентів пам'яті: виникли віртуальні ресурси, спрямовані на ретрансляцію певної інтерпретації минулого. На практиці це призвело до хаотизації пам'яті та посилення маніпуляцій з історією⁷⁰. Політика у сфері минулого, отже, перестала бути полем діяльності лише державних органів, а держава втратила виняткове право на інтерпретацію минулого.

Музеї, присвячені комуністичному періоду, умовно можна поділити на дві групи: тематикою першої є окупація/репресії, другої – повсякденність. До першої належать музеї окупації в Таллінні (створений 2003 року), Ризі (1993), Тбілісі (2006), Дім терору в Будапешті (2002), Музей жертв комуністичного режиму в Бухаресті (1994), Музей жертв геноциду у Вільнюсі (1992), Музей депортацій і жертв тоталітарного режиму в Кишиневі (2010), Музей історії політичних репресій і тоталітаризму «Перм-36» (1996) та Музей Штазі (Берлін, 1990). До цієї категорії також можна зарахувати парк «Мементо» у Будапешті (1993), що став майже хрестоматійним прикладом тематичного парку комуністичного періоду.

За словами української дослідниці Валентини Хархун, музей, присвячений радянському/соціалістичному періоду історії, крім документування, консервації, ідентифікації та просвіти, виконує також функцію сучасної рецепції комунізму⁷¹. Експозиції стають способом інституціоналізації пам'яті, зміст якої стає очевидним уже із назв новостворених музеїв: «окупації», «геноциду», «терору» і «насильства»⁷². Дидактична або ж афірмативна історія, представлена в експозиціях, має спрощений погляд, у якому часто немає місця для са-

морефлексії, а основний акцент зроблено на жертвах, а не на винуватцях.

Крім російського, усі названі музеї – це інституційні проекти, створені за фінансової та організаційної підтримки держави, тому вони репрезентують офіційну політику пам'яті. Частина з них було створено ще на початку 1990-х, решту – в період пожвавлення у сфері пам'яті в 2000-х роках, отже, відтоді вони стали вагомою складовою політики у своїй країні. Музей у Тбілісі (який неодмінно мали відвідати всі іноземні делегації) відкрито за активної підтримки тодішнього президента країни Міхеїла Саакашвілі; музей у Будапешті – з ініціативи прем'єр-міністра Віктора Орбана, в Кишиневі – за підтримки мера столиці Дорін Кіртоке та президента Міхая Гімпу. В цих музеях історичний наратив про минулий режим представлено негативно, ба навіть агресивно. Тут немає місця ностальгії, бо центром експозиції є мартирологічний наратив. Позаяк деякі музеї (наприклад, у Вільнюсі, Будапешті, Бухаресті) розташовано в колишніх приміщеннях органів державної безпеки, створюється враження, що навіть стіни «промовляють» до відвідувачів.

У музеях країн Балтії (які репрезентують історію радше боротьби за незалежність, а не комуністичного режиму) та в Будапешті виразно проступає сюжет двох окупацій, німецької та радянської, досвід сприйняття яких ототожнено. Візуально й метафорично це втілено у просторовому зіставленні портретів Сталіна й Гітлера та символів обох режимів (свастика та серп і молот). Креативно підійшли до організації експозиції у музеї Таллінна: між двома моделями поїздів (один із радянською п'ятикутною зіркою, інший з нацистською свастикою) розміщено валізи – символ депортації. Інакше

виглядає ситуація у музеї в Будапешті, де фашистський та комуністичний режими презентовано нерівномірно. Як вказує російський історик Катерина Болтунова, із тридцяти трьох залів лише чотири опосередковано стосуються фашистського режиму в Угорщині. Вони розроблені менш детально порівняно з «комуністичними», де наратив про репресії та терор у країні після 1945 року є емоційним і персоніфікованим⁷³. Зважаючи на це, а також на цілковите уникнення згадок про співпрацю угорської влади з Гітлером, комунізм у презентації музею постає гіршим від фашизму, а угорців представлено лише як жертв радянського комунізму⁷⁴.

Музеї дають упереджену інтерпретацію минулого, часто суперечливі історичні епізоди та постаті піддаються замовчуванню. Це наслідок домінування сучасності в конструюванні уявлення про минуле. Музеї є відображенням сучасної політики як у царині пам'яті, так і у сфері державотворення та зовнішньополітичної діяльності, отже, комуністичний період сприймається радше як відхилення, анахронізм, а не інтегративна частина історичного розвитку держав. Тому важливою стає апеляція до міжвоєнного часу — періоду боротьби за незалежність і встановлення історичної тяглості між державними утвореннями міжвоєнного періоду й державами, що виникли в результаті розпаду комуністичної системи.

Із погляду дидактичного впливу на відвідувача значення музеїв важко переоцінити. Вони передають інформацію компактно й емоційно за допомогою знайомих образів та особливого поєднання кольорів, освітлення, музичного супроводу, створюючи ефект театралізованого дійства. Але це загрожує і протилежними наслідками: намагання розкрити жажливість радянського минулого

може призвести до мимовільного захоплення ним. Як вказує Роман Абрамов, часто відвідини цих музеїв можуть викликати відчуття іронії і навіть естетичного задоволення від бездоганної роботи авторів експозицій⁷⁵. Чудовий приклад – Дім терору в Будапешті, де образ «комуністичного» видається естетично привабливим для відвідувачів завдяки роботі дизайнерів та художників.

Іншу групу складають так звані музеї повсякденності, що відображають ностальгичний погляд на комуністичний період. Це Музей комунізму в Празі (2001), Музей НДР у Берліні (2006), Музей соціалістичного побуту в Казані (2011), Музей історії Польської Народної Республіки в Кракові (2008), Музей СРСР у Новосибірську (2009), Музей індустріальної культури в Москві (2010), Центр зі збереження культурно-історичної спадщини радянської епохи у Воронежі (2010), Музей Леніна в Ризі (2006), Музей СРСР у Москві (2012) та «Арткомуналка» в Коломні (2011). І хоча в цих закладах можна натрапити на згадки про репресивну складову режиму, вона не є центральним елементом експозиції, що сконцентрована на побуті та культурі періоду комунізму. Шість із десяти цих музеїв розташовані в Росії; сім з них – приватні ініціативи. З-поміж інших лише Музей історії Польської Народної Республіки в Кракові перебував у державній, а з 2013 року – в муніципальній власності. Важливо, що всі музеї в державах Центрально-Східної Європи, за винятком польського, є приватними ініціативами та успішними комерційними проектами, натомість у Росії вони переважно мають потужну державну (зокрема муніципальну) підтримку, отже, презентують схожий ностальгійний наратив, який загалом відтворює офіційну історичну політику держави щодо радянського періоду.

Уперше присвячений комуністичному повсякденню музей було відкрито у Празі 2001 року з ініціативи американського підприємця Глена Спікера. Один із найпопулярніших у місті, заклад розкриває особливості тогочасного життя за схемою «комунізм — мрія, реальність і кошмар». Для презентації минулого тут використано стратегію іронізування. Особливо це помітно на прикладі таких візуальних образів, як матрешка з пащекою чи олімпійський ведмедик з автоматом. Чехія швидко й легко позбулася комунізму, тому, за словами Валентини Хархун, музей презентує комунізм як те, що вже в минулому⁷⁶.

Музей Леніна в Ризі (відновлений з радянського) — також приватний проект. Вхід до закладу (на вулиці Цесуб, 17, де, за легендою, 1900 року зупинявся Ленін) безкоштовний. У 2003 році житель Риги Андріс Швагліс власним коштом придбав будівлю у аварійному стані, тож йому довелося не лише повністю реконструювати її, а й вкласти великі ресурси у відтворення інтер'єрів 1920-х⁷⁷. Музей утримується на прибуток від розміщених у будинку готельних номерів, крамниці та офісних приміщень. Головним мотивом створення експозиції стала важливість збереження історичної пам'яті («не допустити, щоб населення забуло про те, що в нашій історії були й такі події, які ні до чого доброго не призвели»), адже у школі, на переконання Швагліса, надзвичайно мало розповідають про радянське минуле. Колекцію складають численні зображення Леніна, побутові речі й меблі 1920-х років. Музей аполітичний: він не представляє сконструйованого нарративу про минуле, а лише відтворює антураж минулої епохи, за словами власника, це «музей музею Леніна».

До музейних закладів комуністичного періоду можна віднести і парк «Грутас» у Литві (2001) – проект приватного підприємця Вілюмаса Малінаускаса, що здобув перемогу в 1998 році на конкурсі Міністерства культури Литви зі створення тематичного парку радянського періоду⁷⁸. Брак державних коштів під час створення цього парку дозволив трактувати комуністичне минуле вільніше й на додачу до дидактичної складової представити ностальгічну і розважальну, адже парк орієнтовано здебільшого на сімейний відпочинок.

Інтерес до таких музеїв у країнах колишнього соціалістичного блоку та Балтії зумовлений тим, що чимало речей зникло із повсякдення місцевого населення, коли комуністичний період відійшов у минуле. А численні іноземні відвідувачі сприймають комуністичне як щось інше, таємниче, особливо цікаве.

Музей комунізму у Празі чи Музей Леніна в Ризі – приклади «народного музею», тобто непрофесійного збирання матеріальних свідчень минулого. Однак найпопулярнішим цей вид музеєфікації став у Росії, де зафіксовано найсильніші ностальгічні настрої серед населення. Недоліком «народного» типу музеїв є їх речова надмірність, коли збереженню підлягають усі матеріальні рештки. Це, на думку Романа Абрамова, свідчить про невідрефлексованість досвіду комуністичного минулого⁷⁹. Крім того, така комерціалізація спадщини призводить до перетворення експозиції на товар, коли попит визначатиме, що і як потрібно зберігати. У результаті історичний об'єкт може зазнавати суттєвих трансформацій заради підвищення його туристичної привабливості. Серед інших проблем у цій сфері – неможливість відрізнити автентичне від кітчю; представлення предметів поза історичним контекстом; нагромодження арте-

фактів із різних епох. Це призводить до фрагментації минулого⁸⁰, стандартизації досвіду та спадщини для їх масового використання, однозначність інтерпретацій⁸¹.

Музеї у країнах соціалістичного блоку та Балтії відрізняються від російських саме виміром ностальгії⁸². Якщо в Росії радянське продовжує бути ідентифікаційним кодом, у якому зручно почуватися як політична еліта, так і населення, то у першому випадку це лише «капсули часу», які підкреслюють віддаленість сучасності від минулого⁸³. Тут ностальгія була зумовлена стрімким зникненням слідів нещодавнього минулого із простору міст у результаті швидкої інтеграції цих держав до європейських політичних та економічних структур. У 2000-х роках залишки комуністичної епохи стали анахронізмами в європейських країнах, і дистанція між сьогоденням і минулим відчувалася повніше. Тому, наприклад, у Німеччині на хвилі зростання ностальгії почали збирати предмети повсякденної культури доби соціалізму. Історичний музей у Західній Німеччині та Музей німецької історії у Східній закликали німців приносити до них речі, які варто зберегти для наступних поколінь⁸⁴. Це була спроба законсервувати минуле, яке швидко зникало. Тепер лише в музеї німці можуть пригадати своє життя за соціалізму. Така ностальгія у Східній Німеччині дістала окрему назву – «остальгія»⁸⁵.

У Росії туга за радянським минулим спричинила невдоволення економічними реформами та падінням рівня життя, і по-справжньому вона проявилася лише через десятиліття після розпаду СРСР⁸⁶. Особливістю російської ностальгії, за визначенням Романа Абрамова, стала зосередженість на періоді «застою», коли радянський світ набув завершених рис. У цьому контексті знаковою стала поява документального серіалу Леоні-

да Парфьонова «Намедни 1961–1991. Наша ера» (1998–1999 роки) з фокусом на неформальній (споживацькій) історії радянського періоду⁸⁷.

Російські музеї мають потужний ностальгійний наратив, до того ж їх вирізняє меланхолійність в осмисленні радянського минулого, адже радянські пам'ятники та архітектура продовжують заповнювати міський простір, як і назви вулиць, не кажучи про залишки радянських практик та орієнтацій у світогляді населення. Помітно також, що експозиції російських музеїв, державних і приватних, орієнтовані на створення певного емоційного поля із позитивною інтонацією. Наприклад, рекламне кредо музею соціалістичного побуту в Казані, створеного в колишній комунальній квартирі, звучить так: «Запрошуємо всіх здійснити тур у світле минуле й бажаємо прекрасного майбутнього!»⁸⁸ У державних музеях репрезентація комуністичного минулого часто представлена в категоріях величі та могутності. Зокрема на сайті музею СРСР у Москві вказано: «Запрошуємо вас поринути в епоху величного минулого нашої країни»⁸⁹. Так російські музеї акцентують і репрезентують наявну в суспільстві ностальгію за минулим, що набирає рис «золотого віку», а комуністична спадщина стає брендом⁹⁰.

Із кожним роком ми дедалі частіше маємо справу з «опосередкованою ностальгією», властивою людям, які не жили в Радянському Союзі чи країнах соціалістичного блоку. Вони пригадують не своє минуле, а минуле своїх батьків чи дідусів і бабусь – час, достатньо далекий, аби уявити іншу країну, але й досить близький, щоб викликати емоції⁹¹. При цьому нове покоління абсолютно впевнене, що минуле (колишній політичний режим) повернутись не може. У результаті ностальгія

3. Музей: форма презентації...

має сатиричне та грайливе забарвлення без амбіцій відродити минуле⁹².

Звернення до історії у Європі мало різні причини, актори у сфері пам'яті мали різні політичні цілі, тому досвід країн суттєво відрізняється. Державам Західної Європи, передусім Німеччині та Франції, вдалося досягнути успіхів у роботі над своєю пам'яттю про ХХ століття, тоді як країни Центрально-Східної досі розглядають її як ресурс для мобілізації населення та легітимації на міжнародній арені.

Комуністичний період залишається частиною комунікаційної пам'яті спільноти, отже, у демократичних суспільствах продовжують співіснувати різні інтерпретації цього періоду. Музеї, створені відповідно до історичної політики держави, представляють лише одну, хоча, можливо, й панівну, інтерпретацію. В сучасному динамічному суспільстві туга за минулим і намагання його втримати – цілком зрозуміле бажання. Так виникають тенденції до музеєфікації побуту та культури попередньої епохи.

Вирішення долі комуністичних пам'ятників на початку 1990-х років у країнах колишнього соціалістичного блоку й республіках СРСР було не тільки політичним, а й світоглядним питанням. Адже політика пам'яті відображає як певну візію минулого, так і інтенції щодо майбутнього. Відповідно в країнах із сильною національною пам'яттю й ідентичністю та/або сильним прагненням до європейської інтеграції поривання з минулим відбувалося швидко. Радянські республіки також позбувалися комуністичних пам'ятників, але від держав колишнього соціалістичного табору та Балтії їх відрізняла менша інтенсивність та повільність цього процесу.

4

У часі і просторі. Пам'ятники Леніну в Україні

У 1969 році вийшов перший номер журналу «Пам'ятники України» Товариства збереження пам'яток, на обкладинці якого була розміщена фотографія пам'ятника Леніну в Києві, на бульварі Т. Шевченка. Символічне значення особи Леніна, як і пам'ятника йому, в 1960-х було величезне. Розміщуючи це зображення на обкладинці, редактори журналу, по суті, визнавали його головним об'єктом спадщини республіки. Цілком можливо, що їхні мотиви були прагматичні – забезпечити журнал і його контент від критики та дотриматися традиції посилення на спадок Леніна на початку будь-якого видання чи публічного виступу.

Минуло трохи більше п'ятдесяти років – і ситуація кардинально змінилася. Пам'ятник як втілення образу вождя пройшов шлях від сакрального символу й символу держави до об'єкта сміхової культури і далі – до частини міського ландшаф-

ту, на який ніхто не звертає уваги. Пояснення просте: як і будь-який символ, пам'ятник Леніну не має якогось конкретного значення. Залежно від контексту він може набувати різних сенсів і прочитуватися по-різному, навіть як пережиток минулого. Але це було пізніше, а у другій половині 1960-х років пам'ятники Леніну масово встановлювали в населених пунктах України до 50-ї річниці Жовтневої революції (1967) та 100-річчя від дня народження Леніна (1970). З 1965-го по 1970 рік у Житомирській області їх було встановлено 96 (найбільше в 1970 році – 36), у Черкаській – 90 (у 1967-му – 29), у Вінницькій – 114 (із них 32 – у 1967-му), у Київській – 89 (26 – у 1970-му), у Полтавській – 146 (у 1967-му – 92). Загалом, за даними на 1987 рік, у Вінницькій області було 252 пам'ятники Леніну, у Житомирській – 231, у Полтавській – 227, у Київській – 214 та найменше у Черкаській – 199⁹³.

У СРСР історичний наратив використовувався як ресурс для легітимації влади Комуністичної партії. Історія була політикою, а позаяк її здійснювали великі люди, сформувався культ лідера. Перші пам'ятники творцеві радянської держави – Володимиру Леніну – з'явилися у другій половині 1920-х років. Упродовж радянської доби вони заповнили територію держави, а особа Леніна перетворилася на об'єкт всенародного культу. Влада швидко взяла під контроль виготовлення зображень вождя, зокрема було створено спеціальну комісію з увічнення його пам'яті й розроблено макети скульптур, рекомендованих до тиражування⁹⁴. Встановлення пам'ятників тривало аж до 1991 року. За окремими даними, останній був зведений тоді наприкінці січня в селі Янаул (Уфа)⁹⁵. Процес починався з офіційного рішення центральної влади або з ініціативи міс-

цевої влади на догоду центральній. Уперше комуністичні пам'ятники в Україні з'явилися одразу після утвердження радянської влади. У 1918 році на Софійській площі в Києві вже стояли монументи Леніну і Троцькому. Того ж року Ленін підписав декрет про демонтаж пам'ятників «на честь царів та їхніх слуг» і підготовку нових проєктів⁹⁶ із метою пропаганди ідей комунізму. Аналогічний декрет, який з'явився в Україні роком пізніше, передбачав масове встановлення пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури – загалом 69 особам. Через екстреність завдань і брак коштів їх виготовляли з гіпсу чи бетону, тому вони швидко руйнувалися, особливо у період частої зміни влади. Наприклад, погруддя Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна, Карла Лібкнехта, Рози Люксембург, Якова Свердлова, Льва Троцького в Києві були зруйновані денікінцями ще восени 1919 року⁹⁷.

Коли радянська влада 1920 року вкотре закріпилася в Україні, до питання встановлення монументів комуністичним лідерам повернулися. 27 січня 1924-го президія губвиконкому Києва ухвалила рішення спорудити в місті пам'ятник Леніну⁹⁸. Наступного року його погруддя з'явилися у Києві (скульптор – Анастасія Писаренко) та Харкові (Іван Кавалерідзе). Головний пам'ятник творцеві радянської держави в Україні було встановлено на Бессарабській площі 1946 року. Виготовлений він був із того самого матеріалу, що і зведений у Москві мавзолей, – карельського кварциту. Московський митець Сергій Меркуров створив проєкт для павільйону СРСР на Світовій виставці у Нью-Йорку 1938 року⁹⁹. Згодом, у 1940-му, за цим проєктом було споруджено пам'ятник Леніну в Єревані, а після війни – і в Києві. У 1965 році Рада міністрів УРСР прийняла постанову про занесення

київського до списку пам'ятників мистецтва, історії та археології республіканського значення¹⁰⁰.

Поступово радянська влада цілковито позбулася будь-яких символів попередньої царської влади, замінивши їх на символи нової держави та її ідеології. Мотиви до таких дій полягають у самій природі пам'ятників як атрибутів політики пам'яті та державної пропаганди. Встановлюючи їх, держава маркувала і привласнювала простір, відокремлюючи «своє» від «чужого/іншого». Водночас пам'ятники створювали це «своє». Тут проявляється схожість між комуністичною і націоналістичною ідеологією. Вони обидві моноперспективні і мають за основу метанаратив з єдиним пантеоном героїв, що проектується на територію держави¹⁰¹. Тому не обов'язково увічнена особа мусила бути пов'язана з місцевістю, де встановлений монумент, головне – щоб вона була включена до єдиного історичного наративу. Пам'ятники ж локальним героям/подіям, які могли б сприяти зміцненню регіональної ідентичності, встановлювалися на периферії або взагалі усувалися із простору. При цьому для вкорінення ідеї держави (чи нації) як вищої цінності значення мала не лише легенда, а й вигляд пам'ятника: висота і масивність привносили відчуття вічності, а глядач опинявся у підлеглий позиції¹⁰².

Монументальне втілення образу Леніна у СРСР мало свої зображальні канони, визначені традицією, що у поєднанні зі стандартизованістю пам'ятника зробило його одним із найвідоміших символів епохи. Навіть через більше як два десятиліття після розпаду Союзу Ленін є тією рідкісною історичною особою, яку більшість населення України може легко і швидко ідентифікувати. А пам'ятник йому уособлює радянське минуле навіть у свідомості народжених після 1991 року.

Причому, за твердженням філософа Тетяни Пруднікової, він став утіленням як ідеального минулого, так і соціалістичного майбутнього¹⁰³. Тому важливо було, щоб образ Леніна втратив риси звичайної реальної людини та перетворився на символ, у якому головним є лише змістове ідеологічне наповнення. Пам'ятник виконував у Радянському Союзі важливу функцію: з одного боку – об'єднання територій із різним етнічним складом населення і традиціями й уніфікація публічного простору, а з іншого – утвердження вищості та беззаперечності радянської влади, що пояснює його масовість та типовість. Постаць Леніна мала супроводжувати жителів радянської держави протягом усього їхнього життя: від дитячого садочка, школи до місця роботи. Тиражованість пам'ятника розглядалася як перевага, бо давала змогу швидко його ідентифікувати і водночас заощадити кошти на зведенні монумента.

Після війни в Україні кількісно переважали пам'ятники Володимиру Леніну, Тарасу Шевченку (або ж Івану Франку в західних регіонах), а з 1960-х років, із відродженням культу Перемоги, – і військові монументи. Загалом за роки радянської влади пам'ятники Леніну з'явилися в усіх обласних, районних центрах і навіть у великих селах. За даними збірника Інституту історії Академії наук УРСР «Пам'ятки історії та культури Української РСР»¹⁰⁴, на території республіки нараховувалося понад чотири тисячі пам'ятників вождю. А Віктор Акуленко у своїй статті наводить цифру 5015 (на 1991 рік), що складало абсолютну більшість пам'ятників із загальної кількості пам'яток монументального мистецтва – 8248¹⁰⁵. Серед інших радянських республік більше їх було лише в Росії – близько 7000 (включно з бюстами).

Із того ж таки каталогу-довідника дізнаємося, що перші пам'ятники Леніну в центральних областях даються 1924 роком, але загалом за період до 1939-го їх збереглося лише кілька (у Черкаській області – два, у Житомирській – чотирнадцять, у Вінницькій – чотири, у Полтавській та Київській – по три)¹⁰⁶. Тому абсолютна більшість цих пам'яток стосується періоду після Другої світової війни, коли прокотилися дві основні хвилі зведення монументів, – кінці 1950-х років та у другій половині 1960-х.

«Пам'ятки історії та культури Української РСР», попри те, що видані 1987 року, дають найповнішу інформацію про меморіальний простір України до 1991 року. Крім описів та інформації про пам'ятники, тут розміщені фотографії найвизначніших із них. За даними каталогу, найбільше пам'ятників Леніну було у Бердичівському (21), Житомирському (22), Коростенському (21), Новоград-Волинському (29) районах Житомирської області, Тальнівському районі (24) Черкаської області, Барському (20), Бершадському (21), Могилів-Подільському (20), Немирівському (22) районах Вінницької області та Глобинському районі (21) Полтавської області¹⁰⁷. А за словами журналістки Зої Вільчинської, перше місце в Україні за кількістю Леніних у радянський період посідали Козятин і Козятинський район¹⁰⁸. Можна припустити, що більше їх було в економічно розвинутих і багатших районах, а загалом, таке кількісне лідерство слугувало маркером (реальної чи показної) успішності окремого населеного пункту чи регіону.

Після здобуття незалежності органи центральної влади не вели загальнонаціонального обліку пам'ятників Леніну, та й узагалі з Реєстром об'єктів культурної та історичної спадщини виникла проблема.

У 1992 році на підставі Постанови Кабінету Міністрів було створено Державний реєстр національного культурного надбання¹⁰⁹, але закон, який повністю регулював би «правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь», з'явився лише 2000 року¹¹⁰.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» об'єктом культурної спадщини є «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети <...>, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність». За потреби під це визначення можна підвести будь-який об'єкт чи частину ландшафту. Але позаяк природа спадщини суб'єктивна, проблема з її визначенням існує не тільки в Україні, а й у світі загалом. Цінне для одних, для інших не становить жодної вартості, особливо це стосується пам'ятників-повідомлень, зокрема й Леніну. На відміну від пам'ятника-форми чи пам'ятника-сліду, що мають відповідно мистецьке й історичне значення, пам'ятник-повідомлення тільки уособлює групову ідентичність. Інакше кажучи, його цінність передусім символічна, тому неважливо, з якого матеріалу він створений чи наскільки творчо попрацював митець¹¹¹. Зрозуміло, що такі пам'ятники найбільш вразливі до змін у суспільстві, а визначення їх цінності – суб'єктивний процес.

Що ж до порядку обліку об'єктів культурної спадщини, то тільки в березні 2013 року Міністерство культури України видало наказ, у якому встановлено нові правила обліку і скасовано інструкцію 1986-го¹¹². Пам'ятки

у Державному реєстрі поділялися на дві категорії, залежно від рівня прийняття рішення щодо них – національного та місцевого значення. Надання об'єктові статусу національної пам'ятки здійснює Кабінет Міністрів України, місцевого – Міністерство культури України за поданням відповідних місцевих рад. Тому рішення про визнання пам'ятника Леніну об'єктом культурної та/чи історичної спадщини залежало як від думки місцевих політичних та інтелектуальних еліт, так і від позиції влади центральної.

В Україні ситуація у сфері спадщини стала відображенням проблем, що існували в колективній пам'яті: бракувало єдиного уявлення про минуле, тому не було одностайного підходу до того, що варто зберігати. Регіони та окремі населені пункти включали до спадщини різні, а інколи протилежні за змістом об'єкти (наприклад, пам'ятник Миколі Ватутіну і Михайлу Грушевському в Києві). З іншого боку, брак уявлення про свою спадщину призводив до таких крайнощів, коли зберігали всі потенційні свідчення колективної пам'яті, зокрема і пам'ятники Леніну.

За роки незалежності Кабінет Міністрів двічі визначив Реєстр пам'яток національного значення: 2001 року – за прем'єрства Анатолія Кінаха¹³, 2009-го – Юлії Тимошенко¹⁴. До офіційно оприлюдненого переліку увійшов 891 об'єкт. Натомість Реєстр пам'яток місцевого значення недоступний, і лише деякі області оприлюднили свої списки.

Після вилучення пам'ятників Леніну із загальнонаціонального Реєстру у 2009 році вирішення їх долі покладалося на органи місцевої влади. Позаяк часто місцева влада відмовлялася брати їх на облік та надавати статус об'єкта монументального мистецтва

місцевого значення, вони, по суті, ставали нічийними. Ситуацію із центральними пам'ятниками Леніну ще можна прослідкувати, але доля численних монументів на околицях, закритій території різних підприємств та установ, у малих містечках та селах досі невідома.

Відповідно до переліку пам'ятників радянським діячам, вилучених із Державного реєстру нерухомих пам'яток 2009 року, в Україні, крім західних областей, лишалося 2082 пам'ятники Леніну (або скульптурних груп із ним). Зокрема у Черкаській області на той час їх нараховувалося 211 із 233 радянським діячам загалом, у сусідній Полтавській області відповідно – 218 із 367 (найвищий показник), у Житомирській – 36 із 42 (найменше), у Вінницькій – 75 зі 101 й у Київській – 204 із 214. Отже, лише в цих чотирьох центральних українських областях пам'ятників Леніну було 744.

Дані довідника 1987 року і реєстру 2009-го дуже різняться. Це можна було б пояснити зменшенням кількості пам'ятників Леніну в результаті їх демонтажу протягом 1990-х, але, на наш погляд, основна причина в іншому. Реєстр 2009 року не є цілковито надійним джерелом такої інформації. Під час емпіричних досліджень 2013 року в районних центрах Вінницької та Житомирської областей були виявлені пам'ятники Леніну, не вказані в реєстрі. До того ж часто представлений лише перелік пам'ятників із зазначенням дати їх встановлення, але без вказівки населеного пункту, тому по низці районів не можна здійснити верифікацію даних. Це також стосується Черкаської області, де на 2009 рік зафіксовано на дванадцять пам'ятників Леніну більше, ніж на 1987-й. Помітно, що місцева влада по-різному ставилася до завдання зібрати потріб-

ні дані. Найповнішу інформацію із центральних областей представили чиновники Полтавської: порівняно з даними 1987 року кількість пам'ятників тут зменшилася лише на дев'ять одиниць. Натомість місцева влада Вінницької та Житомирської областей відбулися формальним ставленням: по Томашпільському, Піщанському, Ємільчанському, Козятинському, Калинівському та інших районах даних немає або ж вказано лише один-два пам'ятники Леніну, що не підтверджується емпіричними даними. Крім того, часто у процесі обліку не враховували пам'ятники, встановлені на закритих і напівзакритих заводах.

Якщо узагальнити й порівняти дані 1987-го і 2009 років, можна помітити, що за менш як двадцятирічний період після розпаду СРСР у центральних областях України було знесено небагато пам'ятників Леніну. Станом на середину жовтня 2013 року монументи на головних площах залишалися в сімнадцяти із двадцяти семи районних центрів Вінниччини¹⁵, дев'ятнадцяти із двадцяти трьох Житомирщини, шістнадцяти із двадцяти Черкащини, восьми із двадцяти п'яти Київської області, а також у всіх двадцяти п'яти районних центрах Полтавщини.

З-поміж обласних центрів, якщо не брати до уваги Київ, лише Вінницька міська влада вирішила позбутися пам'ятника Леніну у дев'яностих роках, а саме у 1992-му. У Черкасах пам'ятник було демонтовано 2008 року, в Житомирі й Полтаві він залишався на центральній площі аж до 2013-го. Полтавський пам'ятник був особливо цінним: виготовлений у 1960 році із бронзи, він 1965-го набув статусу пам'ятника республіканського значення¹⁶, а в незалежній Україні до 2009-го — національного.

Пам'ятники творцеві радянської держави встановлювали на головних вулицях та площах, перед будівлями місцевих рад або (у невеликих містечках) навпроти «напівофіційних» установ – палаців культури, шкіл тощо. Також їх розміщували на територіях заводів, фабрик, колгоспів, залізничних та колишніх машинно-тракторних станцій, у парках та скверах. Зважаючи на таке розмаїття у розташуванні, дописувач журналу «Вокруг света» Олексій Ханютін¹⁷ поділяє пам'ятники Леніну на меморіальні, «кафедральні» та «місцевшановані». Перші увічнювали пам'ять про вождя пролетаріату в місцях, що безпосередньо пов'язані з його життям та діяльністю, тоді як другі ставали центрами масових і урочистих заходів у населених пунктах. За словами Ханютіна, «кафедральні» пам'ятники відігравали роль філій сакрального центру радянської держави – Мавзолею в Москві, тому в їх спорудження вклали великі кошти. Місцеві еліти навіть конкурували між собою, адже часто саме пам'ятник Леніну, його монументальність чи оригінальність проекту, були маркерами успішності того чи того регіону/міста. Характерний приклад Бершаді – міста у Вінницькій області, яке свого часу було центром економічно розвиненого регіону з виробництва цукру. І, нарешті, «місцевшановані» копії образу вождя «прикрашали» території шкіл, будинків культури, різних підприємств.

За часом встановлення пам'ятники Леніну можна умовно поділити на дві групи: зведені до середини 1960 року і після. Вони й за формою різні, й виконані з різних матеріалів. Пovoєнні виглядають динамічніше: Леніна часто зображували з піднесеною догори правицею, що символізувало заклик до революційної боротьби. Натомість пізніші, що їх активно взяли

встановлювати на всіх центральних майданах міст і містечок Центральної України, були виготовлені із залізобетону й мали високий постамент. Крім того, змінився і зображальний канон: Леніна дедалі частіше почали «вдягати» у пальто, що спрощувало роботу скульпторів. Пам'ятники стали більш статичними та менш «революційними», в епоху Брежнєва вони демонстрували задоволеність сучасним: витягнута рука, повернута долонею донизу, символізувала, що соціалістичного добробуту вже досягнуто¹⁸. Частково це відповідало дійсності, адже у сфері міського благоустрою та комфорту, принаймні у їх радянському розумінні, більшість містян Центральної України відчували певні досягнення саме в цей час.

Не менше значення, ніж зовнішній вигляд пам'ятника, мала територія навколо нього. Монумент був частиною міського простору, тому його «прочитання» великою мірою залежало від сприйняття обширу, який мусив відображати досягнення соціалізму. Пам'ятники часто обсаджували ялинками на зразок тих, що росли у Москві на Червоній площі. Саме таким є пам'ятник у Звенигородці на Черкащині, споруджений поруч із райрадою та універмагом на центральній площі під час її загальної перебудови у 1970 році, чи пам'ятник Леніну в Умані, оточений ялинками, поруч із міською радою, телеграфом, будинком культури, готелем та сквером.

У повоєнний період обриси міст і містечок Центральної України кардинально змінилися, з новою забудовою та розплануванням вони стали цілком «радянськими». Основна характеристика радянського стилю – типовість офіційних споруд, будинків культури, гастрономів, кінотеатрів, житлових кварталів та зага-

лом міського планування. Це не обов'язково означало брак виразних архітектурних деталей чи примітивність у плануванні, а часто було наслідком фінансової скрути. Проекти певних будівель були подібні або й однакові для всієї території радянської держави¹¹⁹. У цьому сенсі будинки культури чи споруди міських рад маркували радянський простір не менше, ніж пам'ятники Леніну.

Нових, заснованих у радянський час, міст у Центральній Україні було небагато. Як правило, влада мала справу зі сформованим міським простором, тому вже наявні будівлі підлаштовували й переробляли відповідно до нових потреб. Найяскравішим прикладом такого переозначення є доля церковних споруд, які ставали архівами, складами, музеями або й вокзалами (наприклад, у Звенигородці костел перетворили на автовокзал). Звідси й еkleктичність, а часом і конфліктність у сприйнятті міського простору, де дореволюційні та нові радянські об'єкти співіснували.

З-поміж радянських міст у центральному регіоні виокремлюється «шахтарське» Ватутіне Черкаської області, засноване 1947 року під час освоєння Юрківського буровугільного родовища. Вся влада тут зосереджувалася у виробничому шахтарському центрі, для обслуговування якого й виникло місто. Це типовий приклад реалізації проекту «соціалістичного міста»¹²⁰, концепцію якого розробили ще у 1920-х роках архітектори Микола Мілютін і Станіслав Струмлілін¹²¹. Позаяк до Другої світової війни населеного пункту на території Ватутіного не було, втілити в життя проект «нового» міста вдалося легко.

«Соціалістичне місто» задумувалося як принципово новий тип поселення для задоволення потреб виробни-

цтва. Аби максимально вивільнити робітників, зокрема жінок, від хатньої праці, планувалося створити громадські їдальні, пральні, інші заклади побуту.

Ватутіне спіткала доля багатьох радянських проєктів такого типу: брак фінансування та утопічність окремих задумів суттєво обмежили втілення моделі «соцміста», вдалося зробити лише невелику частину запланованого. Та попри це, у розплануванні й архітектурі споруд простежується ідея «соціальної рівності»: усі будинки однотипні, мають однаково низький рівень технічного забезпечення¹²². Прикметно, що це місто має тільки радянський спадок, як у сфері пам'яті, так і в забудові. Тому пам'ятник Леніну у Ватутіному сприймався цілком органічно — як продовження довкілля¹²³.

У 1960–1970-х роках в УРСР провідною стала тенденція створення «урядових центрів» у містах. При цьому наголошувалося на їх цілісності з рештою міста, тобто вони формувалися так, щоб адміністративні будівлі стояли поруч із театрами, університетами, універмагами, бібліотеками тощо¹²⁴. У результаті центри міст і містечок Центральної України, розбудова яких припала на цей період, мають подібне планування, а зважаючи на типовість споруд, вони схожі й візуально. «Кафедральний» (за Ханютіним) пам'ятник Леніну неодмінно височів у центрі цього архітектурного ансамблю, який утворював єдиний ідеологічний комплекс з увічнення досягнень радянської держави, поруч — усі важливі державні установи¹²⁵.

Ідеологічна робота з міським ландшафтом передбачала і зміну топоніміки. Головні владні установи разом із пам'ятниками Леніну розташовувалися на вулицях і площах, названих на честь творця радянської держави. Про поширеність цієї практики свідчить дослідження

інтернет-ресурсу texty.org.ua 2012 року¹²⁶. За його результатами, навіть через двадцять років після розпаду СРСР найпопулярнішим в Україні (крім її західних областей) найменуванням центральної вулиці населених пунктів залишалося «Леніна».

Пам'ятники Леніну виразно переважали в ідеологічному просторі всіх радянських міст навіть після розпаду СРСР, зважаючи на свою монументальність (високий постамент і велична статуя, зазвичай із залізобетону), розміщення у центрах населених пунктів та кількість. Приміром, пам'ятник у Бершаді, оточений ялинками, стояв на площі біля районної державної адміністрації, районної ради, церкви та магазинів. Рух транспортних засобів тут був обмежений, а позаду монумента розміщувалася автостоянка. Вибірково опитані у жовтні 2013 року містяни пишалися своїм Леніним, зважаючи його авторським проектом, а деякі казали, що площа — їхнє місце відпочинку. В Немирові пам'ятник був зведений 1978 року на одній із головних вулиць, навпроти нього були церква та місцеве управління культури, позаду — універсам, колишній кінотеатр «Іскра».

На відміну від «старих», споруджені після 1991 року пам'ятники часто були невеликі, встановлені на невисоких постаментах або ж узагалі без них. Так нові опинялися ніби у підлеглий позиції щодо тих, які сприймалися як головні.

Але не завжди пам'ятник Леніну в «урядовому центрі» (а після розпаду СРСР і поготів) був осередком міського життя, адже «офіційний» і «неофіційний» центри рідко збігаються. «Неофіційний» центр у невеликих містах та селищах формується зазвичай навколо ринку та великих магазинів, через які пролягає основний маршрут містян і жителів навколишніх сіл. Однак на

шляху до органів державної чи місцевої влади перехожий неодмінно стикається із пам'ятником Леніну, розміщеним саме навпроти головних державних споруд.

Кількість пам'ятників іншим радянським діячам у Київській, Вінницькій, Черкаській, Житомирській та Полтавській областях порівняно невелика. За даними реєстру 2009 року, лише монумент Сергію Кірову є в усіх перерахованих областях Центральної України. Серед інших радянських і партійних діячів, архітектурні пам'ятки на честь яких найчастіше траплялися у центральному регіоні, – Михайло Калінін, Василь Чапаєв, Михайло Фрунзе, Георгій Петровський, Фелікс Дзержинський, Микола Щорс, Яків Свердлов, Фрідріх Енгельс, Валеріан Куйбишев, Георгій Димитров, Максим Горький, Григорій Котовський. Цікаво, що в областях збереглися також пам'ятники німецькому філософові Карлу Марксу: три в Черкаській області, п'ять у Вінницькій, один у Житомирській та аж чотирнадцять у Полтавській¹²⁷. Така ситуація відображає особливість радянської пам'яті, де домінує особа Леніна.

На окрему увагу заслуговують комеморативні практики, у які був включений пам'ятник, адже саме ритуали та церемонії допомагають «оживити» його, а отже, ввести у пам'ять спільноти. За визначенням спеціаліста із соціальної антропології Пола Коннертона, ритуали й обряди – це формалізовані акти, що мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності¹²⁸, завдяки чому виникає ефект «зупинки часу» і встановлюється зв'язок із минулими подіями. За допомогою ритуального відтворення певного нарративу подій конкретна інтерпретація утверджується у пам'яті спільноти.

За радянських часів пам'ятник Леніну був центральним елементом усіх ритуалів, на яких базувалися ко-

меморативні дійства комуністичної влади. І хоча мотиви участі представників спільноти в них були різними (дехто щиро підтримував ці ритуали, інші діяли за звичкою), факт включеності у ритуальне дійство, як вказує Пол Коннертон, важливий сам по собі, адже впроваджує інтерпретацію особи чи події у колективну пам'ять¹²⁹. Ідеться не лише про офіційні заходи (мітинги, посвяти в піонери чи прийняття до комсомолу), а й приватні практики – покладання квітів до пам'ятників і фотографування під час весілля. Представники старшого покоління мають величезну кількість спогадів, пов'язаних із пам'ятником Леніну, хоча, на думку українського історика Володимира Маслійчука, це радше «спогад про неминучість “незустрічі” з Леніним у часи свого дитинства та молодості»¹³⁰. Ритуали, офіційні чи приватні, щільно пов'язували життя індивіда з пам'ятником вождю і ширше – з радянською системою. Виникає ситуація, за якої для частини населення минуле мислиться лише в межах цієї системи, як її частина, тому зазіхання на пам'ятник інтерпретується як замах на особисте життя і пам'ять індивіда.

Але це не пояснює, чому після розпаду СРСР пов'язані з пам'ятником Леніну ритуали зникли так швидко і легко, бо з огляду на тотальність культу, опір населення до змін мав би бути сильнішим. Для розуміння цього феномену скористаємося дослідженням американського антрополога Олексія Юрчака, який вважав, що уже в період пізнього соціалізму дискурс партії і держави слугував створенню ілюзії стабільності системи¹³¹. Це здійснювалося через формалізацію та стандартизацію висловлювань, офіційних заходів та ритуалів, зокрема й тих, у яких був задіяний пам'ятник Леніну, що зрештою вело до нівелювання їх ідеоло-

гічних сенсів³². Часто учасники офіційних заходів не звертали уваги на буквальный смисл обов'язкових до виконання ритуалів і висловлювань, а лише механічно відтворювали їх, отримуючи в такий спосіб можливість займатися цікавішими та кориснішими справами. Така ситуація спричинила зміну системи зсередини³³. Це стало помітно уже з другої половини 1980-х років, коли, при збереженні зовнішньої форми, сенс був або втрачений, або дуже змінений. Беручи активну участь в офіційних заходах, особа не конче вважала їх потрібними, а її уявлення про соціалізм зводилися до офіційного дискурсу влади³⁴. Водночас не всі вони були однакові у сприйнятті населення. Якщо ритуали біля пам'ятника Леніну трактувалися як формальність, що втратила сенс після розпаду СРСР, то до заходів біля Меморіалу Слави ставилися щиро і сумлінно, тому вони й збереглися.

Після 1991 року фактично лише прихильники КПУ відвідували пам'ятник Леніну і покладали до нього квіти. Позбавлений комеморативної складової, він поступово цілковито втратив своє ідеологічне значення. Свідченням десакралізації як пам'ятника, так і простору навколо нього є те, що площі з монументами вождю стали використовувати для різних розважальних заходів: поле для гри у футбол, катання на велосипедах і скейтах, фотографування молодят (Звенигородка). Останній приклад, на думку Олександра Гриценка, можливо, ілюструє неусвідомлене бажання підважити символічну центральність пам'ятника Леніну в міському просторі³⁵.

Ще одним наслідком занепаду комеморативних практик, як і загалом радянської ідеології, стало візуальне «зникнення» монумента для жителів того чи того

населеного пункту. Часто лише туристи чи гості міста звертали на нього увагу як на щось цікаве й незвичне. Оточені високими деревами чи ялинками в офіційних, але невеличких центрах, вони ставали ще більш «невидимими».

Хоча потрібно відзначити, що тенденція до візуального зникнення у сучасному світі властива всім об'єктам монументального мистецтва. Як зазначив колись австрійський письменник та есеїст Роберт Музіль, «у світі немає нічого більш невидимого, ніж пам'ятники»¹³⁶. Причин тут декілька. Одна з них загальна і властива всім об'єктам монументального мистецтва – поступово зникає той тип культури, який створив традиційні, у нашому розумінні, пам'ятники. Сучасне суспільство надзвичайно динамічне й наповнене величезною кількістю образів, що постійно змінюються. Унаслідок цього візуального «перевантаження» у містян знижується поріг чутливості до сприйняття образів. Традиційний непорушний пам'ятник уже не привертає увагу перехожого так, як раніше. Серед інших причин візуального «зникнення» монументів мистецтвознавець та історик Свен Люттікен називає процес статуєманії – інтенсивного заповнення сучасного міського простору пам'ятниками. Виникає парадоксальна ситуація: збільшення кількості монументів призводить до зменшення їх візуального впливу¹³⁷. Особливо це справедливо щодо пам'ятників Леніну, які через свою однотипність та поширеність у певний момент втратили ексклюзивність та перетворилися на звичний атрибут міського простору.

У випадку з пам'ятником Леніну також слід згадати й цілеспрямовану діяльність різних агентів у сфері історичної пам'яті з «непригадування» монумента піс-

4. У часі і просторі. Пам'ятники Леніну в Україні

ля 1991 року. Пам'ятник зник із фотографій-візитівок міст. Якщо раніше він був неодмінним атрибутом офіційних фото, то тепер ракурси міських краєвидів змінилися так, щоб Леніних не було помітно. Не згадують про пам'ятник вождю і в путівниках чи краєзнавчих описах; як і всі об'єкти з радянського минулого, він не входить до «бажаної» спадщини³⁸. Перевага надається об'єктам дореволюційного часу, а також «міцям пам'яті», які увічнюють події та героїв національного нарративу.

Пам'ятники Леніну були важливою характеристикою міського простору Центральної України як у радянський період, так і після проголошення незалежності. Утверджуючи комуністичну візію минулого у просторі, вони вкупі з комеморативними практиками сприяли її вкоріненню в колективну пам'ять населення. Після 1991 року пам'ятники й територія навколо них втратили своє сакральне значення, ставши лише візуальним втіленням одного з періодів історії країни, а також маркерами пострадянського простору.

5

Від УРСР до України. Радянська спадщина в контексті політичних змін 1990-х років

Перемен требуют наши сердца,
Перемен требуют наши глаза,
В нашем смехе и в наших слезах,
И в пульсации вен
Перемен!
Мы ждем перемен.

Пісня Віктора Цоя «Перемен!», якою завершується фільм Сергія Соловйова «Асса» (1988), стала символом «перебудови», втіленням суспільних настроїв кінця 1980-х років. Населення було розгублене у своїх ідеологічних орієнтаціях. Система, здавалося б, незмінна, трансформувалася і розпадалася із неймовірною швидкістю. Виникало щось абсолютного нове, до чого частина суспільства була готова, але абсолютна більшість – ні.

Здобуття незалежності в Україні збіглося з аналогічними процесами в інших республіках колишнього СРСР, а подекуди й випереджало їх. Порівняно з державами соціалістичного блоку, радянські республіки (за винятком країн Балтії) незалежність отримали, а не вибороли. Легкість цього процесу в Україні втілилася у метафорі «подарунка». Особливості виходу України зі складу Радянського Союзу суттєво вплинули на розвиток держави та політику щодо радянської спадщини в 1990-х.

Український національно-демократичний рух у своїй боротьбі з комуністичним режимом намагався наслідувати національні фронти країн Балтії. Але якщо в Естонії, Латвії та Литві відбулася потужна мобілізація населення, то в Україні лише жителі західних областей продемонстрували цілеспрямований курс на декомунізацію як простору, так і органів влади з подальшим утвердженням національної ідеології. На решті території України головним мотивом виходу з СРСР було досягнення економічної (чи виробничої) самостійності. Комуністична партія стрімко втрачала популярність на всій території республіки, більшість населення саме її вважала відповідальною за погіршення соціального та економічного становища, але з огляду на несформовану національну ідентичність незалежність не означала прийняття національної ідеології. В утворенні суспільного консенсусу зіграли свою роль і основні політичні гравці початку 1990-х років, які зуміли переконати абсолютну більшість населення, що тільки незалежність є умовою добробуту й розвитку країни.

Фахівець із політичної та економічної ситуації в колишніх республіках СРСР Андерс Аслунд стверджує, що всі головні політичні групи в республіці (націоналісти, організовані у Народний Рух, націонал-комуністи з Леонідом Кравчуком на чолі та прагматичні керівники державних підприємств) підтримали курс на «національне звільнення і державотворення»¹³⁹. Це було їм політично й економічно вигідно, а союз із націонал-демократами забезпечив та частково легітимізував владу партійно-радянської номенклатури в умовах незалежності.

У результаті такого широкого альянсу політичних сил та їхньої агітаційної роботи ідея незалежності України здобула переважну підтримку населення

на референдумі 1 грудня 1991 року: 90,32% всіх учасників голосування, а це 84,18% населення, висловилися «за». Хоча ті самі виборці (70,2%) ще на Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 року проголосували за «збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік».

У березні 1990 року відбулися парламентські вибори в УРСР. Перемогу здобули так звані націонал-комуністи, які апелювали до національних інтересів та потреб народу. В Раді вони утворили найбільшу групу (239 депутатів) «За єдину радянську суверенну Україну» з Олександром Морозом на чолі. До групи входив і обраний 1991 року президентом Леонід Кравчук. Переважно у ній були представники партійно-радянської номенклатури, голови та заступники обласних, міських і місцевих рад, керівники підприємств, їхні заступники, голови колгоспів і радгоспів, співробітники державного апарату¹⁴⁰. Також до Парламенту пройшли ортодоксальні комуністи й ті, хто підтримував певні політичні зміни в Союзі, зокрема і встановлення федеративного устрою. Націонал-демократи, здебільшого об'єднані в «Демократичний блок» члени Народного Руху, отримали більше ста місць у Парламенті (це 30%) і сформували групу «Народна Рада». «Демократичний блок» переміг у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській областях, при цьому у Львівській області він отримав усі 24 мандати. Це дало змогу народним депутатам на сесії Львівської облради виступити із заявою, в якій засуджувався факт подвійної окупації України Червоною армією у 1919-му та 1939 роках¹⁴¹. Підтримка Народного Руху зростала, але обмежувалася переважно територією Західної України.

У жодній із політичних сил, які пройшли до Парламенту, влітку 1990 року не було одностайності щодо відділення від Союзу, навіть серед націонал-демократів обговорювався варіант як автономії, так і незалежності. За обставин посилення протестного руху в Україні та інших республіках Верховна Рада 16 липня 1990 року 355-ма голосами прийняла Декларацію про державний суверенітет. Але документ був радше способом тиску в умовах перерозподілу владних повноважень у межах союзного договору, ніж реальним кроком до відокремлення. За словами Георгія Касьянова, неоднозначність формулювання питань про збереження СРСР на всесоюзному референдумі (17 березня 1990 року) свідчило про те, що компроміс між комуністичними елітами центру й республіки був ще можливий¹⁴². Лише в трьох областях (Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській) з ініціативи націонал-демократів було внесено окреме питання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики?» На нього ствердно відповіли 88,3% виборців. Націонал-демократи також мали вагому підтримку у столиці: 24 липня 1990 року після дебатів у Київській міській раді, що супроводжувалися тридцятитисячним мітингом, було ухвалено рішення підняти над радою синьожовтий прапор¹⁴³.

Першим містом у СРСР, де демонтували пам'ятник Леніну, став Червоноград на Львівщині. Ця ініціатива була озвучена на акції протесту 11 липня 1990 року, в якій взяли участь гірники місцевого об'єднання шахт «Укрзахіддвугілля». В умовах посилення страйкового руху серед гірників в УРСР влада не наважилася піти на відкритий конфлікт¹⁴⁴. До того ж і на місцевому, й

на обласному рівнях перевагу мав Народний Рух. Через тиждень після мітингу в Червонограді, 18 липня 1990 року, рішення про демонтаж пам'ятників Леніну, Карлу Марксу та Володимиру Затонському прийняла Тернопільська міська рада¹⁴⁵. Червоноград позбувся свого монумента 1 серпня¹⁴⁶, а Тернопіль – 8 серпня. Протягом наступних кількох тижнів пам'ятники Леніну були знесені у деяких містах Львівської та Івано-Франківської областей – Коломиї, Бориславі, Дрогобичі, Радехові та Миколаєві¹⁴⁷. Республіканська влада почувалася непевно, тому не мала ні сил, ні бажання прямо втручатися у справу демонтажу.

Натомість Президія Верховної Ради УРСР під головуванням Леоніда Кравчука прийняла Постанову «Про порушення Закону Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”»¹⁴⁸, відповідно до якої рішення місцевих рад про демонтаж пам'ятників Леніну визнавалися незаконними. Водночас на Раду Міністрів УРСР покладался обов'язок провести опис усіх історичних та культурних монументів на території республіки, щоб визначити їх історичну, архітектурну та культурну цінність. Кравчук обрав у цьому питанні неоднозначну позицію: з одного боку, не схвалював випадків самовільного демонтажу пам'ятників, а з іншого – не бажав вступати у конфлікт із місцевими радами. У результаті він обмежився кількома публічними заявами. Зокрема на прес-конференції 12 вересня 1990 року зазначив, що, хоча люди й мають різні погляди на особу Володимира Леніна, але «ми, як народ, втратимо повагу цивілізованого світу, якщо будемо так поводитися з монументами»¹⁴⁹. Це не справило жодного впливу на місцеву владу західноукраїнських областей, де демонтаж став

символом розриву з комуністичним режимом. Уже через два дні після згаданої прес-конференції міська рада Львова постановила знести пам'ятник Леніну в центрі міста, що й було зроблено одразу після засідання. Голосували за це рішення поіменно: «за» – 116 депутатів, один утримався¹⁵⁰. До того у Львові проходили багатотисячні мітинги з вимогою позбутися монумента.

Своєю чергою, комуністичні сили спробували організувати заходи на захист пам'ятників. Наприклад, київський міський комітет КПУ 13 вересня намагався провести мітинг у столиці, але він не мав підтримки населення¹⁵¹. А вже через місяць увага влади республіки була прикута до студентського страйку, який тривав два тижні – з 2-го до 17 жовтня.

Серед іншого студенти київських вишів вимагали відмовитися від підписання союзного договору та відправити у відставку главу уряду Віталія Масола. Щоб домогтися задоволення своїх вимог, вони розпочали голодування, і це привернуло на їхній бік громадськість. Зрештою республіканське керівництво та безпосередньо голова Верховної Ради Леонід Кравчук, який зустрічався зі студентами, пішли на поступки: Віталій Масол був звільнений із посади.

Повертаючись до пам'ятників Леніну в західному регіоні країни, зазначимо, що одночасно з їх демонтажем місцева влада за підтримки громад у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях почала встановлювати пам'ятники одному з лідерів ОУН – Степану Бандері, який репрезентував антирадянський наратив колективної пам'яті. Так на території західних областей розпочалася боротьба двох наративів – національного і радянського, де перемогу здобув перший. У січні 1991 року в селі Старий Угринів (Івано-Франків-

ської області), де народився Степан Бандера, громадськість та представники Народного Руху й Союзу незалежної української молоді вирішили встановити новий пам'ятник видатному земляку на місці знищеного 30 грудня 1990 року. За даними Оксани Мишловської та Андре Лібіха на 2014 рік, у західних областях було встановлено 46 пам'ятників (із них у 1991 році – два і в 1992-му – чотири) і 14 меморіальних дошок Степану Бандері¹⁵².

Влада і громадські активісти Львівської та Івано-Франківської областей розгорнули наступ на місцеві осередки Компартії. Про випадки заборони її діяльності виконавчими комітетами в Яворівському, Радеківському та Сколівському районах повідомляв секретаріат партії в газеті «Сільські вісті» за 24 серпня 1991 року¹⁵³. Мало того, у своїй заяві секретаріат вказував на те, що був розв'язаний «справжній терор» проти комуністів у цих областях.

Спроба державного перевороту ДКНС у Москві з метою збереження СРСР стала поворотним моментом у боротьбі республіканських еліт за незалежність: уже за кілька днів після завершення путчу, 24 серпня 1991 року, Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Того ж дня до сесійної зали Парламенту був урочисто внесений жовто-синій прапор. Компартія України, своєю чергою, рішуче заперечувала будь-який зв'язок із подіями у Москві. Вона презентувала себе як окрему партійну організацію радянської України, що дотримується законів УРСР¹⁵⁴. Але шкода вже була завдана, крім того, в суспільстві переважало негативне сприйняття Компартії, пов'язане з погіршенням економічної ситуації. Тому частина партійної номенклатури задля збереження своєї влади об-

рала стратегію відмежування від дискредитованої політичної сили. 25 серпня 1991 року Президія ВРУ ухвалила рішення про конфіскацію майна КПРС та КПУ на території України, а 30 серпня діяльність КПУ була заборонена¹⁵⁵.

Київська влада діяла обережно як у справі встановлення державної символіки України, так і демонтажу радянської. Близько шостої години вечора 4 вересня 1991 року на будівлі Верховної Ради було замінено червоно-синій прапор УРСР на жовто-блакитний незалежної України. Щоправда, спершу хотіли встановити обидва, але через протести киян, що зібралися біля Парламенту, вирішили залишити жовто-блакитний прапор¹⁵⁶.

Після провалу путчу очевидною стала поразка союзної влади, й перед республіканськими політичними елітами постало завдання утримати незалежність не від союзного центру, а вже від Росії, де владу здобув Борис Єльцин. Від ідеї суверенності республіки та розширення своїх прав у межах Союзу владні еліти УРСР поступово перейшли до ідеї незалежності. А в період від проголошення Акту про незалежність до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року їм вдалося закріпити цю ідею на рівні суспільної думки. Частиною цього процесу стало усунення символів радянської влади із простору столиці України.

Восени 1991-го київська влада демонтувала грандіозний монумент Жовтневій революції в центрі Києва, в якому одна лише скульптура Леніна із червоного граніту сягала 8,9 метра. Споруджені до шістдесятої річниці революції 1917 року монумент і трибуна, з якої лідери УРСР приймали паради й виголошували промови, були головним місцем репрезентації комуністичної влади в республіці. Через два дні після проголошення

незалежності, 26 серпня 1991 року, Київрада прийняла рішення про перейменування площі Жовтневої революції на Майдан Незалежності¹⁵⁷, а також розглянула питання демонтажу монумента. Того ж дня прихильники незалежності України провели акцію на Майдані й пошкодили пам'ятник. Вони відбили літери на постаменті, обмалювали монумент написами «кат» і зображенням свастики. Кілька тижнів по тому, 12 вересня, розпочалися роботи з демонтажу монумента¹⁵⁸. Цей обов'язок поклали на ту саму бригаду монтажників, яка 1977 року його встановлювала під керівництвом архітектора Валентина Зноби. Після завершення робіт усі 84 гранітні блоки перевезли на подвір'я Музею історії Києва, а згодом — до науково-реставраційного та будівельно-виробничого підприємства «Укрреставрація».

Хоча на Майдані зібралось багато киян, але, як зазначив журналіст газети «Голос України» Володимир Сачко, демонтаж пройшов спокійно: «Люди спостерігали роботу — хто з тихою радістю, хто байдуже, а хто з незрозумінням і прихованим обуренням. Але — без ексцесів»¹⁵⁹. Така реакція була результатом браку уваги до цієї події з боку громадськості й мас-медіа. Та й київська влада уникала будь-яких публічних акцій, на противагу місцевій у західних областях. Інтерпретації демонтажу пам'ятника Леніну на території Західної і Центральної України були кардинально різними: в першому випадку це сприймалося як частина антиколоніальної боротьби, у другому — як наочне свідчення руйнування радянської системи та дискредитації комуністичної ідеї. Радянська влада й без того була дискредитована, тому населення пасивно ставилося до знищення її символів.

Більшість київських газет обмежилися короткими повідомленнями про демонтаж пам'ятника Жовтневій ре-

волюції та фотографією монумента. А центральна газета «Голос України» розмістила повідомлення про подію лише на четвертій сторінці, поряд з іншими інцидентами у столиці¹⁶⁰. В газетних публікаціях наголошувалася владна складова, вказувалося на те, що знесення пам'ятника є ініціативою місцевої влади. У популярній у 1990-х роках газеті «Сільські вісті» повідомлення про це також мало суто інформативний характер. Під невеликою фотографією демонтованого пам'ятника Леніну на першій шпальті був розміщений текст зі стислим описом події¹⁶¹. Водночас у популярних тоді загальносоюзних виданнях, як-от «Комсомольская правда» та «Известия», з'явилися статті та короткі замітки, в яких засуджувався процес демонтажу пам'ятників. У статті від 5 жовтня 1991 року Андрій Крамін зазначає: «Найбільше країну лихоманить від порожніх постаментів», — адже, на його погляд, знесення статуй веде до небезпеки встановлення пам'ятників особам, які того не варті¹⁶².

Одночасно в газетах з'являються публікації із критикою постаті вождя пролетаріату. З метою дискредитації і десакралізації його намагалися прив'язати/прирівняти до спадку Сталіна, що мав сформований негативний потенціал. Критики Ілліча вказували, що ленінізм був предтечею сталінізму. І хоча з'явилися окремі публікації, де спадок Леніна подавали у позитивному світлі¹⁶³, більшість уже визнала його причетність до репресій. Відповідаючи на критику про зіставлення політики обох діячів, журналіст Георгій Мелікянц говорить, що «терор, який Ленін допускав як засіб встановлення правопорядку, у Сталіна став способом взаємодії з народом»¹⁶⁴.

Обговорення особи Леніна продовжувалося у всесоюзних газетних виданнях, особливо після того, як

наприкінці 1991 року був відкритий «секретний фонд» колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму, де зберігалися неопубліковані рукописи засновника СРСР та інші матеріали. Політичний оглядач «Демократической газеты» у Москві Анатолій Латишев опублікував статтю «морали в політике нет»¹⁶⁵, яку передрукували в Україні. Ця назва відсилає до знаменитої фрази Леніна («Морали в політике нет, а есть только целесообразность») і відображає тематику статті. Автор, пориваючи з радянською історичною традицією, заявляє про «патологічну жорстокість» вождя, який на початку 1918 року почав розробляти «науково обґрунтовану схему превентивного терору проти населення». На підтвердження своєї тези Латишев наводить телеграму Леніна до місцевих осередків партії і ЧК із закликом нещадно придушувати будь-який прояв непокори населення більшовицькій владі. Згодом, як зазначає автор, у всіх невдачах та зловживаннях Ленін звинуватить місцевих радянських працівників.

До всього обговорювалася й необхідність збереження пам'ятників Леніну. У Києві це питання, а також питання вироблення нової меморіальної політики розглядалося на рівні міської ради й управління культури. До новоствореної громадської комісії «з ліквідації пам'яток тоталітарного режиму», яка працювала протягом 1993 року, увійшли представники державних інституцій, наукових установ та громадських організацій. Результатом її діяльності стало рішення рекомендувати київській владі демонтувати комуністичні пам'ятники, зокрема й пам'ятник Леніну на Бессарабській площі, та перенести їх до музею тоталітарного режиму. Як зазначив один із членів комісії, письменник Юрій Хорунжий, міська влада «взяла до відома» рішення комісії,

але конкретних заходів не вжила, пояснюючи це відсутністю коштів¹⁶⁶.

Протягом перших років незалежності на рівні як офіційної влади, так і громадськості питання долі пам'ятників Леніну поступово втратило актуальність. Історична тематика української преси на початку 1990-х зводилася до висвітлення подій, які замовчувалися або свідомо перекручувалися за радянських часів. Передусім ідеться про Голодомор 1932–1933 років та репресії. Згадувалися також видатні українці, чий внесок у розвиток науки й культури був недооцінений чи забутий. Так образ радянської минувшини, що сформувався у період «перебудови», за словами Володимира Кравченка, доповнювався колоніальними концепціями, коли Україну представляли як жертву минулого режиму¹⁶⁷. При цьому не обговорювалися особливості радянської системи, які дозволили їй так довго утримувати владу, чи вплив комуністичної ідеології на свідомість. Радянський досвід, як і спадщина, залишалися невідрефлексованими на рівні свідомості населення, складалося враження, що про них просто забули.

У 1994 році відбулися перші парламентські вибори в незалежній Україні, але результат їх був суперечливий. Зважаючи на те, що проводилися вони за мажоритарною системою¹⁶⁸, існували великі труднощі в їх організації. Крім того, в цей час загострилися відносини з Росією, а всередині країни вибухнула соціально-економічна криза (у червні розпочався страйк шахтарів на Донбасі, який спонукав до призначення дострокових парламентських і президентських виборів). У результаті перемогли «червоні директори» та місцева партійно-радянська номенклатура, що мали адміністративні й фінансові ресурси для мобілізації свого електорату¹⁶⁹.

На виборах 1994-го представники відновленої 1993 року КПУ¹⁷⁰ отримали найбільшу кількість місць у Парламенті (85) і разом з іншими лівими партіями зуміли сформуванати більшість. Натомість Народний Рух виборов лише 20 місць. Іншою проблемою цих виборів була відсутність ідеології, партії були нечисленні й орієнтувалися здебільшого на певний регіон чи електоральну групу. Народний Рух так і не зміг здобути всеукраїнську підтримку і стати альтернативою Комуністичної партії. А КПУ, своєю чергою, хоча і втратила багато прихильників, але в ситуації розпорошеності партій забезпечила собі найбільшу підтримку, яку і зберігала до кінця 1990-х. Те, що вона залишалася однією з найпопулярніших політичних сил у країні, пояснюється радше браком потужної політичної альтернативи, а не відданістю комуністичній ідеології. Інші політичні сили характеризувалися незібраністю та мінливістю.

Наступні вибори до Верховної Ради, 1998 року, відбувалися вже за пропорційно-мажоритарною системою¹⁷¹, але ситуація радикально не змінилася і найбільше голосів здобули ліві сили: Комуністична партія — 24,65%, виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України — 8,55%, Прогресивна соціалістична партія України — 4,04% та Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 4,01%. Правоцентристська партія національно-демократичного спрямування «Народний Рух України», яка серед іншого прагнула позбутися залишків радянського минулого, отримала лише 9,4% голосів виборців, а пропрезидентські партії ледве подолали прохідний бар'єр у 4%.

Схожа до загальноукраїнської була ситуація у центральних областях: КПУ підтримали від 14,4% в Київ-

ській до 24,19% у Вінницькій області. Вкупі з голосами, відданими за виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України, підтримка лівих сил тут склала трохи менше половини виборців, які взяли участь у голосуванні. Натомість Народний Рух України підтримали лише 4,61% у Вінницькій області, по 7,3% у Черкаській та Полтавській і найбільше – 10,35% і 10,86%, – у Житомирській та Київській областях¹⁷². В одномандатних виборчих округах представники НРУ перемогли тільки на території Західної України, в решті регіонів гору взяли представники КПУ або Виборчого блоку¹⁷³. Особливо сильні позиції партії соціалістичної та комуністичної ідеології мали у сільській місцевості. Тому не дивно, що вирішення долі радянської спадщини в Україні та питання «декомунізації» загалом були усунені з порядку денного Верховної Ради в дев'яностих роках.

У 2002 році вперше не КПУ, а інша політична партія отримала найбільшу кількість голосів: за блок «Наша Україна» проголосувало 23,5% виборців, тоді як за КПУ – 19,9%¹⁷⁴. Загалом із 1998-го до 2007 року рівень електоральної довіри до КПУ знизився на 19%¹⁷⁵.

Потрібно відзначити, що у 1990-х роках Парламент не був зацікавлений у порушенні питання про долю об'єктів радянського монументального мистецтва. З одного боку, депутати уявлення не мали, що з ними робити, а з другого – не усвідомлювали важливості цього питання. Йдеться не лише про ліві сили, які домінували у вищому законодавчому органі країни, а й про решту партій, які, не сформувавши виразної ідеологічної позиції, орієнтувалися на потреби свого виборця у регіонах. Як і Верховна Рада, перший Президент України Леонід Кравчук, обраний 1991 року (у минулому –

завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ та член Політбюро ЦК КПУ), так само лишався осторонь вирішення долі радянської спадщини. Загалом політика влади в історичній сфері була обережною і компромісною, з акцентом на національному наративі, а конфліктні та неоднозначні в оцінках періоди (зокрема й радянський) і постаті замовчувалися.

У 1994 році в результаті дострокових президентських виборів країну очолив Леонід Кучма. У своїй президентській кампанії він використав невдоволення населення, особливо на сході та півдні, соціально-економічною і націоналізаторською політикою центральної влади, пообіцявши вихід з економічної кризи, поліпшення соціального рівня життя і надання російській мові статусу державної. Однак, посівши найвищий державний пост, Кучма відмовився від політики поляризації історичної пам'яті та вирішення мовного питання і вдався до практикованої амбівалентності, за якої національна й радянська парадигми поєднувалися. Підтримувалася і традиція замовчування щодо історичних осіб та фактів, які втілювали загрозу політичного антагонізму¹⁷⁶. Головною метою президента було утримання влади, що обмежувало його дії у реформуванні її системи та конструюванні історичної політики. За Кучми відбулося посилення виконавчої владної вертикалі, особливо президентської — адміністрація глави держави стала окремим політичним гравцем. Президент і його оточення великою мірою визначали політику держави, що спершу обґрунтовувалося необхідністю рішучих дій у ситуації економічної кризи.

Аби краще зрозуміти політику другого Президента України, зокрема й щодо радянської спадщини, варто погортати його книгу «Україна — не Росія». Її основа —

твердження про «повну політичну рівноцінність українців та білорусів з росіянами»¹⁷⁷. У своєму «націоналізмі» Леонід Кучма поєднує етносимволізм із радянсько-ностальгійними поглядами. Здобуття незалежності він подає як абсолютну цінність, водночас долучаючи до культурного та наукового спадку України «героїв» і досягнення радянського періоду. Цей момент особливо важливий для автора з огляду на його біографію: до 1994 року він перебував у Комуністичній партії України і саме в її складі став членом Парламенту першого скликання. Але важливіше інше. Свого часу Кучма очолював один із найбільших заводів військової та ракетно-космічної техніки в СРСР – Південний машинобудівний, про що неодноразово згадує у книзі. До речі, саме цей факт допоміг йому вперше здобути президентство: образ «господарника», на противагу до ідеолога Кравчука, набув популярності в обставинах економічної кризи.

Утвердження рівності між колишніми радянськими республіками і визнання права України розділити частину союзних досягнень у науковій та виробничій сфері слугувало геополітичним цілям українського керівництва в 1990-х роках. Тому заяви про колоніальне становище чи нав'язаність радянської влади були неприпустимі, адже підважували статус України у складі СРСР. Але і тут проявився Кучмин технократичний підхід до історії. За словами Володимира Кравченка, щоб досягти проголошеної найвищою цінністю стабільності та компромісу з регіональними елітами, які дістали свободу в історичній сфері, другий президент продемонстрував ідеологічну гнучкість, що «межувала з відсутністю ідеології взагалі»¹⁷⁸. Націоналізація історії на рівні країни супроводжувалася збереженням регіональ-

них стратегій в осмисленні й репрезентації радянського періоду. Отже, голова держави не пропонував суспільству ідеології, а лише відтворював і консервував наявні стереотипні уявлення про минуле.

Важливою віхою діяльності влади у питанні про долю символів радянського режиму, зокрема пам'ятників, стало гостре політичне протистояння між лівими партіями і президентськими силами 2000 року. Останні охрестили ті події «оксамитовою революцією», підкреслюючи ідеологічну складову своєї боротьби з «лівими», й насамперед із Комуністичною партією, за домінування у Верховній Раді. Їй хоча за результатами парламентських виборів 1998-го перевагу дістали представники «лівих» сил, ні вони, ні прибічники президента Леоніда Кучми не могли сформувати стабільну більшість¹⁷⁹. Після численних переговорів пропрезидентські сили переманили на свій бік частину депутатів із різних фракцій, але їхні опоненти, заблокувавши роботу Парламенту, завадили їм усунути з посади спікера-соціаліста Олександра Ткаченка. За цих обставин у січні 2000 року пропрезидентська більшість у складі 237 депутатів (представників одинадцяти фракцій, зокрема СДПУ(о), Партії зелених, Народного Руху та НДП) прийняла рішення провести паралельне засідання Верховної Ради у культурно-виставковому центрі «Український дім». Тоді як 1 лютого вони проголосували за усунення Ткаченка та призначення Івана Плюща, депутатська меншість у напівпорожній залі Парламенту не могла прийняти жодного рішення і змушена була відступити¹⁸⁰. Тоді ж в Українському домі було ухвалене рішення про встановлення української державної символіки на фасадах і у приміщенні Верховної Ради України¹⁸¹. Так лише у 2000 році чотири декоративні серпи

й молоти на фасаді головного законодавчого органу країни були замінені на зображення тризубу. При цьому серп і молот на шпилі будівлі залишилися, їх зняли лише 2014-го.

Президент Леонід Кучма та його оточення активно використовували гасло боротьби з комуністичною загрозою для зміцнення своєї влади. Саме на хвилі боротьби з КПУ, а конкретніше – з її лідером Петром Симоненком, Кучма здобув своє друге президентство 1999 року. Але після виборів жодних конкретних кроків проти комуністичної ідеології та її символів він не зробив, що свідчить про штучність цього конфлікту. Президентські вибори 1999 року фактично були розіграні за російським сценарієм 1996-го, коли «демократу» Борису Єльцину протистояв комуніст Геннадій Зюганов. Головними слоганами президентської кампанії стали «Обирай своє майбутнє» та «Це твоя країна, це твоє майбутнє». Команда Леоніда Кучми активно використовувала антикомуністичну риторичку й символіку, наприклад, гасло «Не грай на червоному полі»¹⁸². У другому турі за нього віддали голоси 56,25% виборців, при цьому, що цікаво, більшість жителів центральних регіонів країни підтримали лідера КПУ. В Полтавській області Симоненко отримав 57,66%, у Черкаській – 52,28%, у Вінницькій – 59,20%, у Житомирській – 45,89%, і тільки у Київській області Кучма обійшов його, вигравши 58,51% голосів¹⁸³. Важливо те, що другий президент дистанціювався не лише від комуністичних, а й від націоналістичних сил, представляючи раціональний прагматичний вибір між цими двома таборами¹⁸⁴.

Отже, гостре політичне протистояння кінця 1990-х – початку 2000-х років між президентськими та лівими силами не переросло у загальнодержавну політику з

усунення символів комуністичного режиму. Указ Президента «Питання щодо використання державних символів України», який з'явився у лютому 2001 року, був радше популістським кроком, ніж планом дій, адже не зобов'язував місцеву владу до ліквідації радянської символіки. У четвертій статті Указу зазначено: «Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям <...> забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури»¹⁸⁵. Така рекомендація залишала місцевій владі простір для маневру і компромісу з лівими силами у регіоні.

Українські громадяни вкладали різний сенс у поняття державної незалежності. Часто йшлося про економічну й виробничу самостійність як передумову подолання економічної кризи та подальше зростання, а не про національну окремішність. Тому історичні питання опинилися на маргінесі публічного дискурсу, а ставлення до пам'яток Леніну загалом було байдужим.

Водночас у першій половині 1990-х років був створений стандарт висвітлення національної історії в підручниках, який замінив радянські підходи. Йдеться про комплекс історичних уявлень, фактографічних схем та інтерпретацій минулого, що доводять справедливість прагнень української нації до побудови власної держави¹⁸⁶. Як зазначає історик Володимир Кравченко, за модель розвитку була обрана національна держава: українська етнолінгвістична спільність з її неперервною боротьбою за незалежність стала основою об'єднання

українського суспільства довкола єдиного проекту під назвою «держава Україна»¹⁸⁷. Українська політична та інтелектуальна еліта йшла шляхом націоналізації минулого, і в цьому вона нічим не відрізнялася від решти держав регіону.

Як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, влада в Україні зосередила свою увагу на періоді між двома світовими війнами як на альтернативному державотворчому досвіді на противагу комуністичному. При цьому йшлося не про переосмислення минулого, а про суто технічне заміщення одних сюжетів іншими. Проблема полягала в тому, що українська нація на початку 1990-х не була сформована, а нова українська влада виявилася не готовою до реалізації національного проекту¹⁸⁸.

За словами Георгія Касьянова, на практиці держава, створена в 1990-х роках, була державою бюрократії та зрощеної з нею олігархії, і ці два класи використовували національну риторику й символи для легітимізації своєї влади¹⁸⁹. Із тих же міркувань політичній еліті було вигідно називати події 1991 року в Україні революцією на зразок тих, що відбулися у країнах Центрально-Східної Європи. Водночас характерні для революції зміни в системі суспільних відносин, в економіці та політичних інститутах не відбулися. Незалежна українська держава постала в кордонах УРСР, ставши її правонаступницею не лише територіально, а й інституційно. Влада лишилася у руках партійно-радянської номенклатури, тому боротьба з попереднім режимом була поверхова й часто обмежувалася зміною державних символів. Національна ідеологія стала хіба що інструментом, тоді як мета політичних еліт полягала у розподілі виробничих ресурсів.

У перші роки незалежності України активне руйнування пам'ятників комуністичним діячам, за прикладом держав Центрально-Східної Європи й Балтії, спостерігалось переважно у західних областях. Тут їх не просто демонтували, а зносили публічно на знак остаточного розриву з комуністичним минулим. Часто ці акції відбувалися за участі депутатів місцевих рад, більшість у яких належала націоналістичним силам із Народного Руху. В інших регіонах демонтаж був вибірко-вий, як у Києві, де прибрали пам'ятник Жовтневій революції, але залишили пам'ятник Леніну на бульварі Тараса Шевченка. Незалежна Україна в суспільній свідомості не завжди означала антирадянську, а національний проект не був укорінений. У цьому контексті показово, що День незалежності мав невелике значення для багатьох українців. За спостереженням американської дослідниці Оксани Шевель, святкування цієї події в 1990-х та 2000-х роках зводилося лише до виконання необхідної формальності¹⁹⁰. Причина — як у бракові національної свідомості українців, так і в особливостях політики центральної влади, спрямованої на комфортну і для політичної еліти, і для населення репрезентацію минулого України.

6

Віктор Ющенко та його історична політика

У 2008 році відбулася прем'єра вистави українського режисера Андрія Жолдака «Ленін Love. Сталін Love» у приміщенні Національної опери України. Спектакль відвідали перші особи держави, зокрема й президент, його транслювали у прямому ефірі національного телебачення. Згодом Андрія Жолдака нагородили орденом «За заслуги» III ступеня за внесок у реалізацію мистецьких проєктів на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років.

В основі спектаклю «Ленін Love. Сталін Love» – твір Василя Барки «Жовтий князь» про голод 1932–1933-го, хоча це радше рефлексія Жолдака на твір, аніж пряма інсценізація літературного сюжету. Зважаючи на те, що вистава була, по суті, виконана на держзамовлення (за підтримки Міністерства культури та Українського інституту національної пам'яті), вона втілювала офіційний наратив Голодомору як геноциду українського народу. На причетність

Сталіна і Леніна до його організації вказували їхні величезні портрети як тло для основної дії. Ба більше — ці образи були в центрі уваги і в останній частині вистави, де хлопчик, який втратив батьків під час голоду, мститья радянським лідерам і вчиняє наругу над портретами. В такий спосіб режисер підкреслив відповідальність обох радянських лідерів за організацію Голодомору, а використання червоного і чорного кольорів посилило ефект. Згодом виставу було показано в кількох обласних центрах України.

Проблеми інтерпретації радянської минувшини не були предметом окремої рефлексії ані політичних, ані інтелектуальних еліт за президентства Віктора Ющенка. Центральним елементом політики пам'яті третього президента лишалася тема Голодомору 1932–1933 років, про що свідчить детально розроблений і профінансований план заходів на 2009–2010 роки із вшанування пам'яті жертв цієї трагедії⁹¹, отже, позиція тодішньої влади інтерпретувалася через комеморативні заходи, присвячені темі голоду.

В Україні, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, зацікавлення «своєю» історією помітно зросло у 2000-х роках. До того, за твердженням Георгія Касьянова, звернення політичної верхівки до історичних сюжетів було ситуативним та кон'юнктурним. До минулого апелювали, коли прагнули легітимізувати свою владу, представити її як протилежну комуністичній або ж дискредитувати політичних суперників, зазвичай комуністів⁹².

Прихід до влади 2004 року висуванця продемократичного табору Віктора Ющенка ознаменував стрімку активізацію історичних дискусій в Україні. Використання історії стало більш інструментальним, звернен-

ня до тих чи тих сюжетів і постатей – більш усвідомленим та цілеспрямованим, що дає підстави говорити саме про історичну політику в цей період. На відміну від 1990-х, після Помаранчевої революції коло ідеологічних опонентів політичного режиму розширилося. У різку опозицію до Ющенка, крім комуністів і хворих на ностальгію за СРСР, стали політичні сили, що представляли інтереси сходу і півдня країни¹⁹³, передусім – Партія регіонів, лідер якої, Віктор Янукович, змушений був поступитися президентством у результаті масових акцій протесту взимку 2004 року.

Зростанню уваги до питань, пов'язаних з історичною освітою та національною пам'яттю, також сприяла соціально-економічна стабілізація у цей період. Розглядаючи минуле як надзвичайно важливий елемент державотворення, Президент Віктор Ющенко зробив інтерпретацію українського минулого центральним елементом державної політики, що призвело до виразнішої політизації історичних питань. На відміну від виступів попередніх президентів, його публічні промови пронизані апелюванням до історії, особливо до досвіду боротьби за українську державність у ХХ столітті. При цьому українську націю він визначав за етнічними й мовними характеристиками, як-от у промові на з'їзді партії «Наша Україна» у квітні 2011 року: «Спору да Української держави побудована з брил єдиної культури, скріплена цементом єдиної мови, замішаним на крові тисяч борців за волю України»¹⁹⁴.

Історична сфера стала одним з основних напрямів діяльності Віктора Ющенка на посту президента, а історична політика – інструментом у його боротьбі з політичними противниками, опозиційним парламентом та урядом Віктора Януковича. Однак передусім Прези-

дент і його оточення, яке складалося із представників української діаспори й радикально налаштованої національно-демократичної інтелігенції, вважали, що національно орієнтована гуманітарна політика є запорукою об'єднання українського суспільства¹⁹⁵. У своїй історичній політиці Ющенко зосередився на двох темах: Голодоморі 1932–1933 років як акті геноциду проти української нації/народу та героїчній діяльності ОУН і УПА, що втілювали винятковість історичного шляху української нації.

Спроба Президента і його прибічників переглянути наратив про Другу світову війну з метою впровадження героїчного дискурсу ОУН і УПА та репрезентації України як жертви двох тоталітарних режимів наштовхнулася на рішучий спротив комуністів і представників Партії регіонів. У цій ситуації, на думку Георгія Касьянова, дискусії навколо історичних питань були безпосередньо пов'язані з боротьбою за владу¹⁹⁶.

Найбільш резонансною подією стало присвоєння звання Героя України головнокомандувачеві Української повстанської армії Роману Шухевичу (2007)¹⁹⁷ та голові Проводу ОУН-Б Степану Бандері (2010)¹⁹⁸ — двом лідерам, що символізують український войовничий націоналізм. Крім того, Віктор Ющенко доклав чималих зусиль, аби ветерани УПА отримали статус учасників бойових дій, рівний бійцям Червоної армії: 28 січня 2010 року він підписав Указ про визнання воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України¹⁹⁹. Обидва згадані укази 2010-го з'явилися майже в останні дні його президентства. З моменту прийняття ці рішення викликали чимало критики і трактувалися як політично умотивовані після того, як Ющенко програв президентські перегони Януковичу.

Протистояння між, умовно кажучи, націоналістичними і прорадянськими силами перейшло з вулиць і площ до судових зал. Навесні 2010 року було відкрито два провадження з оскарження згаданих указів. 2 квітня Донецький окружний адміністративний суд визнав незаконним Указ Президента про присвоєння звання Героя України Степану Бандері на підставі того, що на момент смерті він не був громадянином України. Згодом Вищий адміністративний суд підтвердив це рішення. На тій же підставі за позовом професора Донецького університету Анатолія Соловйова 21 квітня Донецький апеляційний адміністративний суд позбавив звання Героя України Романа Шухевича. Натомість судова тяганина щодо скасування Указу про визнання воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України, що її ініціювала лідерка радикальних соціалістів Наталія Вітренко, тривала майже три роки і закінчилася перемогою Віктора Ющенка. Позов соціалістки відхилив Окружний адміністративний суд Києва, потім Київський апеляційний суд, а в лютому 2013 року ще й Вищий адміністративний суд²⁰⁰.

Згадані дії Президента з героїзації УПА та ОУН мали суперечливі наслідки й суттєво радикалізували історичні дискусії в Україні, адже ця тема, без перебільшень, є й досі найбільш контроверсійною в українському суспільстві. Згідно з опитуванням 2013 року, лише 32,4% респондентів з усієї України підтримували визнання ОУН і УПА борцями за українську незалежність, 47,3% виступали проти і 20,3% не змогли визначитися. Степан Бандера ж залишався героєм лише для невеликої частки українців, переважно в західній частині країни²⁰¹. Мало того, така політика Президента спричинила хвилю незадоволення і за кордоном, зокрема в

Польщі, де ОУН і УПА вважають терористичними організаціями, відповідальними за Волинську трагедію 1943 року. На думку Володимира Кравченка, некомпетентність Ющенка не лише поглибила політичне протистояння у суспільстві, а й продовжила девальвацію і дискредитацію «українського проекту»²⁰².

Ще одна складова політики пам'яті Президента — тема Голодомору, який він намагався представити як одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ століття і водночас як центральний мобілізаційний символ української історії. Найбільш очевидним стало маніпулювання кількістю жертв цієї трагедії в бік їх збільшення. Відповідно до проведеного у 2009 році Інститутом демографії НАН дослідження, прямі втрати від голоду 1932–1933 років становили 3,9 мільйона жертв²⁰³, натомість Президент у своїх публічних виступах неодноразово називав цифру в сім-десять мільйонів, додавши до прямих втрат так званий кумулятивний ефект (кількість ненароджених)²⁰⁴. Цифра в десять мільйонів жертв стала настільки поширеною, що на неї продовжують посилалися журналісти в західних медіа²⁰⁵.

У 2006 році Парламент схвалив закон, що кваліфікував голод 1932–1933-го як геноцид, але питання про кримінальну відповідальність за заперечення його як акту геноциду не було законодавчо вирішене, а внесення з ініціативи Ющенка цього пункту в усі пакети законопроектів, які були предметом торгу з опонентами під час політичної кризи 2006 року²⁰⁶, лише сприяло політизації теми.

Складовою кампанії з визнання Голодомору 1932–1933 років як на міжнародному рівні, так і всередині держави стали комеморативні та меморіалізаційні заходи із вшанування загиблих. 23 жовтня 2007 року в

Харкові на засіданні координаційної ради за участю всіх голів обласних державних адміністрацій Віктор Ющенко говорив про необхідність створення меморіалів і наголошував на зміні презентації цих трагічних подій – представленні їх як акту геноциду. «Святою справою має бути гідне увічнення голоду. Це обов'язок влади, незалежно від того, розуміє це громада чи ні», – заявив він в інтерв'ю харківським тележурналістам²⁰⁷. Під патронатом Президента зводили меморіали, які мали увічнити пам'ять про жертви, засновували музеї та створювали тематичні виставки по всій країні. У селах і містечках Центральної України меморіальні знаки часто встановлювали поруч із меморіалами загиблим у Другій світовій війні. В такий спосіб обидві трагедії репрезентувалися як найголовніші в історії українського народу. Хоча меморіал полеглим у війні завжди був більшим за формою і меморіальний знак жертвам Голодомору (інколи ще й терору і репресій) опинявся у підлеглий позиції.

Діяльність Президента у цій царині можна оцінити як успішну, особливо з позиції освіти. Відповідно до опитування 2013 року серед студентів-істориків центральноукраїнських університетів, чиї шкільні роки припадали на президентство Віктора Ющенко, абсолютна більшість визнає Голодомор актом геноциду (від 88% до 98% опитаних). У 2008 році, коли відзначали 75-ті роковини події, студенти п'ятого та четвертого курсів саме навчалися в одинадцятому й десятому класах, а отже, були безпосередньо залучені до системи державних заходів із «донесення правди про геноцид Українського народу» та вшанування пам'яті його жертв²⁰⁸. На загальнонаціональному рівні відсоток був менший: 70,5% респондентів з усієї України

визнали трагедію 1932–1933 років геноцидом і тільки 14,1% — ні, решта опитаних (15,5%) не змогли визначитися. У нашому контексті важливо те, що розкручування цієї теми супроводжувалося «демонізацією» радянського періоду, коли на союзне керівництво (або ж безпосередньо на Сталіна) покладалася основна відповідальність за голод, а українці виглядали винятково як жертви.

На інституційному рівні українська влада копіювала створені у сусідніх державах форми й методи історичної політики. За прикладом Польщі 31 травня 2006 року в Україні створено Інститут національної пам'яті, який, на відміну від свого європейського колеги, так і не став провідною установою у формуванні освітньої візії історії та пам'яттєвої політики. Вже за президентства Віктора Януковича його повноваження були суттєво звужені — 2010 року Інститут реорганізували в науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів України²⁰⁹.

Щодо музею, присвяченого саме радянському періоду в історії України, то ще 2001 року науковий відділ Київської міської організації Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса організував виставку «Забуттю не підлягає. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917–1991 рр.». На ній було презентовано здебільшого інформаційні плакати і стенди, які характеризувалися вибірковістю й одновимірністю, а саме віктимізацією минулого та пропагуванням незаперечної правоти «свого» на протипагу «чужому».

Після відвідин музею окупації у Тбілісі у березні 2007 року Президент України Віктор Ющенко висловився за створення такого й в Україні. Відчуваючи підтримку на рівні офіційної влади, голова київського «Ме-

моріалу» Роман Круцик (один із засновників Конгресу українських націоналістів 1992 року і очільник його Івано-Франківської обласної філії; член ВО «Свобода»; заступник голови Інституту національної пам'яті) ініціював розширення згаданої виставки й перетворення її на повноцінний музей. У 2007 році саме за його активної участі в Києві створили Музей советської окупації (назва підкреслювала зовнішній, чужий характер влади — «советская»), директором якого він і став.

Але до повноцінної установи справа так і не дійшла. Фінансова й адміністративна підтримка була набагато меншою, ніж у сусідніх країнах, а опір опозиційних і прорадянських сил сильнішим. Крім того, роком раніше, 7 вересня 2006-го, Державний комітет архівів України (з 2010 року — Державна архівна служба України) очолила член Компартії України Ольга Гінзбург. Це призначення стало одним із наслідків тогочасної гострої політичної кризи і компромісу Президента з опозиційними силами — Партією регіонів і КПУ²¹⁰. І хоча Ющенко отримав можливість продовжити свою діяльність у сфері національної пам'яті (розпочалася масштабна кампанія під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає»²¹¹, яка досягла кульмінації в листопаді 2008 року — у 75-ту річницю голоду 1932–1933-го), процес розсекречення документів радянських органів безпеки на теми Голодомору, сталінських репресій, діяльності ОУН та УПА, що розгорнувся був у 2008–2009 роках у Галузевому державному архіві СБУ, за президентства Януковича припинився. Доступ до документів обмежили, а 10 січня 2012 року Верховна Рада в першому читанні прийняла зміни до Закону «Про Національний архівний фонд та архівні установи», за яким Віктор Янукович розширив керівні повноваження «головної архі-

вістки України», зробивши її державним експертом із питань таємниць²¹².

Після року роботи на посаді Ольга Гінзбург, коментуючи створення Музею советської окупації, заявила: «Такого музею не повинно бути у нас в країні взагалі, тому архіви не давали матеріалів для цього музею. Кому це треба? Моєму поколінню це не треба. Якому поколінню треба розказувати про комуністичну окупацію?»²¹³ Крім браку архівних документів, зважаючи на позицію головного архівіста, музей мав труднощі і з офіційною реєстрацією, яку він отримав лише 2013 року.

Більшим успіхом у створенні музеїв, що репрезентують «окупаційний» наратив, відзначаються західні області. За активної підтримки місцевої влади 2009 року було створено Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові, а 2005-го у Кременці Тернопільської області – Музей жертв тоталітарних режимів. За прикладом музеїв у країнах Центральної і Східної Європи та Балтії, ці установи розміщені у колишніх радянських в'язницях, а львівський музей – ще й у в'язниці, яку використовувала під час війни німецька окупаційна влада. Щоправда, через брак державної підтримки ні один, ні другий музей не набули того впливу, що мають їхні європейські прототипи. Як і Музей советської окупації, вони лишилися локальними проектами, зорієнтованими переважно на відвідувачів з України – передусім на студентську і шкільну молодь.

В умовах політичної кризи 2006 року Віктор Ющенко не наважився задовольнити прохання Української народної партії і підписати указ про знищення радянської символіки по всій території України²¹⁴. Натомість у 2007 році, в переддень чергової річниці Голодомо-

ру, він видав указ²¹⁵, за яким місцева влада мала «вжити в установленому порядку заходи щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій».

Тема ліквідації символів комуністичного режиму прозвучала у промові Ющенка під час церемонії вшанування пам'яті жертв тоталітаризму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» у травні 2008 року. Президент заявив: «Україна має нарешті і остаточно очиститись від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей. Виправдання бути не може. Це – не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це – частина комуністичної системи. Це – символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими»²¹⁶. За приблизними підрахунками, протягом 2007–2008 років на території України було демонтовано близько 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму, організаторам Голодомору та політичних репресій 1937–1941 років. Доволі небагато, враховуючи той факт, що у державному реєстрі залишалося ще близько 2800 пам'ятників²¹⁷. Зіткнувшись із відвертим саботажем виконання Указу 2007 року на рівні місцевої влади, Віктор Ющенко у червні 2009-го видав його повторно²¹⁸.

У документі не було чітко прописано, пам'ятники яким саме діячам необхідно демонтувати, тому представники місцевої влади різних регіонів трактували його по-своєму. В одних регіонах він слугував підставою для демонтажу Леніних, а в інших, із прорадянськими та опозиційними до Президента орієнтаціями на рівні еліт і громадськості, місцева влада нехтувала

ним. Річ у тім, що після Помаранчевої революції чітко окреслився поділ України на захід і схід. Відповідно населення сходу сприймало Ющенка як «їхнього» (західного) Президента на протипагу «нашому» – Віктору Януковичу. Ігнорування ж Указу Ющенка було можливим, зважаючи на відсутність механізмів контролю за його виконанням.

Також ні в Указі Президента, ні в інших законодавчих актах не вказувалося, що робити з демонтованими монументами. На рівні владних еліт та ЗМІ двічі активно обговорювали ідею створення парку пам'ятників. Уперше – на початку 1990-х, а вдруге – восени 2008 року, коли київська влада, виконуючи Указ 2007-го, оголосила про намір демонтувати двадцять сім пам'ятників радянським діячам: сімнадцять – Володимирі Леніну, два – Надії Крупській, два – Феліксу Дзержинському, по одному – Станіславу Косіору, Григорію Петровському та Михайлу Калініну²¹⁹. У жовтні 2009 року очільники столиці виступили з ініціативою створення «Парку радянського періоду» на території Гідропарку, де й планувалося розмістити демонтовані статуї. Серед аргументів переважали практичні мотиви: такі тематичні зони в Литві та Угорщині є комерційно успішними. Крім того, громадськість призвичаїлася до думки, нібито парк – найкращий спосіб вирішення проблеми радянської спадщини без її повного знищення. Але цей задум лишився нереалізованим, почасти через зволікання міської влади. Восени 2009 року було демонтовано тільки пам'ятники високосадовцям, безпосередньо причетним до організації голоду – генсеку ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, голові Ради Народних Комісарів УРСР Власу Чубарю і голові ВУЦВК Григорію Петровському²²⁰.

Цікаво, що можливість застосування президентського Указу щодо пам'ятників Леніну викликала сумніви. Адже вождь пролетаріату помер задовго до початку масштабних репресій та Голодомору в Україні. Це підтвердив і Апеляційний суд міста Києва, який у 2010 році у рішенні «у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках» серед організаторів голоду вказав лише Йосипа Сталіна (Джугашвілі), В'ячеслава Молотова (Скрябіна), Лазаря Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря та Менделя Хатаєвича²²¹. Саме цей аргумент використовувала міська влада, відмовляючись демонтувати пам'ятник Леніну.

Із того, що таки вдалося зробити, важливим стало рішення уряду Юлії Тимошенко у вересні 2009 року щодо перегляду списку об'єктів культурної спадщини, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України²²². Було скасовано постанову Ради міністрів УРСР від 1965 року, за якою центральні монументи Леніну в Києві, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Ужгороді, Миколаєві, Харкові, Севастополі визнавалися пам'ятками мистецтва республіканського значення. У результаті пам'ятники усім радянським партійними і державним діячам (загалом близько 2800) були вилучені з реєстру як невідповідні критеріям об'єктів культурної спадщини. Зняття їх з обліку означало, що держава відмовилася від обов'язку опікуватися ними й передала право вирішувати їх долю місцевим радам.

Результати президентських виборів 2010 року були передбачувані. Усі вісімнадцятеро кандидатів зосередилися на економічних та соціальних питаннях, а в електоральних стратегіях домінувала орієнтація на осо-

бисті якості. Натомість питання історичної політики практично не згадувалися, та й загалом відчувався брак ідеологічної складової у програмах. Кандидат від Партії регіонів Віктор Янукович, який потім і здобув перемогу, обмежився апеляцією до історичних цінностей східних регіонів України та критикою гуманітарної політики Віктора Ющенка. Він пообіцяв регіонам право здійснювати власну гуманітарну політику, зокрема самостійно вирішувати, до якого пам'ятника покладати квіти. Це стало відповіддю на героїзацію ОУН і УПА та спроби позбутися пам'ятників Леніну.

За президентства Ющенка було порушено баланс у політиці пам'яті України. Посилення національної візії на рівні державної політики призвело до активізації прихильників, умовно кажучи, прорадянської моделі пам'яті. Партія регіонів ніколи не мала виразно ідеологічної платформи. Як зазначає Георгій Касьянов, її основними темами були захист російської мови та боротьба з націоналізмом в Україні²²³, тому в період правління Януковича не можна говорити про сформовану історичну політику. Для Президента, як і для Партії регіонів, що мала більшість у Парламенті, основними були економічні питання. Водночас, зважаючи на активізацію процесів у сфері пам'яті у перше десятиліття 2000-х, вони змушені були також час від часу звертатися до історичних питань, демонструючи прихильність до прорадянської моделі пам'яті.

При жодному українському президенті не було сформульовано чіткої політики щодо радянської спадщини. На думку політолога Володимира Кулика, всі наші державні очільники поєднували як радянські, так і націоналістичні елементи, відрізняючись лише ступе-

нем підтримки тих чи тих. Так Леонід Кравчук і Віктор Ющенко надавали перевагу націоналістичним елементам, а Леонід Кучма й Віктор Янукович – радянським²²⁴. При цьому лише щодо Ющенка можна говорити про більш-менш послідовну політику пам'яті, адже загалом політична еліта уникала однозначних оцінок і рішень із питань, які розділяли суспільство, особливо коли це могло зменшити їхню електоральну підтримку. Як стверджує Лариса Нагорна, у певний спосіб змодельоване минуле є цінним символічним та мобілізаційним ресурсом, його інтерпретації у поляризованому соціумі набирають силу ідеологічної зброї²²⁵.

В ідеалі державна політика у сфері пам'яті має виглядати як діалектичний зв'язок між політичними/державними елітами й соціумом – тоді вона буде успішною і сприятиме формуванню національної єдності²²⁶. В українському випадку цього не вдалося досягти за жодного із президентів. Часто вони були змушені миритися із плюралізмом комеморативних практик на місцевому рівні, перешкодити яким не могли, або ж свідомо використовували регіональні відмінності у політичних цілях. Особливо ці відмінності в ідентичності далися взнаки під час Помаранчевої революції 2004 року. Тоді націоналістичний «захід» протистояв радянському/проросійському «сходу» і навпаки.

Політика у 2000-х стала динамічнішою, зокрема й у сфері пам'яті. До того свої основні зусилля «державотворці» сконцентровували навколо питань утримання влади та ресурсів, нехтуючи економічними реформами, що, за словами Андерса Аслунда, призвело до ситуації недореформованості країни²²⁷. Прагнення стабільності і брак у політичній еліті усвідомлення необхідності реформ призвели до обережного впровадження

національного нарративу в освіту й публічний простір. Лише за президентства Віктора Ющенко були створені окремі інституції, покликані впливати на конструювання політики пам'яті за прикладом країн Центрально-Східної Європи.

Основна проблема українського символічного простору полягає не так у його розмаїтті, як у тому, що в різних регіонах розміщувалися антагоністичні за своїм значенням об'єкти меморіальної політики, передусім ті, що стосуються радянського періоду. Приклад України в царині історичної політики особливий, зважаючи на високий рівень інтеграції радянського досвіду та великі регіональні відмінності, що спричинили різницю у сприйнятті теперішнього, а отже, і майбутнього²²⁸.

Водночас для України радянське минуле та його спадщина великою мірою залишається об'єднавчим фактором: жодне інше державне утворення, яке існувало на теренах нашої держави, ніколи не охоплювало всю її територію в сучасних межах. Україна і географічно, й інституційно є правонаступницею УРСР, а радянська минувшина є спільною для всіх регіонів. В офіційній політиці пам'яті незалежної України підкреслювалися лише негативні моменти того періоду: голод, репресії, війна та інші пов'язані з ними сюжети. Але якщо у західних областях цей негативний образ корелював із регіональною колективною пам'яттю населення, то у східних він їй суперечив, бо там центральними елементами пам'яті були перемога у Другій світовій війні та виробничі досягнення. Часто політичні актори як на центральному, так і на регіональному рівнях для легітимізації своїх рішень апелювали до того чи іншого образу, що тільки загострювало ситуацію. Центральні області України стали місцем, де кон-

флікт між, умовно кажучи, позитивним і негативним сприйняттям радянської історії був найпомітніший. В результаті ми отримали «війну пам'ятей», яка точилася навколо пам'ятника Леніну, що уособлював різні інтерпретаційні схеми минулого для різних груп населення.

Аналізуючи особливості поведження із пам'ятниками комуністичного періоду в країнах Центрально-Східної Європи, Бенджамін Форест та Юлія Джонсон виокремлюють два основні фактори, які визначали успішність політики у символічній сфері: форму політичного режиму та рівень сформованості національної ідентичності. Україну за рівнем розвитку демократичних інститутів дослідники відносять до держав із гібридним політичним режимом, вказуючи на великі проблеми у формуванні національної спільності. Через інституційну слабкість та наявність суб'єктів політики пам'яті із протилежними візіями минулого, країни з таким режимом мають менше можливостей успішно визначати й контролювати символічний простір, ніж демократичні чи авторитарні держави²²⁹. Наслідком цього стає збільшення конфліктів на ґрунті спадщини, що часто доходять до акцій вандалізму. Також державам із гібридним політичним режимом властивий вищий рівень популізму: актори більше «на словах» змінюють символічний простір, ніж вдаються до реальних дій зі зміни тих чи тих місць пам'яті²³⁰.

Нехтування реформами, збереження на керівних посадах представників радянської партійної номенклатури, брак політичної ідеології і, як наслідок, відсутність впливових загальнонаціональних політичних партій, суттєві труднощі у встановленні демократичних інститутів та інші проблеми, пов'язані з нерозвиненістю політичної культури як владної еліти, так і

населення, унеможливили успішний політичний розвиток незалежної України в 1990-х роках. Більшість акторів у сфері політики пам'яті на державному рівні діяли в межах своїх партикулярних інтересів, тому політика пам'яті залишалася поверховою, ситуативною та амбівалентною. Перший і другий президенти, вводячи до національного пантеону нових героїв і події, зберігали й масову радянську спадщину. Через неоднозначне ставлення населення до поваленого режиму та слабкість центральної влади нові очільники країни не мали ні політичної волі, ні бажання позбавити меморіальний простір України від спадщини попереднього періоду. Водночас те, що політичні еліти «забули» про радянську минувшину, уникали згадок про збережені комуністичні символи й не проводили жодних заходів біля пам'ятників Леніну, призвело до поступового зникнення цих пам'ятників (особливо в центральних областях) з колективної пам'яті спільноти і без їх фізичної ліквідації.

7

Війна пам'ятників.

Поле битви – Центральна Україна

Головним сюжетом цього розділу стала ситуація з пам'ятниками Леніну у центральних областях України – Вінницькій, Київській, Житомирській, Полтавській та Черкаській. Такий регіональний фокус зумовлений тим, що найбільш інтенсивні та швидкі зміни відбуваються в основних містах держави, переважно у столиці, символічний простір якої найяскравіше репрезентує колективну ідентичність і державну ідеологію. Натомість у невеликих містах і сільських районах зміни відбуваються повільніше та менш радикально. І щоб зрозуміти ситуацію у сфері пам'яті в Україні після 1991 року, важливо розкрити регіональну й загальнодержавну політику в цьому напрямку.

Політику пам'яті ми розглядаємо як результат діяльності органів місцевої влади, націоналістичних сил та окремих активістів, які, кожен у свій спосіб і відповідно до власних мотивів та інтересів, брали участь

у її конструюванні в окремому регіоні чи населеному пункті. Загалом усі вони створювали політичний та культурний контекст, у межах якого населення сприймало й оцінювало ситуацію в меморіальній сфері в цілому та щодо пам'ятників Леніну зокрема.

Стратегії місцевої влади із трансформації символічного простору міст формувалися під впливом двох факторів: 1) офіційної політики пам'яті як сукупності заходів з утвердження певної візії минулого на рівні центральних органів влади та 2) особливостей регіональної історичної пам'яті, яка в центральному регіоні є доволі різноманітною. Місцеві еліти Центральної України, з одного боку, поділяли практики та історичні оцінки, властиві їхньому регіону, а з іншого, зважаючи на обмеженість фінансових та інтелектуальних ресурсів, перебували під великим культурним впливом столиці.

Центральний регіон становить особливий інтерес у контексті теми цього дослідження, адже дає змогу вийти за рамки традиційної схеми, коли ситуація у сфері пам'яті обмежена дихотомією «схід–захід», та розкрити складніші відносини у цій царині після розпаду СРСР. На відміну від східного (Донбас) і західного (Галичина) регіонів, які, за визначенням Лариси Нагорної, є хрестоматійними прикладами сильної регіональної ідентичності²³¹ та ідеологічними полюсами, історична пам'ять і політичні орієнтації жителів центральних областей не характеризуються однорідністю²³², часто поєднуючи у колективній пам'яті національне й радянське.

Досліджень колективної пам'яті населення центральних областей обмаль, тому здається, що регіон має аморфну (невизначену) ідентичність, яка є лише відголоском сильніших ідентичностей заходу і сходу

країни. Але таке уявлення виникає тоді, коли за критерій оцінки править чітко артикульована колективна пам'ять. Якщо ж змінити ракурс, то центральний регіон постане як «поле можливостей» у її формуванні, де на рівних змагаються різні моделі оцінки українського минулого, передусім радянського, а населення демонструє різну історичну пам'ять. А отже, саме тут можливість дискусії навколо конфліктного минулого більша, а процеси його інтерпретації інтенсивніші.

У сфері ідеологічних та політичних орієнтацій жителі центральних областей тяжіють і до правих, і до лівих ідеологій. Однак більшість обирає «центристські» сили, які займають компромісну позицію щодо суперечливих (зокрема й історичних) питань, а кількість прибічників радикальних сил, як «правих», так і «лівих», недостатня для переваги жодної з них. На виборах до Верховної Ради 2012 року у названих областях і Комуністична партія України, й ультраправе ВО «Свобода» подолали п'ятивідсотковий бар'єр. Зважаючи на те, що політичні та ідеологічні преференції населення цього регіону невизначені й можуть змінюватися, центральні області стали основними у боротьбі між усіма політичними силами.

Будь-яка регіоналізація простору має суто інструментальні – пізнавальні та описові – функції, адже поняття «регіон» є складним і багатофункціональним. Критерії, за якими виокремлюють той чи той регіон, зумовлені метою і завданнями дослідження, тому означення «Центральна Україна» використовується лише як аналітична категорія. На цих теренах ідеться не про гомогенність культури чи історичної пам'яті, а радше про історичні, культурні та політичні характеристики, які відрізняють центр від інших частин України. Крім

того, кожна з областей певною мірою теж є цілісним регіоном, сконцентрованим навколо обласного центру, з єдиною системою місцевої політики в інформаційній, освітній, історичній та інших сферах.

Місцева влада

У Київській, Полтавській, Житомирській, Черкаській та Вінницькій областях випадки демонтажу пам'ятників радянським діячам на початку 1990-х були поодинокими. Єдиним обласним центром, де на той час прибрали центральний пам'ятник Леніну, стала Вінниця. Міська рада прийняла відповідне рішення ще 1990 року, однак лише через два роки, 20 травня 1992-го, його виконали. Побоюючись можливих сутичок між прихильниками Комуністичної партії і Народного Руху, демонтаж проводили вночі. Близько другої години біля пам'ятника з'явилася техніка, а навколо – кордон міліції. Члени Народного Руху були обурені тим, що це відбувалося таємно, без участі громадськості²³³. Але представники місцевої влади прагнули уникнути провокацій, тому, як згадував один із учасників тих подій, член НРУ Валентин Ставнійчук, працівникам комунальних служб запропонували навіть одягти бронезилети для захисту. Попри це, серед присутніх панував піднесений настрій, а після завершення роботи відкоркували пляшку шампанського й виголосили тост «за кінець тоталітаризму»²³⁴. Згодом, як і багато інших пам'ятників, демонтованих на початку 1990-х, вінницький Ленін опинився на території одного з комунальних підприємств.

Місцева преса не зацікавилася знесенням головного пам'ятника міста, ймовірно, через індивідуальність жителів та небажання влади привертати увагу до по-

дії. Газета «Вінниччина» розмістила лише коротке повідомлення про демонтаж, ніби вказуючи на його буденність. Інша місцева газета, «Подолія», представила все іронічно, розмістивши на першій шпальті фотографію демонтованого монумента з написом: «В останню путь? Володимир Ілліч відбули з Вінниці о 6-й годині ранку...»²³⁵ У населення ця подія також сильних емоцій не викликала: не було помітних акцій ні на її підтримку, ні проти.

Інших пам'ятників Леніну у Вінниці не було, натомість був монумент Жовтневій революції, але, захищений поміж високих дерев на території технікуму, він лишився на своєму місці. Випадок у Вінниці став унікальним для Центральної України, адже в інших обласних центрах, Житомирі, Полтаві та Черкасах, Леніних не чіпали.

У 1991–1993 роках у центральних регіонах була можливість демонтувати пам'ятники без великих ускладнень. Населення було дезорієнтоване у своїх поглядах і більше переймалося соціально-економічними питаннями. Натомість уже з другої половини 1990-х, коли Компартія зміцнила позиції на регіональному рівні, усунути монумент, не викликавши опору, стало складніше. КПУ ставилася до пам'ятників Леніну як до своєрідного тесту на спроможність обстоювати комуністичні ідеали. До того ж і центральна влада за Леоніда Кучми вдалася до політики амбівалентності, що на практиці означало збереження пам'ятників, які входили до Державного реєстру нерухомих пам'яток, а отже, були захищені юридично.

Переломним став 2007 рік і вихід Указу Президента Віктора Ющенка про «демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до ор-

ганізації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій». Його виконання виявилось проблематичним, адже пам'ятники залишалися у Держреєстрі, й тільки після 2009 року, коли їх вилучили звідти (за рішенням уряду Юлії Тимошенко), місцева влада отримала цілковите право вирішувати їхню долю.

Зважаючи на те, що в Указі 2007 року не було чітко прописано, пам'ятники яким саме діячам треба демонтувати, прихильники різних ідеологічних поглядів могли трактувати його на власний розсуд. На відміну від східних і південних областей, у центральних розпочалася справжня «битва за пам'ятники»: прихильники націоналістичних сил вимагали демонтажу, а їхні опоненти з Компартії робили все, аби зберегти радянську спадщину. Питання історичної пам'яті мають високий мобілізаційний потенціал, тому часто використовуються для завоювання симпатій виборців. Тож пам'ятники Леніну, наявні майже в кожному населеному пункті регіону, стали зручним інструментом політичної боротьби і для радикальних сил, і для місцевої влади.

За результатами місцевих виборів 2006 року пропрезидентська партія «Наша Україна» здобула сильні позиції, хоча й поступалася ВО «Батьківщина». Разом вони формували більшість в усіх обласних радах Вінницької, Полтавської, Черкаської та Житомирської областей. Але навіть це не сприяло цілковитому виконанню Указу Президента. У Вінницькій області лише окремі районні центри наважилися на демонтаж Леніна. Наприклад, у місті Бар з ініціативи міського голови Олександра Козака в середині літа 2007-го відбулися громадські слухання, де, з-поміж іншого, обговорювалося питання перенесення пам'ятника. Незважаючи

на його гостроту й безкомпромісність прихильників Компартії, більшість підтримала ідею прибрати монумент із центральної площі й надати їй цивілізованого вигляду без будь-якого ідеологічного навантаження. Остаточне рішення залишалося за міськрадою. Комуністи продовжували збурювати дискусію, наводячи аргументи про краще використання бюджетних коштів²³⁶, і демонтаж затягнувся аж до 2010 року. Зрештою пам'ятник був перенесений на територію перед школою. Варто зазначити, що про знищення не йшлося, лише про перенесення. Приблизно тоді ж знесли Леніна на центральній площі Чечельника, де відповідне рішення було викликане пошкодженням пам'ятника внаслідок акту вандалізму (статуї відбили руку). Щоправда, у селищі лишився ще один – на території напівзруйнованого цукрового заводу.

Набагато пізніше, 2013 року, прибрали пам'ятники в Томашполі та Ямполі Вінницької області. Наприкінці жовтня Томашпільська селищна рада у зв'язку з реконструкцією головної площі ініціювала розгляд питання про перенесення монумента звідти до парку з таким формулюванням: «Пам'ятник Леніну у селищі Томашпіль можна вважати пам'яткою монументального мистецтва, що не охороняється законом і що втратила значення пам'ятника»²³⁷. Невдовзі і Ямпільська міська рада прийняла аналогічне рішення: Ленін із центральної площі «переїхав» на майданчик біля художнього музею. А на його місці встановили пам'ятник Богдану Хмельницькому, який, на думку місцевих депутатів, більше відповідає регіональній історичній пам'яті²³⁸.

Незважаючи на Указ 2007 року та початок боротьби з Леніним в області, у більшості міст і містечок Вінниччини місцева влада зберігала й навіть відновлю-

вала пам'ятники, як і простір навколо них. У Піщанці реставрували будівлю селищної ради, відновили декоративні насадження на площі біля пам'ятника, в Тульчині обклали червоними кахлями постамент, а у Крижополі пошкоджену статую в міському парку старанно пофарбували в жовтий колір. Загалом на Вінниччині це стало модою. У цьому чиновники вбачали свій обов'язок упорядковувати довкілля. Доглянутими були також пам'ятники Леніну поряд із меморіалами Слави, що їх справно реставрували й щороку прибирали, готуючись до святкування 9 травня.

Відсутність у самій Вінниці монумента Леніну як приводу до політичних маніпуляцій знижувала гостроту дискусій навколо нього в області загалом. Інакша ситуація склалася на Полтавщині, де основні політичні зіткнення відбувалися навколо пам'ятника в обласному центрі.

У 2006 році міським головою Полтави було обрано колишнього податківця Андрія Матковського, члена ВО «Батьківщина». Цю посаду він обіймав до 2010 року і відзначився як противник встановлення у місті пам'ятників Івану Мазепі та Симону Петлюрі, за що навіть був звинувачений в українофобії²³⁹.

У лютому 2008-го в «Полтавському віснику» з'явилося відкрите звернення народного депутата України Миколи Кульчицького до мера Полтави із закликом перейменувати вулиці з радянськими назвами та прибрати пам'ятник Леніну, адже «подальше існування тоталітарних комуністичних символів у назвах вулиць, пам'ятників суперечить і заважає шляху, обраному українським народом в 1991 році». Для демонтованих пам'ятників пропонувалося створити музей тоталітарних символів²⁴⁰. У відповідь міський голова

ініціював соціологічне опитування, переклавши вирішення проблеми на містян. Відповідно до оголошених результатів, лише 22% опитаних підтримали демонтаж пам'ятника, а 67% виступили проти. Коментуючи ці дані, Андрій Матковський зазначив: «Тільки територіальна громада, а не мешканці інших регіонів (ішлося про Київ. – авт.), має право вирішувати, як називати вулиці у місті чи які пам'ятники демонтувати чи встановлювати»²⁴¹. Незважаючи на публічність обговорення (відповідь Матковського, як і звернення Кульчицького, була надрукована у «Полтавському віснику»), жодна зі сторін не спробувала налагодити конструктивної розмови про долю радянської спадщини в місті. Натомість націоналістичні сили, як і місцева влада, тяжіли до стратегії цілковитого заперечення і дискредитації позиції опонентів. У результаті «війна пам'ятей» навколо пам'ятника посилилася: у квітні 2008 року, в день народження Леніна, біля нього відбулися зіткнення між націоналістичними силами та прихильниками КПУ²⁴². Цей та інші приклади наводить спеціаліст із соціальних комунікацій Сергій Шебеліст, говорячи про соціологічні маніпуляції у питанні історичної спадщини²⁴³.

Якщо противники збереження монумента послугувалися ідеологічними аргументами, то представники влади вказували на другорядність цієї проблеми для містян, мовляв, «людей хвилює зовсім інше: ліфти, підвали, дахи, стан справ на околицях, безпечна дорога до школи»²⁴⁴. Андрій Матковський вказував на свій обов'язок, як міського голови, задовольняти потреби громади, а не брати участь у «з'ясуванні ідеологічних та політичних стосунків». Але відсуваючи питання радянської спадщини на маргінеси й надаючи пріоритет вирішенню практичних питань, міська влада, по суті,

сформувала у свідомості населення відповідне сприйняття проблеми радянського як неважливої.

Обраний 2010 року міським головою Олександр Мамай продовжив політику свого попередника, хоча партійну приналежність мав іншу. Спочатку він представляв найчисленнішу в міськраді партію «Совість України» (36 місць із 50), а 2012-го вступив до Партії регіонів. Як і більшість депутатів у раді, він відзначався прагматичністю в діях, тому рішення, які могли б збурияти суспільство, зокрема й щодо радянської спадщини, не приймалися.

Джерелом постійних конфліктів був пам'ятник Леніну на центральній площі Житомира. Як і більшість інших на Житомирщині, цей був виготовлений із місцевого граніту, тому вважався цінним, на відміну від залізобетонних монументів у інших центральних областях. Після проголошення незалежності символічний простір навколо житомирського пам'ятника суттєво змінився і став йому суперечити. За радянських часів будівля навпроти нього була осередком Комуністичної партії України, натомість із середини 1990-х тут розмістилося обласне управління юстиції, або Будинок правосуддя. Змінилася і назва площі (Соборна замість Леніна). Вимагаючи знести пам'ятник, громадські діячі використовували цю суперечливість і посилялися на президентський Указ 2007 року. 5 серпня 2009 року громадська організація «Люстрація», активісти якої в березні зібрали більше двох тисяч підписів на підтримку демонтажу монумента, ініціювала обговорення цього питання на засіданні міської ради²⁴⁵. Але через опір фракції КПУ рішення не було прийнято. 6 листопада кілька активістів молодіжних організацій міста наклеїли на пам'ятник листівку зі словами: «Підлягає знесенню

згідно Указу Президента № 432/2009 від 12.06.2009 р. «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні»²⁴⁶. За словами учасників акції, вони «не проти історії, але їй місце в музеї». Комуністи відреагували миттєво: уже через п'ятнадцять хвилин їхні прибічники зняли листівку. За рік до цих подій, у 2008-му, пам'ятник закидали яйцями із жовто-синьою фарбою всередині, а 2010 року на ньому з'явився напис «На смітник історії»²⁴⁷.

30 травня 2012 року міський голова Володимир Дебой, член Партії регіонів, заявив про можливість перенесення Леніна. 21 червня на сесії міськради депутати мали розглянути це питання, але не дійшло навіть до обговорення: більшість проголосувала проти внесення його до порядку денного. Мер, підтримавши таке рішення, зазначив: «Це питання – не на часі. Не можна сьогодні підігрівати суспільство, розколювати його і спекулювати... Тому я радий, що ніхто з депутатів навіть не хотів озвучити це питання, бо його не підтримала б зала»²⁴⁸. Відомо, що ідея демонтажу належала депутатам від партії ВО «Свобода», а Володимир Дебой її лише озвучив, але менш ніж за місяць він кардинально змінив свою думку відповідно до позиції більшості депутатів. Цікаво, що основні політичні сили у міськраді представляли партії центру: ВО «Батьківщина» (шістнадцять місць), Партія регіонів (чотирнадцять) та «Фронт Змін» (десять). Натомість лише по двоє депутатів належали до ВО «Свобода» й КПУ. Об'єднання таких різних сил для спротиву свідчить про загальне небажання порушувати конфліктне питання демонтажу й відображає орієнтацію партій на соціально-економічну, а не ідеологічну сферу.

Тим часом акції вандалізму тривали. Через кілька місяців, у річницю Жовтневої революції, невідомі роз-

малювали пам'ятник свастикою і нецензурними словами. 10 березня 2013 року біля нього зібралися активісти, вимагаючи зняти Леніна. Вони планували провести символічну акцію і спалити опудало «комуністичної гідри» біля постаменту, однак під час цієї «вистави» на площі з'явилися прихильники КПУ. Ідеологічні противники вигукували одне одному образливі слова та кидалися сніжками. Уникнути масових заворушень вдалося лише завдяки втручанням працівників міліції²⁴⁹.

З-поміж районних центрів Житомирщини лише у Новограді-Волинському демонтували пам'ятник Леніну. Це сталося 26 серпня 2013 року – майже через півроку після прийняття відповідного рішення міської ради з ініціативи депутатів-свободівців²⁵⁰. Інші центральні пам'ятники Леніну не чіпали, а нові, що репрезентують національний наратив, розміщували часто поруч із ними, як наприклад, у Користишеві, де пам'ятник Шевченку 2012 року встановили неподалік Ілліча.

Загалом регіон Центральної України є прикладом «посткомунізму» у сфері меморіальної політики, якому, за визначенням Сергія Ушакіна, властивий хаос у символічному просторі. Монументи чи інші символи, що репрезентують різні, а часом і протилежні наративи, тут співіснують поряд. Населення ж, як і місцева влада, не вбачає у такій ситуації жодної проблеми, тобто не вважає, що вона потребує вирішення²⁵¹. Так 2011 року у Звенигородці (Черкаська область), центральну площу якої «прикрашав» Ленін, завдяки зусиллям благодійного фонду націоналістичного спрямування «Героїка»²⁵² було встановлено пам'ятний знак воїнам-землякам Армії УНР, міська влада лише виділила для нього земельну ділянку у парку імені Тараса Шевченка. Нерідко пам'ятники вождю пролетаріату трапляються навпроти будівель ор-

ганів влади, на яких встановлено національну символіку України, а також поруч або й навпроти церков, як у Немирові чи Бершаді Вінницької області.

На виконання Указу Президента найактивніше позбувалися пам'ятників Леніну на Київщині. Зазвичай їх переносили із центру населеного пункту на околицю або в парк, ховаючи за високими деревами чи будівлями. Так протягом 2008–2009 років вони були демонтовані із центральних площ Володарки, Узина, Ірпеня, Іванкова, Макарова, Обухова, Сквири, Тетіїва та Яготина. Місцева влада цих міст, з одного боку, намагалася припинити акції вандалізму, а з іншого – продемонструвати лояльність до Президента. Найпізніше Леніна прибрати в Борисполі: у серпні 2011-го за рішенням міськради його перенесли на перехрестя за районною адміністрацією²⁵³. «Допомогли» пришвидшити цю подію члени організації «Патріот України», які 22 лютого пошкодили пам'ятник.

В області траплялися випадки самовільного знесення пам'ятників Леніну, зокрема у Миронівці 2009 року: група осіб вночі скинула статую за допомогою треса. «Ленінопаду» 2014-го дочекався пам'ятник у самісінському центрі Білої Церкви, біля будівлі міської ради. Попри гучні суперечки й акції вандалізму міські керманічі не поспішали ні демонтувати його, ні хоча би прибрати з постаменту зображення серпа і молота.

У Черкаській області завдяки сильній регіональній історичній пам'яті місцева влада виявила більше прагнення до «декомунізації» простору, ніж у Вінницькій чи Житомирській. Так 2 лютого 2008 року в Чигирині (гетьманській столиці XVII–XVIII століть) безперешкодно перенесли бронзового Леніна із центрального майдану у двір музею археології²⁵⁴. Питання демонтажу

більш як півроку обговорювали на шпальтах місцевої преси й на численних громадських слуханнях. Роком раніше, 31 січня 2007-го, аналогічне рішення прийняли Тінківська і Рацівська сільради. А в березні 2008 року було знято останній у Чигиринському районі монумент Леніну в селі Боровиця²⁵⁵.

Водночас у Черкасах усе відбувалося без участі громадськості та із численними порушеннями. 27 листопада 2008 року пам'ятник демонтували з ініціативи міського голови Сергія Одарича (у минулому – член Народного Руху України, голова виборчого штабу В'ячеслава Чорновола на президентських виборах 1991-го). Як пояснив його представник Сергій Гура, виконавчий комітет Черкаської міськради ухвалив відповідне рішення на виконання Указу Президента від 27 березня 2007 року²⁵⁶. Статую Леніна планувалося перенести до одного з міських парків, а площу реконструювати, але під час демонтажу, вночі 27 листопада, пам'ятник упав на землю і розколовся на кілька частин. Завдяки аматорському відео в інтернеті події швидко стали відомі громадськості. Аби уникнути протестів, Сергій Одарич наступного дня під час зустрічі з місцевими активістами Комуністичної партії України пообіцяв, що монумент обов'язково відновлять і встановлять у парку «Перемога»²⁵⁷. Виконати обіцянку йому не вдалося – голова статуї безслідно зникла. Цікаво, що ніхто, крім купки прихильників Компартії, не вийшов на захист демонтованого Леніна. А суспільного резонансу набуло не саме рішення міськради, а радше методи й форми його виконання.

Про цю справу згадали 2011 року у зв'язку з позовом черкащанина Миколи Гуриненка до Соснівського районного суду Черкас. Чоловік вимагав визнати

неправомірним рішенням № 1813 виконавчого комітету Черкаської міської ради про перенесення пам'ятника Леніну від 27 листопада 2008 року. Суд задовольнив позов і зобов'язав міську владу відновити пам'ятник на колишньому місці і в колишньому вигляді²⁵⁸. Мерія опротестувала рішення у Київському апеляційному адміністративному суді, але й тут їй не вдалося довести правомірність своїх дій, адже на момент демонтажу пам'ятник входив до Державного реєстру нерухомих пам'яток і, відповідно до закону «Про охорону культурної спадщини», його перенесення було заборонене. Позаяк в Указі Президента 2007 року не зазначено, що мають бути знесені саме пам'ятники Леніну, обґрунтовувати демонтаж лише цим документом неможливо. Місцева влада мала погодити свої дії з Кабінетом Міністрів України й авторами монумента і виготовити відповідну проектну документацію²⁵⁹. До того ж під час судового розгляду з'ясувалося, що протоколи засідання міськвиконкому від 27 листопада 2008 року не дозволяли встановити, «ким саме було винесено питання щодо переміщення пам'ятника Леніну, чи було обговорення вказаного питання та чи відбувалось голосування»²⁶⁰. Попри рішення суду, пам'ятник так і не було відновлено, бо площу реконструювали, а на його місці встановили фонтани.

По кількох місяцях скандал із демонтажем вибухнув у місті Тальне Черкаської області. Тут мерія намагалася позбутися Леніна ще з 2000 року, але зволікала через протести прихильників Комуністичної партії. Зрештою пам'ятник у сквері біля податкової адміністрації зняли вночі 6 листопада 2008 року, залишивши на постаменті напис: «Кат нації», а на центральній площі, навпроти районної адміністрації – 25 лютого 2009-го²⁶¹ (за свід-

ченням очевидців, невідомі прив'язали статую тросом до автомобіля і скинули її). Хоча обидва пам'ятники стояли навпроти офіційних установ, де чергували охоронці, затримати винуватців не вдалося. Такий «недогляд» і поверхове розслідування обох пригод свідчать про згоду місцевої влади з діями активістів, а можливо, й про її ініціативу. У 2013 році на місці одного з пам'ятників встановили монумент чотирьом козацьким гетьманам – Івану Мазепі, Петру Дорошенку, Дмитру Вишневецькому і Богдану Хмельницькому, урочисто відкривши його до 90-річчя Тальнівського району.

Приблизно в той самий час і у схожий спосіб демонтували пам'ятник Леніну в іншому районному центрі Черкаської області – Городищі. Невідомі діяли також уночі, ретельно прибравши спорожніле місце на площі Миру, якраз навпроти районного відділення міліції. Така акуратність і цілковита бездіяльність правоохоронців, знову ж таки, вказують на мовчазну згоду місцевої влади.

Як зазначає історик Ігор Симоненко, брак рішучості у справі демонтування комуністичних пам'ятників, серед іншого, можна пояснити часовим, політичним та регіональним факторами. Перший полягає у втраті з бігом часу ідеологічного змісту пам'ятників, другий – в ослабленні комуністичної партії і зникненні страху перед можливим комуністичним реваншем, і третій – у сформованій на регіональному рівні політиці щодо цих пам'ятників²⁶². Хоча йдеться загалом про усталену практику поводження зі спадщиною: в жодній із розглянутих областей не було спроби переосмислити радянське минуле.

Указ Президента 2007 року зобов'язував міські державні адміністрації «вжити в установленому порядку

заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій». Але він не надавав таких повноважень виборним органам місцевого самоврядування, а саме вони були тією владою, яка могла б ухвалити відповідне рішення. До того ж, як продемонстрував судовий розгляд справи демонтажу монумента у Черкасах, Указ не був безумовною підставою для демонтажу/перенесення пам'ятників Леніну. Пов'язані зі спадщиною питання складні у розв'язанні, адже вимагають згоди і на рівні органів державної влади, і серед громадськості. У Вінницькій, Черкаській, Київській, Полтавській та Житомирській областях такої згоди не було, але (як засвідчують приклади окремих населених пунктів) за умови цілеспрямованої політики місцевої влади й публічних обговорень досягнення її було можливе. Тому проблема пам'ятників Леніну – це також питання вибору депутатів місцевих рад та особливо міського/селищного голови.

Виборчі програми партій та окремих кандидатів, за словами політолога Євгенії Юрійчук, залишалися спрямованими на структуралізацію соціального простору, за якої відбувається поділ на «ворожі» сегменти: з одного боку – різні політичні сили й чинна влада, з іншого – населення²⁶³. Крім того, виборча риторика лише посилювала властивий населенню патерналізм, а звідси й завищені форми очікування від влади та небажання вирішувати проблеми спільноти. Проаналізувавши електоральні преференції жителів Полтави з 1994-го по 2012 рік, політолог Оксана Зорич дійшла висновку, що серед полтавчан превалює позитивна оцінка «державного донорства», для якого характерний протекто-

рат суспільно важливих сфер²⁶⁴. Серед населення поширене уявлення про владу як інститут, що відповідає за ситуацію в усіх сферах життя суспільства. Не відчуючи обов'язку докласти зусиль до вирішення долі власної історичної спадщини, значна частина населення схильна віддавати право порядкувати об'єктами цієї спадщини владі. Внаслідок несформованості громадянського суспільства, браку ресурсів та важелів впливу суспільство залишається радше об'єктом політики у сфері минулого, ніж її суб'єктом. Спадщина є предметом дискусій невеликого кола представників влади (чи політичних партій), які легітимізують свої дії тим, що презентують себе як промовців інтересів окремих груп населення.

За результатами місцевих виборів 2010 року, лише в окремих містах і селищах до складу місцевих рад увійшли члени Комуністичної партії, ВО «Свобода», УНП чи НРУ, та й то лише один-два. Тільки в Житомирській області можна говорити про суттєву, порівняно з іншими областями, підтримку КПУ. Найбільше представників цієї політичної сили опинилося у Коростенській міськраді: десятеро із п'ятдесяти. До того ж тут, а також у Брусиліві та Овручі представники КПУ були обрані міськими головами. У решті міських та селищних рад Житомирщини ситуація була подібна до інших областей Центральної України, у яких КПУ дістала лише по кілька місць²⁶⁵.

Склад місцевих рад у 2000-х формували центристські партії. На 2006 рік сильні позиції в регіоні мали президентська партія «Наша Україна» та ВО «Батьківщина», але 2010-го «Наша Україна» поступилася Партії регіонів. До рад увійшли також «Совість України», Народна Партія, «Фронт Змін»²⁶⁶. Позаяк жодна з них

не мала більшості, ухвалення будь-якого рішення вимагало узгодження позицій різних політичних сил. Як з'ясувалося, щодо радянської спадщини їхні позиції збігалися: у своїх партійних програмах та публічних виступах вони уникали будь-яких ідеологічних питань²⁶⁷, зосереджуючись на соціальних та економічних, що часто мало характер ситуативних гасел.

Міські та селищні голови не відзначалися чіткою ідеологічною орієнтацією, натомість були практичні та гнучкі у прийнятті політичних рішень, зокрема у зміні за потреби партійної приналежності. Часто очільниками міст і селищ ставали найуспішніші підприємці, тому у своїй діяльності вони керувалися практичними електоральними інтересами. Аби перемогти на виборах міського голови, достатньо було набрати 30% голосів виборців. Судячи з передвиборчої агітації, більшість міських голів орієнтувалися на виборців старшого і похилого віку, чиї потреби й інтереси згодом визначали їхню діяльність. Ця група населення характеризується активнішою, порівняно з іншими, участю у виборах. На думку Євгенії Юрійчук, це пояснюється політичною соціалізацією за радянських часів, коли голосування вважалося конституційним обов'язком²⁶⁸. Звідси й небажання місцевих голів порушувати питання, пов'язані з пам'ятником Леніну, який для цієї категорії населення має цінність як частина їхнього минулого. Схожу політику провадили і деякі загальноукраїнські партії, наприклад, ВО «Батьківщина». Кандидати йшли за орієнтаціями частини населення з несформованою національною ідентичністю й амбівалентною пам'яттю. Такі дії сприяли підтриманню та відтворенню цих орієнтацій у подальшому та нав'язуванню таких поглядів іншим групам населення.

Демонтування пам'ятників Леніну у 2007–2009 роках було результатом окремих ситуативних рішень влади на місцях, яка діяла за принципом найменшого опору. Відповідно там, де існувала небезпека відкритого протистояння із прихильниками збереження монументів, місцева влада проявляла надзвичайну обережність, діючи інколи таємно вночі. Позиція місцевих рад, а особливо міського голови, часто була продиктована як політичними мотивами (підвищення популярності серед населення, торг із центральною владою, дискредитація суперників), так і певним світоглядом – оцінкою радянського минулого і уявленням про способи поведінки зі спадком СРСР. Лише окремі представники місцевої влади, як, наприклад, у Чигирині, наважувалися на відкриту публічну дискусію про доцільність подальшого збереження пам'ятника Леніну. Вони створювали комунікативне поле, в межах якого громада могла вирішувати долю спадщини, не вдаючись до крайнощів: возвеличення (збереження) чи заперечення (деструкції). У цьому сенсі діяльність місцевих керівників була відображенням політики центральної влади, чия стратегія тривалий час полягала у самолегітимізації через протиставлення себе крайнім позиціям. Представники регіональної влади, які наважилися на демонтаж пам'ятника Леніну, використовували ідеологічні аргументи й посилалися на Указ Президента 2007 року. Натомість ті, хто не хотів цього робити, найчастіше апелювали до другорядності цього питання порівняно з іншими нагальними проблемами громади.

Крім браку політичної волі, є ціла низка інституційних проблем у сфері управління спадком. В органах управління культури немає розподілу повноважень та відповідальності, а позиція міського/селищного голо-

ви часто визначальна у процесі ухвалення рішень. Централізована, здавалося б, система на практиці демонструє регламентацію лише в царині бюрократичних процедур та звітності. Рішення ж залишаються у компетенції представників місцевих громад, які фактично не відповідають за свої дії ні перед громадою, ні перед центральною владою.

Інша проблема – самоусунення частини населення від вирішення цих питань. Частково це є наслідком радянської традиції, коли всі рішення такого плану вважалися сферою діяльності, а отже, й відповідальності влади. Водночас слабке громадянське суспільство, особливо на регіональному рівні, не могло конкурувати з нею. Громадськість в особі її найактивніших представників, якщо й допускалася до ухвалення рішень щодо пам'ятників Леніну, то часто лише з метою суспільної легітимізації позиції влади. До того ж населення центральних областей не мало чітко артикульованих історичних оцінок, а його політичні орієнтації змінювалися. Тому саме цей регіон був найбільше втягнутим у війну пам'ятей, яка виникла в результаті історичної політики Віктора Ющенка. Розбіжності у сфері ставлення до радянського минулого, і безпосередньо до пам'ятників Леніну, проявлялися тут не тільки між окремими областями чи територіями, а й між сусідніми населеними пунктами однієї області.

Націоналістичні сили

Окремими гравцями у сфері політики пам'яті стали партії націоналістичного спрямування – ВО «Свобода» та Конгрес українських націоналістів (КУН), які відповідають характеристиці «воїнів». Класифікацію аген-

тів пам'яті залежно від особливостей їхньої діяльності запропонували Ян Кубік та Майкл Бернхард. Поряд із «воїнами» є ще дві категорії: «плюралісти» й ті, хто самоусувається від участі. Якщо з останніми все зрозуміло, то характерна риса «воїнів» – опонування протилежній, за означенням помилковій ідеологічній позиції, яка, отже, має бути нівельована та заперечена. Натомість «плюралісти» схильні приймати відмінний від свого погляд на історію та діяти в умовах множинності інтерпретацій²⁶⁹.

Із моменту заснування 1992 року і до 2003-го Конгрес українських націоналістів очолювала народний депутат трьох скликань Ярослава Стецько, яка повернулася з вимушеної еміграції після здобуття незалежності. За програмою партії, її завдання вбачалося у побудові Української Національної Держави, сам КУН проголошувався спадкоємцем націоналістичних організацій міжвоєнного періоду, а український націоналізм – його ідеологічною основою²⁷⁰. Проте діяльність Конгресу у 1990-х роках, а згодом і в 2000-х обмежувалася територією Західної України, і йому так і не вдалося вийти на всеукраїнський рівень, на відміну від ВО «Свобода».

Всеукраїнське об'єднання «Свобода» постало зі створеної 1991 року Соціал-національної партії України, чия діяльність також обмежувалася західними областями. Переломним став 2004 рік, коли її очолив 36-річний народний депутат Олег Тягнибок. Тоді партія отримала нову назву, а її емблемою став тризуб із пальців, один із символів НРУ часів перебудови. Питання, пов'язані з історичної пам'яттю, патріотичним вихованням та подоланням спадку радянського режиму були головними у її програмі. Зокрема партія вимагала «усунути від влади

кучмістів, кагебістів і комуністів», здійснити публічний судовий процес над комунізмом, ліквідувати «імперсько-большевицькі символи» на території України, «визнати факт окупації України большевицькою Росією 1918–1991 років, наслідком чого став безпрецедентний геноцид українців». «Свобода» також мала на меті відкрити архіви й поширити правду про діяльність більшовицької влади в Україні, вилучити із «фондів дитячо-юнацьких та публічних бібліотек совєцьку пропагандистську літературу». У програмі йшлося і про пам'яттєвий календар: 14 жовтня – свято Покрови (День українського козацтва і створення УПА) – пропонували оголосити державним святом – Днем української зброї, а 23 лютого, День захисника Вітчизни (в минулому – День радянської армії і флоту), скасувати²⁷¹.

Жодна інша політична сила у Верховній Раді, крім ВО «Свобода», не порушувала питань, пов'язаних з історичною пам'яттю та радянським спадком. Партія відзначилася низкою публічних акцій, як-от щорічний (із 2005 року) марш УПА в Києві 14 жовтня та численні сутички свободівців із членами лівих організацій на День Перемоги та Жовтневої революції. 7 листопада 2011 року представники «Свободи» спробували зупинити ходу комуністів до Майдану Незалежності, закидавши їх яйцями. Олег Тягнибок, обраний до Парламенту 2002 року по мажоритарному округу, став відомий завдяки своїм скандальним висловлюванням. Один із його виступів у липні 2004 року на горі Яворина навіть став підставою виключення його із пропрезидентської парламентської фракції «Наша Україна» через антисемітизм.

Однак такі провокаційні акції лише сприяли зростанню популярності партії «Свобода», яка позиціонувала себе як найрадикальнішу націоналістичну силу.

Із 2004 року вона активно долучилася до виборчого процесу на всіх рівнях, а її лідер навіть балотувався на пост президента у 2010-му. Проте ні на чергових парламентських виборах 2006, ні на позачергових наступного року «Свобода» не змогла подолати прохідного бар'єру та потрапити до Верховної Ради. Партія залишалася місцевою політичною силою західного регіону, де мала потужну електоральну підтримку: 2010 року її представники отримали депутатські мандати у міських та обласних радах Львівщини, Івано-Франківщини й Тернопільщини²⁷².

У центральних областях України члени ВО «Свобода» на місцевих виборах 2010 року вибороли у радах різних рівнів лише кілька місць. Наприклад, у міській раді Калинівки (Вінницька область) – два із 36, у Каневі (Черкаська область) – три із 46, в Житомирі – два із 60²⁷³. Однак цього вистачило, щоб згуртувати дискусію навколо демонтажу пам'ятників Леніну й іншим радянськими діячам відповідно до Указу Президента 2007 року. Щоправда, аргументи свободівців сприяли політизації питання і зведенню його до вузьких ідеологічних меж, у яких будь-які дії чи висловлювання на користь збереження пам'ятника трактувалися як прояв антиукраїнської/антипатріотичної позиції.

У Каневі представники націоналістичних сил стверджували, що пам'ятник Леніну (встановлений навпроти школи 1964 року) не може стояти в місті, де похований Тарас Шевченко, й вимагали його демонтажу на підставі Указів Президента 2007-го і 2009 років. У березні 2013-го Канівська міська рада обговорювала долю пам'ятника, проте депутати так і не змогли дійти згоди²⁷⁴. Упродовж кількох попередніх років громадськість міста збурювали постійні акції вандалізму. Під час од-

нієї з них, у ніч проти 1 липня 2009-го, невідомі навіть підпалили монумент, але вже за два тижні місцеве відділення Комуністичної партії України відновило його власним коштом.

У 2012 році у Шполі Черкаської області представники ВО «Свобода» ініціювали демонтаж пам'ятника Леніну на території цукрового заводу. Трьом депутатам партії (загальна кількість депутатів міськради – тридцять) вдалося переконати своїх колег у тому, що його час позбутися. Частково це було компромісне рішення, вигідне усім, адже на центральній площі Ленін залишався.

Цікаво, що у разі, коли пам'ятники стояли на околицях населених пунктів або на територіях підприємств, рішення про знесення приймалися швидше та з меншими труднощами. Водночас демонтаж центральних пам'ятників нерідко ставав предметом тривалого політичного протистояння націоналістичних сил з їхніми ідеологічними опонентами з Комуністичної партії, хоча визначальною була позиція місцевих очільників. Так 2011 року у Калинівці Вінницької області депутати «Свободи» ініціювали розгляд питання про демонтаж пам'ятника Леніну в центрі міста. Комісія з питань освіти, культури, духовного відродження, роботи з молоддю та спорту, беручи до уваги Укази Президента 2007-го та 2009 років, а також той факт, що монумент зняли з обліку пам'ятників історії та культури Вінницької області, рекомендувала міській раді його прибрати. На засіданні ради 26 травня 2011 року мінімально необхідною кількістю голосів депутати ухвалили відповідне рішення. «За» проголосувало дев'ятнадцятеро осіб, двоє – «проти», решта із 33 присутніх утрималися²⁷⁵. В ухвалі зазначалося, що депутат міської ради, член партії ВО «Свобода» Костянтин Васюк зобов'язується де-

монтувати пам'ятник власним коштом. Але до справи не дійшло. Міський голова Анатолій Шамалюк підтримав скаргу представників Компартії та призупинив виконання рішення. Тим часом КПУ звернулася до прокуратури Калинівського району з вимогою перевірити відповідність рішення депутатів вимогам чинного законодавства. 27 жовтня 2011 року на черговому засіданні міськради голова місцевого райкому Компартії, депутат районної ради Володимир Ясінський звинуватив своїх колег у діях «на підставі політичних уподобань, без врахування думки і моральних інтересів мешканців міста». Доводячи необхідність скасування попереднього рішення, він апелював до результатів громадських слухань 2008 року, на яких начебто представники громади висловилися за збереження пам'ятника²⁷⁶. Відповідно до статті 13 Закону України «Про місцеве самоврядування», результати громадських слухань підлягають розгляду в органах місцевого самоврядування, але не є обов'язковими до виконання²⁷⁷. Втім у Калинівці ці слухання відбулися за три роки до засідання міськради й ухвали демонтажу, а отже, не могли відображати думку громади із цього питання на момент засідання. Проте міськрада, зважаючи на сумнівні аргументи, таки вирішила залишити пам'ятник.

За прикладом Калинівки свободівці почали діяти й у Хмельнику Вінницької області, хоча тут ситуація була складніша: з усіх націоналістичних партій до міської ради 2010 року вдалося потрапити лише одному представникові КУН. Попри це місцевий осередок партії активізував громадськості бурхливу дискусію навколо Леніна на рівні.

24 листопада 2011 року Хмельницька міськрада ухвалила міську програму «Хмельнику – 650 років», яка пе-

редбачала перебудову центральної площі 2012 року. Представники ВО «Свобода» вимагали у процесі реконструкції демонтувати пам'ятник, але міський голова Василь Грушко заявив, що це відбудеться лише 2014-го²⁷⁸, вже після реконструкції. Міська влада не бажала вирішувати долю пам'ятника і зволікала. Зрештою він лишився на своєму місці.

Нова фаза у «війні за пам'ятники» розпочалася із подіями у північно-східній частині України: 15 лютого 2013 року з ініціативи й за активної участі представників ВО «Свобода» був знесений пам'ятник Леніну в Охтирці Сумської області. Народний депутат України Ігор Мірошніченко особисто заліз на монумент, аби причепити трос для знесення статуї. Після цього учасники акції публічно закликали до початку «леніноповалу» в Україні²⁷⁹.

Свавілля свободівців, сутички з місцевими комуністами і правоохоронцями опинилися у центрі уваги українських медіа. Своїми діями націоналісти, з одного боку, сприяли мобілізації власних прихильників, а з іншого – провокували відкритий конфлікт із комуністами. Загалом використання конфлікту (особливо навколо історичних питань) як основи політичної діяльності – характерна риса цієї політичної сили.

За кілька місяців до публічної акції в Охтирці 37 представників «Свободи» стали народними депутатами²⁸⁰ й отримали депутатську недоторканність. На виборах 2012 року ВО «Свобода» першою з-поміж націоналістичних партій із часу здобуття незалежності потрапила до Парламенту, отримавши 10,44 % голосів. Це стало можливим великою мірою завдяки виборцям із центральних регіонів: у Вінницькій області їхня підтримка склала 8,4 %, в Житомирській – 7,47 %, у Чер-

каській – 9,48%, у Полтавській – 7,94%, у Київській – 10,8% та в Києві – 17,33%. Це значно розширило електоральну базу партії, яка з регіональної перетворилася на всеукраїнську, та свідчило про радикалізацію поглядів частини населення центральних областей. ВО «Свобода» стало єдиною парламентською силою із чіткою позицією у сфері політики пам'яті.

Але не варто оцінювати політичну партію лише за критерієм електоральної підтримки. Адже остання, за словами дослідника протестного руху в Україні Володимира Іщенко, свідчить лише про здатність конкретної сили завоювати симпатії у конкретний момент конкуренції з іншими²⁸¹. Політичні орієнтації населення центральних областей залишалися мінливими: на позачергових виборах до Верховної Ради 2007 року в регіоні лідирував Блок Юлії Тимошенко, до цього, у 2004-му, більшість виборців підтримала кандидатуру Віктора Ющенка на пост глави держави, а вже на виборах 2012-го другою за популярністю після БЮТу у Вінницькій, Житомирській, Черкаській, Полтавській та Київській областях стала Партія регіонів²⁸².

У випадку зі «Свободою» велике значення мала її здатність до мобілізації своїх прихильників на місцях, адже партія володіла потужною мережею місцевих осередків з ідейно відданими членами, що дозволяло їй брати участь і організовувати локальні протести по всій Україні й у такий спосіб впливати на політику і поза Парламентом²⁸³. Проаналізувавши всі акції протесту, що відбувалися у країні з жовтня 2009 року до лютого 2014-го, співробітники Центру соціальних і трудових досліджень визначили, що ВО «Свобода» відзначалося найвищою серед політичних партій протестною активністю²⁸⁴. Діяльність інших сил, визначена коротко-

строковими цілями, як-от перемога на виборах, не спонукала їх до зміцнення місцевих осередків; звідси – пасивність і мінливість партійних «низів» і набагато слабша участь у протестних рухах.

Найбільшу частку серед акцій протесту, в яких беруть участь або які організовують політичні партії, становлять ті, що пов'язані з політикою пам'яті, натомість громадські організації зосереджуються переважно на соціально-економічних питаннях²⁸⁵. Такого висновку дійшов Володимир Іщенко, дослідивши протестний рух в Україні за 2010 рік: 35,7% всіх політичних акцій стосувалися політики пам'яті, тоді як для громадських організацій цей показник становить 15,6%. Серед антикомуністичних акцій організатори найчастіше обирають виступи, успіх яких оцінюється залежно від кількості учасників. Так, за спостереженнями Іщенка, різні марші й демонстрації становлять 51%, атаки на символічні об'єкти (найчастіше – пам'ятники) або такі собі театралізовані дійства – 36,4%²⁸⁶. Мотиви участі політичних сил у них цілком прагматичні: пов'язані з історичними чи ідеологічними питаннями акції мають великий мобілізаційний потенціал і є зручним способом не тільки нагадати про себе, а й маніпулювати громадською думкою. Як стверджує Олексій Міллер, ліберальні та «ліві» сили також беруть участь у конструюванні дискурсу про минуле, проте, на відміну від націоналістів, використовують історичні теми максимально доречно²⁸⁷.

Окрім ВО «Свобода», до акцій навколо політики пам'яті долучалися й інші партії націоналістичного спрямування, зокрема Народний Рух та УНП. Скажімо, на Черкащині демонтажу пам'ятника Леніну вимагав Блок національно-демократичних сил Черкащини, куди увійшли Українська народна партія, Українська трудо-

ва партія, Народний Рух та УНА-УНСО. Їхня практична діяльність найчастіше зводилася до інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення чи провокацій біля монументів. Так 13 травня 2008 року в центрі Черкас біля пам'ятника встановили намет із кількома стендами, на яких збереження статуї трактувалося як антиукраїнська діяльність місцевої влади. Для підсилення «чужості» Леніна у міському просторі організатори демонстрували дореволюційні світлини Черкас без монумента та сучасні зображення площі. Вони також розповідали містянам про приклади інших населених пунктів області, де пам'ятники Леніну були демонтовані. Загальне емоційне тло акції створював наведений на стенді вірш Дмитра Павличка «Нема вже Леніна в Чигирині!», у якому лунає заклик: «Зніміть божка, хай встане Україна!» Активісти роздавали листівки перехожим й агітували підписуватися під вимогою спорудити пам'ятник поетові Василю Симоненку, який жив у Черкасах. У такий спосіб вони підкреслювали антиукраїнськість Леніна, наполягаючи на увічненні пам'яті особи, яка більше на це заслуговує і є частиною місцевої історії. До такої стратегії націоналісти вдавалися і в інших населених пунктах. Зокрема після невдачі у вже згадуваній Калинівці Вінницької області вони взяли до інформаційно-роз'яснювальної роботи: поширювали листівки, закликаючи на місці монумента Леніну встановити пам'ятник поетові Степану Руданському, який народився у Калинівському районі²⁸⁸. Зрештою міська влада таки зробила це 12 січня 2014 року, до 180-річчя із дня народження поета. Але новий пам'ятник відкрили не замість Леніна, а поруч. І хоча він стоїть у центрі міста, але, оточений деревами й невеликий, повертає куди менше уваги, ніж радянський монумент²⁸⁹.

8

Куди подіти Ілліча? Зберегти не варто руйнувати

Індивідуальні стратегії у поводженні з пам'ятниками Леніну умовно можна розділити на руйнівні чи шкідницькі (акти вандалізму) та ті, що мають на меті зібрати і зберегти артефакти радянського періоду.

Яскравий приклад останньої стратегії – «народний музей» жителя Бершаді Вінницької області Анатолія Тарковського. На власному подвір'ї він встановив демонтовану в одному з навколишніх сіл скульптуру Леніна у повен зріст, врятувавши її від звалища. Перекоаний у тому, що не все у СРСР було таким поганим, як нині стверджують, а історію потрібно зберігати для наступних поколінь, чоловік самостійно почав збирати різні експонати, пов'язані з радянським періодом: «Я надзвичайно ціную нашу незалежність. Разом з тим не сприймаю того, коли трощать, ламають те, що було створене іншими. <...> Перед нами насправді фрагменти нашого минулого життя»²⁹⁰.

Схожі аргументи наводить інший активіст зі збирання радянських монументів Анатолій Соменков, житель села Аджамка Кіровоградської області. Він упевнений, що пам'ятники – частина історії, тому мають бути збережені. Одним із перших його експонатів став бетонний Ленін, який обіймає піонера²⁹¹. Проблема, однак, у тому, що радянське минуле в таких приватних ініціативах виглядає однобічно й подекуди ностальгічно.

Інший приклад збереження – колекціонування зображень радянських символів, у нашому випадку – пам'ятників Леніну в населених пунктах по всій території колишнього СРСР. В Інтернеті для цього створені окремі сайти. Прикметно, що творцями таких ресурсів є молоді люди, які навряд чи добре пам'ятають радянський період і не страждають на ностальгію, їхній головний мотив – радше цікавість до символіки недавнього минулого. Найвідомішим із-поміж цього типу ресурсів є фотокаталог leninstatues.ru²⁹², де зібрано фотографії всіх пам'ятників Леніну в Росії та за кордоном, зокрема й в Україні. Така форма має свої переваги: вона загальнодоступна, не вимагає фінансових витрат, відкрита для комунікації – кожен охочий може додати зображення пам'ятника зі свого населеного пункту або залишити коментар. Велика кількість фотографій із Вінницької, Черкаської, Житомирської і Полтавської областей свідчить про залучення представників регіону до процесу збирання та поширення зображень монументів Леніну. Мінус хіба у тому, що фотографії розміщуються без будь-якої наративної структури, вказується лише місце встановлення пам'ятника.

Протилежною до збереження є стратегія пошкодження радянської спадщини. Після здобуття незалежності монументи Леніну втратили своє первісне смис-

лове й ідеологічне навантаження, перетворившись на головні символи радянської епохи й тоталітарного репресивного режиму.

Для означення акту пошкодження пам'ятки в науковій літературі існує поняття «іконоборство». Археолог і фахівець із питань культурної спадщини Родні Гаррісон використовує це поняття для ілюстрації прикладів того, як політичний чи релігійний режим стирає символи й зображення своїх попередників. На його думку, іконоборство не слід розглядати як щось відмінне, протилежне історичній та культурній спадщині, а радше як процес, за допомогою якого люди висловлюють знання про зв'язок між певним об'єктом, місцем, практикою і колективною пам'яттю²⁹³. За словами литовського історика Раса Чепайтене, поняття «іконоборство» ціннісно нейтральніше, тоді як вандалізм завжди має негативну конотацію і пов'язаний із неосвіченістю, дурістю, браком смаку²⁹⁴, тому його часто ототожнюють із хуліганськими діями. Але «спаскудження» пам'ятників Леніну не завжди є хуліганством у його традиційному розумінні, тобто брутальним порушенням громадського порядку з мотивів неповаги до суспільства, як це намагаються подати представники КПУ чи влади. Але через те, що здебільшого такі акції здійснюють уночі, а винуватці залишаються невідомими, важко визначити, коли це справді вияв антирадянських настроїв або спроба привернути увагу населення до залишків радянського режиму в сучасній Україні, а коли – звичайне хуліганство.

Випадки руйнування чи пошкодження пам'ятників зазвичай є наслідком змін у політичній і суспільній сферах. Зі зміною політичного режиму, а отже – ідеологічних орієнтацій значної частини населення, вини-

кає бажання переписати минуле відповідно до нових цінностей²⁹⁵. Тому пам'ятники як візуальне втілення колишньої ідеології стають першими об'єктами руйнування. Тетяна Пруднікова зазначає, що потреба у знищенні символу виникає внаслідок усвідомлення суспільних модифікацій, які призводять і до змін у символічній сфері. При цьому деструкція може мати фізичну форму чи відбуватися на змістовому рівні, як використання сатиричної форми гротеску²⁹⁶. Наприклад, говорячи про пам'ятник Леніну в Чечельнику, місцеві жителі зі сміхом згадують, що до демонтажу рука статуї символічно вказувала на спиртзавод. Натомість фізична деструкція матеріального втілення символу уможлиблюється внаслідок його «олюднення», тобто повернення йому властивостей звичайної людини, досяжної для інших²⁹⁷.

Ступені пошкодження пам'ятників бувають різні: від цілковитого знищення до незначного псування – забруднення фарбою чи написами на знак їх профанації або «символічного присвоєння»²⁹⁸. Важливо й те, хто ініціатор і виконавець. Це може бути як офіційна влада, й тоді деструкція має системний характер із використанням легальних процедур, так і окремі активісти – коли вандалізм набирає форм фрагментарних, неорганізованих і брутальних акцій за умов ослаблення соціального контролю. Наприклад, коли влада чи суспільство стурбовані іншими проблемами та не переймаються пам'ятниками²⁹⁹.

Беручи до уваги множинність форм, методів і мотивів шкідництва, за вандалізм доцільніше вважати випадки, коли мотиви й особи учасників були невідомі, а іконоборством називати акції, коли було відкрито заявлено про їх ідеологічні мотиви.

На початку дев'яностих у деяких колишніх радянських республіках і країнах соціалістичного блоку поширилося іконоборство – руйнування символів режиму стало одним з обов'язкових елементів утвердження нового національного нарративу. Та згодом, коли цих символів зоставалося дедалі менше й вони вже не становили загрози, а сприймалися хіба що як об'єкти дидактики та гносеології, нові національні держави відмовилися від їх знищення і вдалися до практики збереження.

В Україні іконоборство відбувалося лише у західних областях. Тут учасники публічно заявляли про антикомуністичні мотиви, а демонтаж підтримувала місцева влада. Натомість у східних і південних областях, де на початку 1990-х років траплялися випадки вандалізму, спалювання пам'ятників Леніну не мало національного виміру³⁰⁰ і не супроводжувалося демонтажем.

Виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, утверджувався нарратив нової національної держави зі своїми символами і героями, а з іншого – зберігалися символи попереднього. Мірою того, як міцнів національний нарратив, посилювався дисонанс між двома видами спадщини. Замовчування проблеми вело до того, що історична політика ставала полем діяльності неформальних субкультурних об'єднань, основними методами яких були акції вандалізму. Цікаво, що кількість цих акцій суттєво зросла після виходу президентського Указу 2007 року, принаймні посилилася увага до них засобів масової інформації.

Те, що Центральна Україна стала основним регіоном поширення вандалізму проти пам'ятників Леніну, пов'язано як з величезною кількістю цих пам'ятників у регіоні, так і зі збільшенням прихильників націоналіс-

тичних поглядів, хоча для визначення політики пам'яті на рівні міської влади їх було ще замало. Якщо зіставити результати виборів до Верховної Ради 2007-го й 2012 року, то за п'ять років рівень підтримки ВО «Свобода» зріс із 1,32% до 10,44% здебільшого завдяки населенню центрально-українських областей. За підрахунками Володимира Іщенко, лише за один рік (із жовтня 2009-го по листопад 2010-го) в Україні було здійснено 48 актів вандалізму проти радянських монументів³⁰¹, причому більшість із них – у центральному регіоні.

Хоча пам'ятники Леніну в усіх областях Центральної України ставали об'єктами наруги, рівень цих атак відрізнявся, очевидно, з огляду на інтенсивність процесів у політиці пам'яті. У Черкаській області в чотирьох населених пунктах (із дев'яти відвіданих під час дослідницької поїздки у жовтні 2013 року) на пам'ятниках були помітні сліди пошкодження: у Корсунь-Шевченківському, Каневі, Лисянці та Умані. Зокрема у Корсунь-Шевченківському на пам'ятнику, що на привокзальній площі, невідомі лишили напис: «Заберіть мене в мавзолей», «українізувавши» Леніна жовтою і блакитною фарбами. У Вінницькій області познущалися лише з одного монумента із дев'яти, які мені довелося побачити.

До демонтажу 2008 року пам'ятник у Чигирині неодноразово ставав об'єктом вандалізму: його обливали фарбою та намагалися відколоти деталі. 2010-го у Кобеляках Полтавської області місцевого Леніна обмазали екскрементами, а ще раніше його розбивали й розфарбовували. У 2011 році у Бердичеві Житомирської області зловмисники написали зеленкою: «Кат українського народу», а ще через два роки відпиляли голову статуї на території колишнього медичного закладу міста. 24 лютого 2013 року було зруйнова-

но пам'ятник Леніну та його дружині Надії Крупській у селі Жовтневе Полтавської області. За кілька років до того, у квітні 2009-го, цей пам'ятник уже зазнавав ушкоджень, але в обох випадках винних не знайшли. У селі Комишня (також Полтавської області) в ніч проти 13 квітня 2013 року біля будівлі сільради невідомі відбили статую Леніна кулак правої руки, частину обличчя та інформаційну табличку³⁰². Того ж року в Кагарлику Київської області пам'ятник перед Будинком культури розмалювали кольоровою фарбою і лишили напис чорним – «Ленін». Гучною акцією стало пошкодження пам'ятників Леніну в Київській області вночі 8–9 вересня. Тоді з постаментів зняли статуї в Узині, Бородянці та кількох селах. Свої дії учасники акцій присвятили померлому 7 вересня 2013-го керівнику ОУН Володимирі Покотило, надавши їм виразного ідеологічного значення.

Цей далеко не повний перелік актів вандалізму в центральнотрадянських областях дає уявлення як про їх форми, так і про географію поширення. Невідомі розписували пам'ятники Леніну нецензурними, нацистськими та антисемітськими гаслами (хоча найпопулярнішим був напис «кат»), збивали деталі скульптури, малювали свастику (як свідчення про тотожність радянського і нацистського режимів), підпалювали, обливали фарбою рожевого, червоного, жовтого чи блакитного кольорів. Рожевий – це спроба зробити пам'ятник комічним, червоний функціонує як знак комунізму, безпосередньо відсилаючи до радянського терору, а за допомогою жовтої і блакитної фарб Леніна «українізували».

Часто пошкоджені монументи згодом відновлювали коштом добровільних пожертвувань містян чи

місцевих осередків Комуністичної партії. Так зіпсовані 2012 року пам'ятники Леніну в місті Жмеринка³⁰³ та селі Дмитрашківка Вінницької області відновили вже наступного року місцеві комуністи. А ще у квітні 2007-го, оновленого з ініціативи КПУ й СПУ Леніна відкрили в одному зі скверів Оратова³⁰⁴. Раніше цей монумент стояв на центральній площі, його було демонтовано, але іншого місця для нього не знайшлося одразу.

Як правило, комуністи згадували про той чи той пам'ятник тільки після його пошкодження. Жодної цілеспрямованої програми з догляду чи захисту монументів партія не мала, що свідчить про відсутність у неї системної політики пам'яті та обмеженість ресурсів. Ні центральна, ні місцева влада не виявляла інтересу до актів вандалізму, винних часто не шукали, а комунальні служби відновлювали пошкоджені пам'ятники часто лише у центрах міст. Публічно засуджували такі вчинки й вимагали покарати хуліганів хіба що місцеві осередки Комуністичної партії, для якої Ленін був передусім інструментом політичної боротьби та мобілізації свого електорату.

У зміні ставлення влади до вандалізму кульмінаційними стали події в Києві 29–30 червня 2009 року, коли група осіб відбила частину статуї Леніна на Бессарабській площі. На відміну від багатьох інших, цей пам'ятник мав мистецьку цінність: він був виконаний із карельського кварциту за оригінальним проектом скульптора Сергія Меркурова, що був представлений 1938 року на Світовій виставці у Нью-Йорку. Ця акція набула особливого значення на тлі інших, і попри те, що події відбувалися вночі, шанси молодиків безслідно втекти й уникнути покарання були невеликі: поруч стояла патрульна машина ДАІ. До того ж і самі учас-

ники, активісти КУН і ВО «Тризуб» ім. С. Бандери – Микола Коханівський, Іван Срібний, Андрій Тарасенко, Богдан Франт та Олександр Задорожний, – були готові до затримання. 38-річний Коханівський, найстарший і найдосвідченіший із них (іншим було по 22–24 роки), перед пошкодженням статуї зробив відеозапис із роз'ясненням мотивів учинку – виконання Указу Президента України про знесення пам'ятників тоталітарного режиму. Згодом, уже на лаві підсудних, активісти використали судовий процес як майданчик для антикомуністичної та антирадянської пропаганди. Під час розгляду справи Микола Коханівський заявив: «У 1932 році від голоду загинув мій дядько. Також була репресована більша частина моєї сім'ї. Мого діда по батьку розстріляли у 1940 році. Він був, до речі, більшовик, але совєцька влада на це не зважала... В мене з цією постаттю (Леніним. – авт.) свої рахунки. Я помстився, як міг»³⁰⁵.

Процес набув широкого розголосу в мас-медіа і став викликом для політичної еліти, особливо Президента Віктора Ющенка. З одного боку, підсудні заявили, що виконують Указ 2007 року, а з іншого – їхні дії вважалися актом вандалізму, адже рішення місцевої влади про демонтаж монумента не було.

У грудні 2009 року пам'ятник Леніну на Бессарабській площі відновили прибічники КПУ власним коштом. Уже під час його відкриття сталася бійка між комуністами та їхніми опонентами³⁰⁶, котрі вимагали зняття всіх обвинувачень із винних у пошкодженні пам'ятника влітку. Судовий процес затягнувся і тривав аж чотири роки, зрештою підсудні отримали умовні терміни: Андрія Тарасенка, Олександра Задорожного, Богдана Франта та Івана Срібного засудили до двох ро-

ків, а Миколу Коханівського — до трьох³⁰⁷. Ця історія отримала несподіване продовження під час Євромайдану 2013 року: Коханівський був одним із тих, хто розбив київського Леніна 8 грудня.

Перший відвертий напад на пам'ятник Леніну, а також публічний процес над його учасниками офіційно перевів акції вандалізму у статус іконоборства. Прикметно, що за кілька місяців після подій на Бессарабській площі, 3 вересня 2009 року, Кабінет Міністрів прийняв постанову про позбавлення пам'ятника статусу пам'ятки національного значення. Таке рішення було частково спровоковано згаданим судовим процесом. Голова ГО «Люстрація» Олег Осуховський 20 серпня у Львові під час зборів Світового конгресу українців закликав український уряд вилучити цей пам'ятник із Державного реєстру³⁰⁸ і допомогти в такий спосіб підсудним. Конгрес, на якому була присутня Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, підтримав звернення. Загалом ГО «Люстрація» займалося організацією різних публічних заходів, громадських слухань і мітингів із метою очищення простору від комуністичної ідеології — знесення пам'ятників та перейменування вулиць.

Після вилучення з реєстру за рішенням Уряду пам'ятник біля Бессарабки потрапив у категорію пам'ятки місцевого значення Шевченківської районної державної адміністрації, а внаслідок ліквідації районних рад у місті 31 жовтня 2010 року³⁰⁹ його статус знову став невизначеним. У лютому 2012-го комісія Київради з питань культури та туризму відмовилася прийняти його до комунальної власності міста, але демонтувати й переносити Леніна ніхто не наважився. Голова комісії Олександр Бригинець (згодом народний депутат України від партії «Батьківщина») зазначив: «Будь-

8. Куди подіти Ілліча? Зберегти не варто руйнувати

які дії влади навколо пам'ятника Леніну – провокація влади, спрямована на те, щоб відвернути увагу киян від проблем міста і країни. Краще вже киянам забути про нього й не звертати на нього уваги. Тому будь-які рішення Київради щодо цього меморіального об'єкту – недоречні»³¹⁰.

Наступною резонансною акцією, пов'язаною з пам'ятником Леніну, стало пошкодження п'єдесталу статуї в Борисполі 22 лютого 2011 року. Члени організації «Патріот України», пославшись на Указ Президента 2007 року, на сайті Соціал-національної асамблеї озвучили вимогу до міськради повністю демонтувати монумент і висловили солідарність із членами організації «Тризуб», які 31 грудня 2010-го пошкодили пам'ятник Сталіну в Запоріжжі й були заарештовані³¹¹.

Але відомішим Ленін у Борисполі став завдяки іншій події – справі «васильківських терористів». У серпні 2011 року Ігоря Мосійчука, Сергія Бевза та Володимира Шпару, членів Соціал-націоналістичної асамблеї та націоналістичної групи «Патріот України», звинуватили в намірі підірвати пам'ятник, а також у публічних закликах до повалення конституційного ладу насильницьким шляхом, незаконному поводженні зі зброєю та вибуховими речовинами. Процес тривав аж до січня 2014 року, коли Києво-Святошинський суд засудив обвинувачуваних до шести років ув'язнення. Їх відпустили лише після зміни влади в країні та прийняття закону 27 лютого 2014 року «Про застосування амністії в Україні».

9

«Вічно живий»? Ленін та пам'ятники йому у свідомості населення

... соціалізм закінчився. А ми... а ми залишилися.

Світлана Алексієвич. «Час second-hand»

Зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім не можна вкласти в лінійну схему, де одне передує іншому, а наступне є наслідком попереднього. Майбутнє й минуле набувають свого значення лише через зв'язок із теперішнім, яке, змінюючись, щоразу «перепишує» їх. Тому в контексті дослідження політики пам'яті важлива не точність «відтворення» подій минулого, а те, чому ми конструюємо свою розповідь так, а не інакше.

Аби з'ясувати, наскільки добре населення Центральної України пам'ятає радянський час і особу Леніна, довелося проаналізувати візуальні, дискурсивні та просторові образи минулого, які супроводжують пам'ятання, зокрема пам'ятники – найпомітніше візуальне втілення «пам'яті». Цей погляд підтримує і український соціолог Юлія Сорока, вказуючи на важливість аналізу значень і символів минулого та інтерпретаційних моделей, накладених на нього.

Ставлення до минулого дослідника визначає як «сукупність значень символів (знаків) минулого, відтворених індивідами за допомогою спонтанних висловлювань, емоційних оцінок, культурних текстів та різноманітних поведінкових реакцій»³¹². Здатність індивідів по-різному інтерпретувати одні й ті самі символи пов'язана, на її думку, із самою природою символу, значення якого завжди множинне. Важливо й те, що на формування образу – відображення об'єкта у свідомості суб'єкта – впливають як індивідуальні характеристики особи, так і контекст сприйняття того чи того образу.

Загалом інтерпретацію комуністичного минулого на рівні офіційної історіографії можна вкласти у рамки трьох основних моделей. Перша, найпростіша, полягає у цілковитій відмові від «небажаного» минулого, що супроводжується його осудом і характеристиками на кшталт «десятиліття терору»; радянська доба репрезентується лише як негативний досвід. Друга стратегія – це амнезія, коли все, що було до здобуття незалежності, замовчується, а постання незалежної держави описується у метафорах демократичного пробудження чи нового початку. І третя, остання модель – це історичний ревізіонізм, тобто звуження відповідальності за минуле до окремої групи владних еліт, у нашому випадку – частини місцевих більшовиків, яких оголошують головними винуватцями всіх негараздів у країні³¹³. Цей поділ суто умовний, адже зазвичай держави поєднують різні моделі в історичній політиці. Важливо, що всі ці моделі спрямовані на максимальне спрощення минулого досвіду, аби зробити його комфортним для суспільства. На думку влади, це дозволить «розпрощатися» із привидами минулого і взятися до побудови нової держави.

Після проголошення незалежності України для частини представників старшого покоління Ленін залишився позитивним героєм радянської історії, символом амбітних і світлих ідей соціалізму, на яких було засновано СРСР. Важливу роль тут відіграв період деєсталінізації, коли негативні явища в Союзі, репресії і терор пояснювали відходом Сталіна від «заповідей» Леніна. Перетворення останнього на об'єкт загальнодержавного поклоніння розпочалося за Микити Хрущова, а завершилося вже за Леоніда Брежнєва. Культ Леніна в СРСР символізував невмирущість радянської влади, усе позитивне в системі, а відповідальність за прорахунки і невдачі покладалися на наступників. Особливо акцентувалася гуманність вождя, його любов до дітей, почуття гумору. І хоча, за твердженням історика Ніни Тумаркін, вже із 1970-х років культ почав звужуватися, ідеологічна робота у школах та дитячих і юнацьких організаціях тривала: дітям розповідали про життя творця радянської держави як позитивний приклад для наслідування³¹⁴. Крім того, саме із другої половини 1970-х у населених пунктах Центральної України до 60-ї річниці Жовтневої революції радянська влада почала встановлювати численні пам'ятники Леніну.

У 1980-х роках став помітний процес десаєралізації образу Леніна та його зв'язку зі сміховою культурою. За висловом Володимира Маслійчука, вождь пролетаріату став «частиною моди, кітч, пов'язаним з кумедним анекдотом і аж ніяк з неосягненим минулим»³¹⁵. Так пам'ятник Леніну перетворився на об'єкт гротескного символізму.

Сьогодні образ Леніна перебуває у центрі щонайменше трьох дискурсів. У першому випадку це історична постать. У межах другого дискурсу – популяр-

ний медіа-персонаж радянської епохи, культурний і фольклорний герой. У третьому випадку маємо справу із символічним знаком, щільно вбудованим у систему радянської мови у формі ідіом та в радянську повсякденність — у вигляді незліченних пам'ятників, топонімів³¹⁶. Доцільно виокремити образ Леніна й у політичному вимірі — як символ спільного минулого колишніх радянських республік.

Водночас більшість народжених в останні роки СРСР та після 1991-го знають про Леніна переважно зі шкільного та університетського курсу історії, де його особа представлена надзвичайно фрагментарно і неповно у контексті загальнорадянської історії, часто навіть без біографічної довідки. У діяльності творця радянської держави акцентується впровадження нової економічної політики та спроба встановлення федеративного ладу, тобто позитивні явища перших десятиліть СРСР. Поведінкові мотивації Леніна, як і багатьох інших героїв радянської історії, не розкрито, тому його постать у підручниках радше нейтральна.

У незалежній Україні день народження Володимира Леніна не відзначають, а дата Великої Жовтневої соціалістичної революції зникла з переліку святкових днів 1999 року. Тому 2013 року ці дати майже стерлися із пам'яті представників молодого покоління. Навіть студенти історичних факультетів відчували труднощі в їх ідентифікації. Під час анкетування³¹⁷ у низці вишів правильно визначили дату Жовтневої революції (7 листопада) лише 36 % студентів Полтавського національного педагогічного університету (ПНПУ), 32 % Житомирського державного університету (ЖДУ), 54 % Вінницького державного педагогічного університету (ВДПУ) і близько 52 % Ніжинського державного університету (НДУ).

Найбільший відсоток неправильних відповідей зафіксовано на першому курсі історичного факультету ЖДУ – 65%. А дата народження Леніна, 22 квітня, спричинила ще більші труднощі: лише 13% студентів ВДПУ знали її, схожа ситуація у ЖДУ та ПНПУ (12 та 14%). У Ніжинському виші відсоток був трохи вищий – 28%, і лише у Черкаському національному університеті правильну відповідь дали 44% опитаних, а дату Жовтневої революції не знали тільки 20%.

Кількість пам'ятників Леніну у публічному просторі українських міст не відповідала рівню його включеності в історичну пам'ять усіх мешканців України, а не лише молодого покоління. Людей, що вважали Леніна однією із найважливіших постатей в історії України, було відносно небагато. Відповідаючи на запитання загальноукраїнського опитування у березні 2013 року: «Оберіть трьох, на вашу думку, найбільш значущих діячів в історії України. І щодо цих трьох діячів вкажіть, яку саме роль вони відіграли – позитивну чи негативну?»³¹⁸, менше 10% усіх респондентів включили Леніна у перелік найважливіших історичних діячів, а жителі західних областей (Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Рівненської) його взагалі не згадали. Найбільший відсоток тих, хто назвав Леніна, був у Вінницькій (9,3%), Донецькій (9,3%), Житомирській (8,9%), Запорізькій (8,2%), Кіровоградській (8,9%) та Миколаївській (9,1%) областях. В інших, зокрема і в центральних, цей показник коливався від 1,4 до 8%: у Черкаській і Полтавській областях – 5,8 і 5,2% респондентів відповідно, а в Київській – 5,4% (схожий показник був і в Києві – 5,6%). Отже, Ленін поступово зникає з історичної пам'яті населення центрального регіону.

9. «Вічно живий»? Ленін та пам'ятники йому...

Більшість тих, кому було знайоме ім'я Володимира Леніна, оцінювали його позитивно. З-поміж областей Центральної України найпопулярніше ставлення до нього серед респондентів Вінницької області – 85%, а найнижчий цей показник на Житомирщині – 37,8% (відповіді «радше позитивно» і «дуже позитивно»). Виняток становить лише Київ, де Леніна сприймають негативно – 61,7%.

Ставлення до особи Леніна тих респондентів, які назвали його важливою особою в історії України (%)

	Дуже негативно	Радше негативно	Важко відповісти	Радше позитивно	Дуже позитивно
Вінницька	6,7	5	3,3	63,3	21,7
Черкаська	13,3	16,7	20	40	10
Полтавська	6,7	20	26,7	33,3	13,3
Житомирська	37,8	13,3	11,1	6,7	31,1
Київська	38,5	7,7	7,7	17,9	28,2
м. Київ	33,3	28,4	18,3	11,7	8,3
По Україні	20	13,9	15,7	31,2	19,2

У Житомирській області більшість респондентів (51,1%) визначили роль Леніна в історії України як «дуже негативно» та «радше негативно», найменше таких було у Вінницькій області – 11,7%. У решті областей відсоток позитивних оцінок приблизно однаковий – трохи менше 30%. Респонденти загалом уникали категоричних тверджень «дуже позитивно» чи «дуже негативно», віддаючи перевагу варіантам «радше позитивно»

чи «радше негативно». Частина, хоч і визнала роль Леніна як важливу в історії України, але не змогла її однозначно оцінити. Найчастіше відповідь «важко відповісти» звучала у Полтавській та Черкаській областях – відповідно 26,7 і 20%.

Низький відсоток опитаних, які згадали особу Леніна як історично важливу, свідчить, з одного боку, про те, що він справді таким і є лише для невеликої частини громадян України (переважно людей старшого віку, які народилися і виросли в СРСР, тому зберегли в пам'яті частину з його міфологем), а з іншого – що для більшості він ані «хороший», ані «поганий», як і інші історичні персонажі.

Пояснення цьому просте: у навчальній програмі та загалом офіційній політиці пам'яті незалежної України Ленін не виглядає таким антигероєм, як Сталін. Із 26% опитаних в усій країні, які згадали Сталіна у переліку найбільш значущих діячів в історії України, 70,2% оцінили його роль як негативну, зокрема «дуже негативно» – 48,1% (у Вінницькій області таких було 77,8%, у Черкаській – 92,3%, у Полтавській – 80,4%, у Житомирській – 93,9% і у Київській області – 84,2%). Річ у тім, що центральною подією радянської історії поряд із Другою світовою війною у колективній пам'яті українців зберігся голод 1932–1933 років, головним винуватцем якого визнано Сталіна. Відповідно до результатів опитування 2013 року, 70,5% респондентів з усіх регіонів України вважали цю трагедію геноцидом (у Вінницькій – 87%, Житомирській – 92,3%, Полтавській – 88%, Черкаській – 81,6%, Київській – 77,3%). Особливо це помітно в оцінках покоління, шкільні роки якого припали на президентство Ющенко, ці школярі були свідками й учасниками численних державних захо-

дів з «донесення правди про геноцид Українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду. Від 88 до 98% опитаних студентів історичних факультетів ЖДУ, ПНПУ, ВДПУ, НДУ та ЧНУ визнали Голодомор в Україні актом геноциду.

Загалом студенти засуджують весь радянський період. Відповідаючи на запитання анкети про ставлення до 1917–1991 років в історії України, понад половину респондентів із п'яти центральноукраїнських вишів обрали негативну відповідь (43% – «швидше негативно», 13% – «дуже негативно») і тільки 20% – «швидше позитивно», решта не змогли визначитися. При цьому результати в університетах майже не відрізняються, хоча спостерігаються розбіжності між відповідями студентів перших і останніх курсів. Першокурсники частіше за старшокурсників оцінюють період УРСР як негативний, і серед них менше невпевнених. Називаючи поняття, які характеризують радянську дійсність, вони передусім згадували негативні явища: дефіцит, Голодомор, «застій», репресії, диктатуру, колективізацію, комунізм, терор, політику радянізації, п'ятирічки.

Іншою особливістю сприйняття радянського періоду серед молоді є уявлення про нього лише як про частину минулого. Таке твердження підтримали 59% опитаних. Свою відповідь вони найчастіше пояснювали:

а) здобуттям незалежності України та розпадом СРСР («Це був лише період. Союз розвалився, тому повторення не буде» – ЖДУ, «Нині ми маємо самостійну демократичну державу» – ЧНУ);

б) новими нормами суспільного і державного життя («Тому що тепер ми живемо за іншими нормами і принципами, ніж ті, які були в Радянському Союзі», «змінилася освіта», «з'явилася свобода слова», «свідо-

мість українців щороку змінюється» – ВДПУ, «відсутні репресії, ідеологія, культ особи», «нове покоління не визнає тоталітарної системи» – ЖДУ, «Життя змінюється, Україна вже далеко відійшла від радянського періоду та його характерних рис» – ЧНУ);

в) новими зовнішньополітичними орієнтирами («Після розвалу СРСР старше покоління і молодь тримається Європи», «Україна прагне йти в Європу» – ВДПУ, «Тому що Україна нарешті стає самостійною державою і вступ до ЄС буде більш корисним для України» – ЖДУ).

Натомість 38% незгодних із цим найчастіше обґрунтовували власну позицію:

а) стійкістю радянського менталітету («Радянські принципи і страх перед владою міцно вкоренилися у свідомості українців», «Якщо економіка і культура просунулися вперед, то свідомість не змінилася» – ВДПУ);

б) коротким терміном незалежності та фактом життя у СРСР («Тому що минуло зовсім мало часу з розпаду СРСР, за такий короткий час люди не встигли забути СРСР» – ВДПУ, «Досі живі люди, які народилися в СРСР» – ЖДУ);

в) стереотипами зовнішньополітичних відносин («Росія все ще претендує на територію України» – ВДПУ, «Україні потрібно відійти від економічної залежності від Росії і зламати суспільні догми, усунути радянські пережитки, які zostалися в Україні» – ЧНУ);

г) поверховістю змін («Деякі механізми у багатьох сферах людської діяльності, закладені ще в СРСР, частково збереглися і діють донині» – ВДПУ, «Суспільство маргінальне, а при владі совкова номенклатура» – ЖДУ).

Заявляючи про «присутність» радянськості у незалежній Україні, респонденти розглядають радянське

минуле та його залишки лише як тимчасове явище, як перешкоду на шляху до національного самовизначення українців. Своєю чергою, УРСР як окремий політичний суб'єкт практично відсутня у відповідях студентів, вони апелюють найчастіше до СРСР, що редукується до Росії, і це створює враження про привнесений (інколи навіть колоніальний) характер радянської влади в Україні.

Отже, студентські оцінки радянського періоду відображають особливості інтерпретації самого поняття «радянський» у сучасному українському суспільстві. На відміну від ситуації початку 1990-х років, коли це слово означувало період існування СРСР, з кінця 1990-х воно перетворилося на ярлик, що кріпиться до будь-яких негативних суспільних явищ і процесів³¹⁹. Вибудовується така схема: для перетворення на «нормальну» західну державу слід подолати «радянське» у суспільно-політичному житті країни, але розуміння цього «радянського» якраз і немає. При цьому використання «радянського» як антитези до «європейського» зробило його зручним інструментом політичних маніпуляцій суспільною думкою.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що студенти звикли сприймати історичні явища у чорно-білому світлі, тому національне оцінюється як «хороше», а радянське — як «погане». Це перетворює радянський період та його спадщину на «незручне минуле», а поза як означення «радянський» асоціюється із регресивним явищем, студенти намагаються дистанціюватися від нього і світоглядно. 49% опитаних заявили, що не вважають культурну та історичну спадщину СРСР частиною власної ідентичності. Найбільшу солідарність у цьому виявили студенти НДУ (66% на першо-

му і 63% на останніх курсах). Натомість частина студентів (43%) схильна визнавати вплив батьків/старшого покоління і радянської культури на формування своєї особистості: «Світогляд, який притаманний моїм батькам, що жили ще в радянський час, накладає відбиток і на розвиток мого світобачення»; «Ми, діти 90-х, ще виховувалися у садочках, які функціонували у радянському стилі, виховувалися на радянських мультиках, книжках» (ЧНУ).

У молодого покоління українців, які не мають досвіду життя у СРСР, національний наратив зі шкільного курсу історії поєднується з елементами радянського, який ретранслюється через родину, свята, об'єкти монументального мистецтва, культурну індустрію³²⁰ (теле-, радіо- і кіноіндустрію, інтернет, видавничу справу, освітню та ігрову сфери). У царині освіти схема інтерпретації радянського періоду визначається наративом боротьби за національну незалежність українців. За словами історика Володимира Кравченка, оповідь в українських шкільних підручниках зосереджена на розкритті специфічності та цілісності українського історичного процесу як боротьби за національне відродження, у межах якої більшовицький переворот 1917 року подається як факт російської історії, а весь радянський період зображений переважно негативно³²¹. Цей погляд підтримує і професор Лондонського університету Герман Янмаат. Проаналізувавши підручники з історії України³²², він відзначив брак однозначно позитивних подій в історичному дискусі, що ніяк не пов'язані з національною боротьбою. Не заперечуючи певних ініційованих центром позитивних економічних і культурних реформ, більшість авторів підручників натякають на приховані мотиви радянського

керівництва й не допускають того, що процвітання і розвиток УРСР могли бути самоціллю радянської влади у проведенні реформ³²³. У результаті в учнів утверджується думка, що лише в незалежній країні можливе процвітання і свобода українського народу, а радянський період всуціль негативний.

Інший погляд представлений у сфері культурної індустрії, яка часто репрезентує образ «наївного», «нестрашного» радянського минулого. Причина в тому, що український медійний простір заповнений радянськими фільмами та продукцією російського виробництва, яка репрезентує ностальгічний погляд на СРСР, натомість явно бракує продукції українського виробництва, що підважила б цей «нешкідливий» образ радянського і представляла б критичніший погляд на минуле. Крім підживлення ностальгії, така ситуація сприяла утвердженню думки про спільний культурний та історичний простір пострадянських країн із власною системою значень та соціальних практик, і як наслідок — про його відмінність від європейського.

Телебачення сьогодні є одним із найважливіших джерел інформації (зокрема й історичної) для населення. Наївно вважати, що глядацькі смаки — результат лише зовнішнього впливу телепродюсерів і режисерів, які формують контент передач. Телепродукція — це наслідок орієнтації продюсерів на уявні вподобання аудиторії, тому телебачення водночас і створює, і відображає культурні спільності, а отже, допомагає зміцнювати певні елементи в колективній свідомості³²⁴.

Серед улюблених радянських кінострічок опитаних 2013 року студентів першість тримають такі «золоті хіти»: «Операція "И" та інші пригоди Шурика» (лідер рейтингу), «Кавказька полонянка», «Іван Васильович

змінює професію», «У бій ідуть самі “старі”», «Діамантова рука», «Джентльмени удачі», «Москва сльозам не вірить», «Іронія долі», «Любов і голуби», «Службовий роман». Розважальність і неконфліктність цих стрічок сприяє формуванню у глядача іронічного ставлення до радянського повсякдення. Хоча ці образи можуть збуджувати ностальгію у населення центральних областей України, в інших випадках (як у ситуації країн Центрально-Східної Європи) вони викликають бажання «відчути/пізнати» минуле без інтенції до його повернення чи звеличення. До того ж радянська дійсність, показана у цих фільмах, поступово втрачає свою «впізнаваність» і привабливість для молодого покоління: що молодші були студенти, то важче їм давалося назвати улюблені радянські фільми.

У відповідях привертає увагу надзвичайна відкритість та емоційність респондентів. Це помітно як з їхніх слів, так і з пунктуації. Радянський період викликає у них сильну емоційну реакцію, зумовлену уявленням про нього як про перешкоду на шляху до кращого, європейського майбутнього України. Ця емоційність є наслідком проблем у теперішньому, що сприймається як результат минулих помилок і невдач. Абсолютна більшість продемонструвала сильні проукраїнські, а часто і проєвропейські погляди.

Однак категоричні заяви студентів про українськість чи європейськість їхнього світогляду є радше бажаною декларацією, ніж констатацією факту. Ідентичність молодих українців досі великою мірою конструюється в опозиції до російської/радянської, а не на основі усвідомлення і прийняття певних спільних (зокрема і європейських) цінностей, адже бракує визначення самої «європейськості». Тому протиставлення виникає не між

європейським і радянським світоглядом, а радше між «радянськими» людьми і тими, хто таким бути не хоче. Переважна більшість опитаних належать до другої категорії, тому їхнє бажання дистанціюватися від представників старшого покоління зрозуміле. Безперечно, найвагомішим фактором для студентів у визначенні приналежності є статус державної незалежності України.

Щодо тих українців, які народилися і більшу частину життя прожили у СРСР, то їхні погляди не можна обмежити протиставленням до національного нарративу або ностальгією за СРСР. Національний нарратив для них незнайомий, вони не вивчали його у школі, тому про героїв і події національної історії, замовчувані за радянських часів, вони знають переважно з мас-медіа чи популярної історичної літератури, яким властива тенденційність. І йдеться не про прихильників КПУ, а про переважну більшість населення невеликих містечок та сіл Центральної України.

У цьому контексті цікаве дослідження історика Тетяни Молдавської, яка у 2000–2014 роках на основі усних інтерв'ю простежила серед селян сприйняття радянської та української влади³²⁵. Вона відзначає розбіжність у ставленні старшого покоління, колишніх колгоспників до влади в радянський час і після 1991 року: радянську владу вони здебільшого ідентифікують як свою, не відділяючи її від народу. Молдавська висловлює припущення, що раніше респонденти відчували себе залежними від цієї влади, а отже, більшою мірою залученими у владні відносини³²⁶. З її дослідження випливає, що проголошення незалежності не стало провідною подією у колективній пам'яті опитаних: люди похилого віку продовжують оцінювати розпад СРСР як штучне явище, результат дій вищого керівництва радянських республік і

зберігають пам'ять про окремі періоди радянського добробуту. До середини 1990-х років повсякдення селян майже не змінилося: у символічному просторі та інституційній сфері зберігався стан пізньорадянського періоду, продовжували діяти колгоспи³²⁷. Тому усвідомлення незалежності країни та переваг, які вона надає, затягнулося на десятиліття. Політичні ж еліти зробили небагато для розвитку лояльного й патріотичного ставлення цієї частини населення до нової держави. У власній боротьбі за крісла вони, натомість, активно використовували прагнення людей до встановлення сильної влади та досягнення економічної стабільності.

Як і будь-яка велика спільнота, населення Центральної України не монолітне у своїх поглядах та оцінках. Окрім розглянутих тут категорій, існує ще величезна кількість груп, які мають власне уявлення про радянський період. Державна політика у сфері історичної пам'яті, як і діяльність різних її агентів, сприяла утвердженню національного історичного нарративу в населення країни, передусім у молодого покоління. Попри наявність на 2013 рік символів попередньої епохи в публічному просторі, і «радянське», й постать Леніна дещо більше відходили на маргінеси колективної пам'яті. За даними українського соціолога Олександра Вишняка, в 1990-х роках державно-національна ідентичність населення центрального регіону мала приблизно однаковий рівень із локальною (40 і 34%). Натомість уже у 2000-х кількість тих, хто ідентифікував себе як громадянина України, суттєво зросла і складала 58%, тоді як регіональна ідентичність була поширена серед 24% опитаних³²⁸. Позаяк саме молодь є соціально найактивнішою групою, її позиція часто відіграє ключову роль у процесі мобілізації інших груп населення.

Але повернімося до думки людей про пам'ятники Леніну. Під час опитування 2013 року у респондентів із Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей поцікавилися їхнім ставленням до збереження скульптурних зображень вождя. Відповіді продемонстрували менш однозначну й різку оцінку пам'ятників Леніну, ніж монументів Сталіну³²⁹. Загалом по Україні 59,9% усіх опитаних підтримали демонтаж, 24,8% висловилися за збереження Леніна і 15,4% не змогли відповісти на запитання. В усіх областях України, крім Вінницької та Одеської, прибічники демонтажу кількісно переважили його противників. Натомість у Вінницькій та Одеській областях за збереження пам'ятників висловилися відповідно 40,3 та 50,8%.

Хоча запитання звучало так: «Чи погодилися б ви на встановлення чи збереження у вашому місті/селі пам'ятника Володимиру Леніну?», можна припустити, що респонденти висловлювали свою думку саме щодо наявних пам'ятників, ігноруючи можливість встановлення інших. Підтримуючи збереження у своєму місті старих монументів як історичних артефактів, люди водночас могли виступати проти спорудження нових.

Соціологічні дані не дають змоги говорити про виразну регіональну розбіжність у ставленні до пам'ятника Леніну. Виняток складали хіба що західні області. А з-поміж центральних найвищий відсоток «невизначених» був у Вінницькій – 25%, на решті територій цей показник коливався у межах 10–15%.

Можна констатувати, що респонденти підтримували ідею демонтажу або не виступали різко проти неї. У Вінницькій області, де на час опитування у багатьох районних центрах ще стояли пам'ятники, але

їх не було в обласному, зафіксовано найвищий рівень підтримки їх встановлення/збереження. На Полтавщині та Житомирщині, де 2013 року монументи лишалися на головних площах обласних центрів, переважали противники Леніна – 51 і 69% відповідно. Більшість жителів Черкащини також висловилися на підтримку демонтажу – 59,2%, але їх перевершила Київська область – 73,2%. У тих областях, де під час опитування залишався пам'ятник Леніну в головних містах або зник незадовго до того, питання радянської спадщини більше турбували громадян.

Чи погодилися б ви на встановлення/
збереження пам'ятника Леніну? (%)

	«Так»	«Ні»	«Не знаю»
Вінницька	40,3	34,7	25
Черкаська	28,2	59,2	12,6
Житомирська	20,8	69,1	10,1
Полтавська	33,5	51	15,5
Київська	14	73,2	12,8
Київ	23,1	61,6	15,3
По Україні	24,8	59,8	15,4

Небажання зберігати пам'ятники аж ніяк не означає готовності їх позбутися. Усвідомлюючи, що інші члени спільноти дотримуються кардинально іншої думки, людина, як правило, пристає на ситуацію, що склалася, якщо не вважає суперечливе питання надзвичайно важливим і таким, що потребує негайного розв'язання.

У студентів історичних факультетів п'яти центральноукраїнських вишів основним аргументом за збереження пам'ятника Леніну був його зв'язок з історією,

9. «Вічно живий»? Ленін та пам'ятники йому...

про це висловилися від 45,6 до 58,6% опитаних. Респондентів не просили уточнити, чи слід лишити монумент на місці, інакше, цілком імовірно, варіант його перенесення до парку чи музею корелював би з відповіддю про необхідність збереження пам'ятника. Натомість загальна кількість прихильників демонтажу коливалася від 30,1 до 37% у різних вишах.

Відповідь на запитання
«Як ви ставитеся до пам'ятника В. Леніну?»
(% від усіх опитаних у кожному з вишів)

	ЧНУ	ЖДУ	ВДПУ	НДУ	ПНПУ
Ленін скоїв багато злочинів – пам'ятники треба демонтувати	37	32,6	32	33,4	30,1
Пам'ятники Леніну – частина історії, їх треба зберегти	50	45,6	49	50	58,6
Ленін зробив багато хорошого, тому пам'ятник хай буде	0,9	0,6	3,9	1,9	0
Пам'ятник Леніну – частина ландшафту, хай буде	1,7	3,5	2,5	4,6	1,9
Не знаю	10,4	17,7	12,6	10,1	9,4

Для студентів історичних факультетів пам'ятник Леніну не є і ніколи не був «місцем пам'яті». Девід Ловенталь стверджує, що найчастіше певні місця стають знаковими не через свою унікальність чи незвичність, а через пов'язаний із ними досвід³³⁰. Для частини населення, яка пам'ятає урочисті заходи біля монумента Леніну за СРСР, він є «місцем пам'яті», важливим елементом ідентичності. Натомість покоління, народжене

в незалежній Україні, сприймає його лише як «місце історії» або ж як візуальне нагадування про тоталітарний режим. Хоча такий розподіл суто умовний, не можна сказати, що всі представники старшого покоління обстоюють збереження пам'ятника, а молодшого – проти. Усе складніше їй залежить лише від панівних настроїв у кожній із цих груп. Із пам'ятником Леніну пов'язаний величезний комплекс сенсів і значень, що робить його унікальним порівняно з рештою об'єктів радянського монументального мистецтва.

Загалом питання про встановлення/збереження пам'ятника непросте, адже йдеться не тільки про оцінку діяльності певної історичної особи, а й про доцільність конкретного способу її увічнення. Респондент може позитивно ставитися до Леніна (чи взагалі не відчувати до нього жодних емоцій), але вважати, що він не вартий пам'ятника або що пам'ятник зайвий у просторі українського міста. Ситуація змінюється, коли йдеться про вже наявний монумент, адже демонтаж може трактуватися як акт наруги над історією, тому тут важливі аргументи місцевої влади на підтримку демонтажу та вирішення подальшої долі пам'ятки.

Інтерпретуючи результати соціологічного опитування, потрібно враховувати недоліки цього методу дослідження громадської думки. Так, французький соціолог П'єр Бурдьє піддає критиці три постулати, що імпліцитно наявні у кожному з опитувань: усі люди мають власну думку; всі думки важливі; в ситуації, коли всіх питають про те саме, виникає усвідомлення важливості поставленого запитання³³¹. Водночас слід пам'ятати, що респонденти у своєму повсякденні не обов'язково переймаються порушеною проблемою чи взагалі колись замислювалася над нею до опитування. Це, на думку

П'єра Бурдьє, один із найшкідливіших ефектів вивчення суспільної думки, що призводить до нав'язування проблеми та її політизації³³². Численні обговорення громадської думки щодо збереження пам'ятника Леніну, викликані, зокрема, Указом 2007 року, надали цьому питанню виразно політичного підтексту, який посилюється внаслідок діяльності у сфері історичної політики ВО «Свобода» та інших націоналістичних сил у 2006–2013 роках.

Про ступінь політизації свідчать матеріали глибоких інтерв'ю у Вінниці, Немирові, Коростишеві, Житомирі, Черкасах та Умані. Коли респондентів запитували про їхнє ставлення «до знесення старих пам'ятників», вони одразу згадували саме пам'ятник Леніну і він був єдиний із пригаданих у цьому контексті. А вирішення його долі для них зводилося до двох альтернатив: демонтажу чи збереження. Причому обидва варіанти розумілися у вузькому сенсі: демонтаж як руйнування і забуття, а збереження – як залишення без змін. Виразниками першої позиції були націоналістичні сили, другої – Комуністична партія та, часом, місцева влада. В результаті відбулося звуження дискусії до двох протилежних альтернатив, коли особа мусила обирати між ними, а по суті – між двома політичними групами, що репрезентують крайні ідеології. Якщо ж вона не обирала жодної, то могла скористатися опцією «важко відповісти». Це не означає, що в ситуації кризи ті, хто не міг визначитися, обиратимуть випадково³³³. У разі вибору значення матиме спосіб формулювання проблеми і її презентації громадськості, а також діяльність «груп тиску» (у нашому випадку – націоналістичні партії, місцева влада). Їхнє завдання – не лише виокремити та пояснити проблему, а й довести її важливість

для громадян. Так націоналісти, аби заручитися підтримкою спільноти, мали проблематизувати у свідомості людей сприйняття пострадянського простору та постаті Ілліча – донести шкідливість збереження радянської спадщини поряд із національною та утвердити образ Леніна як винуватця голоду і репресій у СРСР на рівні зі Сталінім.

Аналізуючи ставлення громадськості до пам'ятників вождю, важливо зважати не тільки на історичні оцінки, а й на уявлення про спадщину як таку. За словами Бурдье, індивідам властива певна система латентних цінностей, орієнтирів, які формуються з дитинства і в подальшому впливають на їхню поведінку³³⁴. У нашому випадку яскраво простежується уявлення про цінність залишків історії («пам'ятники є частиною історії, а історію потрібно зберігати») та віра в існування правдивої/істинної історії («зміна/переписування історії веде до її спотворення»). Наведені твердження часто трапляються у згадуваних інтерв'ю³³⁵. Загалом респонденти, побоюючись втрати минулого (традиції), використовували такі аргументи проти демонтажу пам'ятників Леніну:

- пам'ятник є частиною історії, яку варто пам'ятати;
- пам'ятник нікому не заважає, тому немає потреби в демонтажі;
- пам'ятник є частиною нашого минулого;
- у пам'ятник вкладені кошти та робота скульпторів.

Порівняно з періодом розпаду СРСР нині в обґрунтуванні такої позиції додалося кілька нових тез, але основна лишилася. Журналіст Микола Андреев у статті «Минус ленинизация всей страны» (1991) зазна-

чав, що найчастіше аргумент противників демонтажу пам'ятників зводився до визнання Леніна частиною «нашої» історії, яку не можна переписати. У цьому контексті пам'ятник розуміється не як метод вшанування конкретної історичної особи, а як механізм збереження пам'яті про минуле, зокрема про особистий досвід життя у СРСР. Водночас думка про те, що Ленін багато зробив для народу і країни, а тому заслуговує на пам'ятання³³⁶, популярна ще на початку 1990-х, у 2013 році вже не згадується. Хоча дехто з респондентів визнавав, що для попереднього покоління він був героєм і це слід поважати.

Із відповідей помітна розбіжність у трактуванні природи пам'ятника. Йдеться про засадниче питання: навіщо його встановлюють/зберігають? Аби увічнити і звеличити певну постать чи зберегти пам'ять про неї? Для одних респондентів збереження пам'ятника є свідченням збереження героїчного дискурсу про особу, адже він традиційно спрямований на звеличення; для інших це нагадування про культ особи в СРСР і негативні явища, до яких він призвів. У західній літературі для означення такого типу пам'ятника використовують поняття «антимонумент». Але щоб пам'ятник Леніну став антимонументом, потрібно позбутися подвійності в його інтерпретації або шляхом інформування (пояснювальні таблички), або фізичною зміною самого монумента. У жодному із міст місцева влада не спробувала цього зробити, віддавши в такий спосіб ініціативу різним групам активістів.

Пам'ятник Леніну рідко викликав сильні емоції у респондентів, найчастіше реакцією були сміх чи іронія. Більшості до нього було байдуже. Увагу населення привертають інші як нові, так і старі пам'ятники. У ви-

борі «улюбленого» монумента важливими для респондентів були його інтерактивність (пам'ятник архітекторові Григорію Артинову у Вінниці), оригінальність (морозиву у Житомирі), естетичність (Миколі Гоголю у Полтаві) або включеність у пам'ять спільноти (меморіали Слави/Перемоги у війні 1941–1945 років). Тоді як Ленін з його монументальністю і стандартизованістю втратив свою привабливість.

Але не варто плутати «невидимість» пам'ятника з його другорядністю, навпаки – монументальне зображення Леніна стало такою невіддільною частиною простору, що його перестали помічати. У Радянському Союзі, за словами журналіста Миколи Андреева, культ Леніна був тотальним і сила, з якою влада його нав'язувала, призвела до кардинально протилежного ефекту: люди звиклися з його тотальною присутністю у всіх сферах життя і збайдужіли до нього³³⁷.

Доказом потужного впливу радянських монументів на свідомість людей (особливо втілення Леніна як уособлення героїчності та революційної боротьби) є візуальна подібність нових пам'ятників українським національним героям до численних скульптур Ілліча. Приклад пам'ятників Тарасу Шевченку зрозумілий: багато з них створювалися ще за СРСР і втілювали певну зображальну героїчну традицію. Несподіванішими й водночас показовими стали пам'ятники одному з лідерів українського національного руху Степану Бандері, які повторюють скульптурне зображення Леніна. Оксана Мишловська та Андре Лібих у статті «Бандера: меморалізація та коменорація» наводять приклади монументів Бандері у Дублянах та Львові³³⁸. У відповідь на критику скульптор Микола Посікіра зазначив: «Якщо людина бачила тільки Леніна протягом всього свого

життя, вона буде продовжувати бачити його всюди»³³⁹, натякаючи на те, що глядачі підсвідомо помічають схожість між пам'ятниками, навіть коли її там немає. Певний сенс у цьому є, однак тоді зображення Леніна так само впливають і на творців монументів, які можуть несвідомо відтворювати звичний героїчний канон.

Як на початку 1990-х, так і 2013 року позиція респондентів у сфері меморіальної політики часто підпорядкована практичним інтересам, а не ідеям чи ціннісним уявленням. Але більшою мірою, ніж пам'ятників, це стосується перейменування вулиць із радянськими назвами, зважаючи на практичні наслідки такого рішення. Як видно із відкритих інтерв'ю у Вінницькій, Черкаській та Житомирській областях у 2013–2014 роках, серед основних аргументів противників перейменування – фінансові витрати й зайві клопоти зі зміни документів і реєстрації. Один із респондентів зазначив: коли назви не мають жодного смислового навантаження, сенсу в перейменуванні немає. Відповідно «радше проти» та «однозначно проти» перейменування вулиць у Вінницькій області висловилося 54,2% опитаних, у Черкаській – 67,8%, у Житомирській – 61,3%, у Полтавській – 49,5% та 43,8% у Київській області (41,8% у Києві). Підтримали перейменування від 9,2% у Черкаській області до 26,1% респондентів у Київській області. Помітно, що найбільше готовим до такого кроку було населення Київської області, натомість найбільше опонували цій ідеї жителі Черкаської. Крайню позицію («однозначно проти») обрали тільки близько третини опитаних у кожній з областей, отже, зміна думки цілком можлива.

Аргументи прибічників позбавлення від радянської спадщини поділяються на мистецькі та ідеологічні. Перші продиктовані тим фактом, що пам'ятники як типо-

ві проекти не мають мистецької і культурної цінності. Ідеологічні зводяться до націоналістичного дискурсу. У цьому випадку знесення пам'ятників або прямо пов'язується із критикою особи Леніна (причетність до організації політичних репресій, створення Всеросійської надзвичайної комісії; ленінізм – початок сталінізму, Ленін – це той самий Сталін за формами і методами діяльності) або загалом радянського режиму (тотожний із нацистським, тоталітарний і репресивний; радянська влада привнесена ззовні й чужа для української нації). Із 2013 року, зі зростанням прагнень до європейської інтеграції, націоналістичні сили почали обґрунтовувати демонтаж пам'ятників Леніну та іншим радянським діячам прикладом держав Центрально-Східної Європи і Балтії, де їх позбулися ще у 1990-х. Із цього погляду політика пам'яті у цих країнах виглядає як модель поведінки у сфері пам'яті на шляху до європейської інтеграції.

Дані інтерв'ю 2013 року показують, що респонденти не відчували себе включеними у процес прийняття політичних рішень на місцевому рівні й безпосередньо вирішення долі пам'ятника Леніну. Вони чітко відділяли власні міркування від дій і рішень влади – аморфного всеохопного інституту. Описуючи події біля пам'ятників, послуговувалися безособовими дієсловами: «забрали», «знесли», «поміняли», водночас пропущене «вони» (влада) протиставлялося «ми» (жителі певного населеного пункту). Немає жодного розрізнення між центральним чи місцевим керівництвом. Часто до влади респонденти також долучали громадські організації, тобто всі інституції, наділені, на їхню думку, владними повноваженнями.

Аналіз поведінки людини в ситуаціях, пов'язаних зі спадщиною, та її взаємодії як представника суспільства

з органами місцевої і центральної влади передбачає означення феномена «радянська людина» — основний адепт збереження радянського спадку в різних сферах. Згадаймо відповіді студентів-істориків, де вони звинувачували «людей із радянським світоглядом» у збереженні радянських практик та ідей. За такими заявами, популярними у публічному дискурсі, немає чіткого розуміння словосполучення «радянська людина». Відомий російський соціолог Лев Гудков визначає цей феномен як ідеально-типову конструкцію, що фіксує соціальні наслідки прийняття суспільством певного нормативно-ціннісного прикладу колективної поведінки й емпіричні наслідки його розпаду чи ерозії³⁴⁰. Відповідно в ситуації розпаду тоталітарної системи, яка все контролювала, і переходу до нових форм і практик суспільного життя проявилися риси «радянської людини», що стала витвором радше пострадянського, ніж радянського часу.

Упродовж 1990–2000-х років аналітики «Левада-Центру» проводили опитування серед росіян, щоб виокремити основні характеристики такого антропологічного феномену, як «радянська людина». І хоча дослідження відбувалося у Росії³⁴¹, чимало з його висновків актуальні і для українського суспільства, яке також перебуває у ситуації пострадянськості.

«Радянській людині» властива орієнтація на типове, що виявляється у позиції «бути як всі», пристосування до наявного соціального порядку, що призводить до зниження рівня вимог; радянська людина — ієрархічна, для неї самооцінка і норми визначаються відповідно до соціального статусу і становища у структурі влади; вона не впевнена в собі й через непередбачуваність життєвих змін не може відчувати себе захищену.

ною; їй властивий партикуляризм у пристосуванні до монополії влади³⁴². Ці риси частково можна прослідкувати у відповідях респондентів, як і схильність применшувати значення своїх думок про дії можновладців («владі краще знати»).

У дискусії про феномен «радянської людини» важливі не так характеристики, як умови за яких відбувається її відтворення навіть після краху радянського режиму і зміни структур взаємодії у різних сферах суспільного життя у колишніх республіках СРСР. Лев Гудков пояснює це відсутністю важливих змін у таких базових соціальних інститутах, як органи управління, судова система, армія, силові структури та система освіти, які продовжують вибудовувати свою діяльність і відносини з іншими інститутами на стереотипах і переконаннях, що становлять основу «радянської людини»³⁴³. Суттєвим доповненням до цих висновків є концепт «подвійної інституціоналізації» соціолога Євгена Головахи. Йдеться про ситуацію, коли радянські інститути не втратили повністю своєї легітимності, а нові, демократичні утверджуються дуже повільно. Під легітимністю радянських інститутів мається на увазі збереження у масовій свідомості елементів радянської традиції у нормах соціальних відносин і поведінки (найяскравіший прояв – збереження інституту державного патерналізму)³⁴⁴. Подвійна інституціоналізація, як і несформованість громадянського суспільства, унеможливує управління у сфері спадщини на нових принципах.

Ставлення населення до пам'ятників Леніну та безпосередньо їх інтерпретація – це результат взаємодії різних акторів у сфері політики пам'яті: органів місцевої влади, представників центральної влади, політичних партій та окремих активістів. Через по-різному

сконструйовані образи минулого відрізнялися і їхня політика щодо пам'ятників Леніну: вимога одних сил зберегти чи демонтувати супроводжувалася цілковитим ігноруванням цього питання із боку інших. У результаті в населення Центральної України сформувалося неоднозначне ставлення до пам'ятників, і, зважаючи на рівень політизації цього питання, люди уникали його. Хоча, як свідчать результати опитувань, на 2013 рік більшість респондентів схилилася до необхідності демонтажу. Пам'ятники Леніну продовжували нагадувати про радянське минуле регіону і про «радянськість» в ідентичності його жителів. В одних це викликало заперечення та бажання позбутися цих пам'ятників, а в інших – ностальгію.

На початку 1990-х політичні орієнтації населення центральних і західних областей суттєво відрізнялися. Народний Рух, популярний у Західній Україні, не мав великої підтримки в центрі. Однак під час президентських виборів 2004 року політичні орієнтації цих двох регіонів збіглися, і це дало підставу політологам зараховувати частину центральних областей до західного регіону країни з погляду політичних орієнтацій. Але підтримка більшості виборців центральних областей кандидата від опозиційних сил Віктора Ющенка не означала, що населення тут однорідне у своїх історичних оцінках і поділяє модель пам'яті західного регіону країни. Водночас поділ українців на тих, хто орієнтувався на радянський спадок, і прибічників національного – невиправданий щодо жителів Центральної України. Частина, здавалося б, радянських симпатиків, насправді продемонструвала байдужість і відстороненість від вирішення питань, пов'язаних із пам'ятниками Леніну.

Незважаючи на риторику окремих політичних сил та організацій, населення не вважало вирішення долі пам'ятників Леніну, як і загалом радянської спадщини, нагальною проблемою. Хоча для більшості монументи втратили своє сакральне значення ще на початку 1990-х років, однак не набули й різких негативних конотацій. Із початку 2000-х, коли під час Помаранчевої революції абсолютна більшість виборців у Вінницькій, Черкаській, Житомирській, Київській та Полтавській областях обрали кандидата від національно-патріотичного табору, можна говорити про посилення націоналістичних орієнтацій серед населення цього регіону. Підтвердженням цього стала часткова підтримка націоналістичного політичного ВО «Свобода» на місцевих виборах 2010 року, а згодом – і на парламентських виборах 2012-го (тоді свободівці вперше подолали п'ятивідсотковий бар'єр у центральних областях і пройшли до Парламенту). На артикуляцію націоналістичних орієнтацій вплинула як історична політика Віктора Ющенка, так і політика в освітній сфері з початку 1990-х, коли національний наратив був впроваджений у шкільних підручниках, ставши тією, часто єдиною моделлю історичної пам'яті, яку мало покоління українців, чия соціалізація припала вже на період державної незалежності.

10

Нові часи – нові герої. Вплив акцій протесту 2013–2014 років на долю пам'ятників Леніну

Перший демонтований пам'ятник Леніну в СРСР – у Червонограді 1990 року. Здається, усе зрозуміло – Західна Україна традиційно відзначалася сильними антикомуністичними й національними орієнтаціями, окремі осередки Української повстанської армії діяли там аж до середини 1950-х років. Але це не пояснює, чому саме в Червонограді наважилися на такий радикальний крок, як знесення пам'ятника творцю держави, яка ще існувала. Випадковість? Важко сказати, хоча не можна забувати, що Червоноград – останнє місто, приєднане до УРСР після Другої світової війни. В 1951 році відбувся обмін територіями між СРСР і Польською Народною Республікою, і в результаті міжурядової угоди Червоноград був переданий СРСР, натомість Польща отримувала місто Нижні Устрики. Цей факт лишився у регіональній пам'яті й зіграв свою роль у поширенні опозиційних до радянської влади настроїв серед насе-

лення. Загалом на території Західної України, приєднаній до УРСР 1939 року, пам'ятники Леніну були символами «чужої» (насадженої) влади. В цьому полягає кардинальна відмінність між західним та іншими регіонами сучасної України. Знесення Леніна в Червонограді, як і у Львові й Івано-Франківську, стало визначною подією в колективній пам'яті місцевого населення, тоді як у решті регіонів це, якщо й відбувалося, мало набагато менший суспільний резонанс.

Аби зафіксуватися у колективній пам'яті, подія має набути певного смислового та ціннісного значення, «вписатися» у соціальні рамки пам'яті, які організують наше знання про минуле. Це стається не відразу, а з часом, унаслідок включення в набагато ширший культурний, політичний чи історичний контекст. Тому, коли ми «пригадуємо» якусь історичну подію, пригадується вже радше контекст, із яким вона асоціюється. Відповідно і значення події для спільноти визначається не її змістом, а відлунням³⁴⁵ – тими процесами, що їх вона спричинила. Контекст, який супроводжував знесення пам'ятників у західному регіоні й на решті територій України, був різний, тому і «пам'ятання» цього факту відрізнялося.

21 листопада 2013 року, за кілька днів до саміту Східного партнерства у Вільнюсі, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Незадоволені рішенням влади, того ж дня сотні киян зібралися на центральній площі міста – Майдані Незалежності. Через три дні у Києві відбувся перший і один із найбільших мітингів, що згодом переріс у Революцію гідності³⁴⁶. Під час протестної ходи, яка розпочалася від бульвару Тараса Шевченка, виникла реаль-

на загроза, що учасники акції пошкодять або й знесуть пам'ятник Леніну на Бессарабській площі. Передбачаючи такий перебіг подій, міліція оточила його щільним кільцем. Тоді «здобиччю» протестувальників став намет Комуністичної партії України, встановлений біля пам'ятника для його охорони. КПУ відкрито підтримала позицію Президента Януковича, що згодом призвело до її повної дискредитації серед населення.

Через тиждень після чергового недільного маршу, 1 грудня, група активістів, серед яких і представники партії ВО «Свобода», ще раз спробувала прорватися до монумента і скинути його, але бійці спеціального підрозділу «Беркут» відтіснили їх³⁴⁷.

Цей пам'ятник Леніну, зведений у самому центрі української столиці, був предметом тривалого протистояння між націоналістичними й комуністичними силами. Варто лише згадати його пошкодження 2009 року й чотирирічний суд над зловмисниками. Тому символічність його зруйнування важко переоцінити.

8 грудня 2013-го близько шостої години вечора, коли монумент ніхто не охороняв, кілька осіб накинули на шию статуї трос і після кількох спроб скинули її з постаменту³⁴⁸. Відповідальність взяла на себе партія ВО «Свобода». Звісно, можна припустити бажання свободівців зобразити себе головними дійовими особами, але зважаючи на детальну розповідь про ті події у блозі Ігоря Мірошніченка³⁴⁹ й відверті наміри «Свободи» від початку протестного руху в Києві позбутися Леніна, можна погодитися, що організували акцію саме члени цієї партії. Водночас Мірошніченко спростовує спонтанність події і натякає на визначальну участь свободівців в українському «ленінопаді» у лютому–березні 2014 року.

Після повалення київського пам'ятника народний депутат від ВО «Свобода» Андрій Ілленко відбив шматок руки статуї Леніна і символічно продемонстрував його зі сцени Майдану. В цей час біля поваленого монумента зібрався величезний натовп людей, які прагнули долучитися до визначного моменту. Будь-які колективні дії супроводжуються підвищенням рівнем емоційності й окрема особа переймає ейфорійний стан більшості. Це особливо характерно для подій на Бессарабській площі, що вийшли за межі повсякденного досвіду людей. Емоційний сплеск в учасників був потужний, хоча і нетривалий, дехто співав гімн України та вигукував революційні гасла, інші просто спостерігали.

Знищення пам'ятника стало завершальним епізодом протестного маршу в українській столиці того дня. «Марш мільйона» на підтримку європейського курсу країни та на знак протесту проти дій влади, що закінчився Народним віче (щонедільне зібрання на Майдані Незалежності в часи Революції гідності), зібрав, за даними організаторів, понад мільйон осіб.

Аби подія відбулася, потрібний розголос. За твердженням П'єра Нора, саме засоби масової інформації пояснюють, коментують, критикують, екстраполюють та припускають, а пізніше передають, зберігають, і структурують інформацію³⁵⁰. У XXI столітті їх роль суттєво доповнили соціальні мережі. Саме вони, а також онлайн-трансляції, дали змогу в режимі реального часу спостерігати за подіями й у такий спосіб долучитися до них мільйонам людей з України та з-поза її меж. Руйнування пам'ятника Леніну в Києві широко висвітлювали не лише українські, а й закордонні мас-медіа. Естетичність, візуальна виразність, символічність та її

нарративна структура – все це стало чудовим матеріалом для засобів масової інформації. Відеокадри знесення пам'ятника відразу з'явилися у провідних інформаційних агентствах та на телеканалах світу. У більшості іноземних репортажів подію описували як знищення «символу радянського/російського впливу» та/чи початку «декомунізації» України.

Характерно, що київського Леніна не просто демонтували, а повністю знищили: статую розбили кувалдами на частини, й усі охочі могли взяти собі шматочок «на пам'ять». Щось схоже відбувалося із Берлінською стіною 1989 року, коли німці брали собі на згадку уламки монумента, який десятиліттями ділив місто на східну і західну частини. Такі дії виглядають як символічне «привласнення» публічного об'єкта³⁵¹. А шматок пам'ятника Леніну чи Берлінської стіни уособлює не тільки сам об'єкт, а й історію його руйнування. Серед інших форм привласнення монументів – нанесення на них написів, встановлення прапорів чи інших символів. Так у Києві на порожній постамент встановили прапор України, Євросоюзу, а також червоно-чорний прапор ОУН та УПА.

Світова історія знає безліч прикладів знищення зображень і символів попередньої влади, тому київська акція аж ніяк не унікальна. Під час угорської революції 1956 року було скинуто восьмиметрову бронзову статую Сталіна, яку угорський народ за п'ять років до того символічно подарував вождю на його сімдесятиріччя. Інший, ближчий у часі приклад – публічне знесення у Багдаді 2003 року статуї Саддама Хусейна. Знищення чи пошкодження матеріальних втілень державної влади як демонстрація втрати нею контролю над своїми символами – надзвичайно ефективний ін-

струмент у боротьбі з нею. Як стверджує російський історик і теоретик мистецтва Михайло Ямпольський, у певних контекстах деструкція старих монументів і конструкція нових може бути осмислена «як дві однаково виправдані процедури іморталізації. Деструкція підтверджує владу переможця тією ж мірою, що і зведення монумента Перемоги»³⁵². Так знищення пам'ятника Леніну стало потужним мобілізаційним ресурсом для розвитку протестного руху 2013–2014 років.

Зазвичай образ втілює, а отже, й закріплює у людській свідомості такі абстрактні ідеї, як патріотизм, героїзм, честь, трагедію, біль, радість. Ми завжди мислимо про них історично, звертаючись до конкретних прикладів³⁵³. Руйнування пам'ятника стає таким образом і водночас маркером колективної пам'яті: замість того, щоб викреслювати зі спогадів, воно загострює увагу на його відсутності. Дослідник проблем спадщини Родні Гаррісон умовно назвав це «absent present» – пам'ятник зруйнований, але саме його відсутність є значущою. Наприклад, у Будапешті від статуї Сталіна лишився постамент із чоботами – як символ пам'яті про угорську революцію³⁵⁴.

Тим часом ставлення киян до подій 8 грудня було неоднозначне. Як свідчать результати двох соціологічних досліджень, проведених до і після акції, більшість погодилися, що пам'ятнику Леніну не місце у центрі української столиці, але не схвалювали дій активістів. Відповідно до опитування у березні 2013 року: 61,6% респондентів висловилися проти збереження пам'ятника, 23% підтримали цю ідею, решта (15,4%) не змогли визначитися. Наступне опитування (через десять днів після події) показало, що більшість респондентів (69%) засуджують знесення, вважаючи це актом

вандалізму, позитивно його оцінили лише 13 % респондентів, решті було байдуже³⁵⁵. Цікаво, що публічне руйнування пам'ятника засудили представники всіх вікових груп і прихильники всіх основних політичних сил.

Аналізуючи долю київського Леніна, професор Андрій Зубов, услід за Юстиніаном Ямполем³⁵⁶, зазначає, що це лише перший крок до ідеологічних змін, адже пам'ятник – тільки візуальне втілення певних поглядів та ідей³⁵⁷. Його збереження не обов'язково означає збереження у колективній пам'яті спільноти нарративної структури, яку він втілює, відповідно його руйнування не означає зникнення цієї структури. Процес дерадянїзації не зводиться до фізичного знищення радянських пам'ятників – цей процес куди триваліший і складніший, адже вимагає змін у ментальних структурах суспільства. До того ж свавілля окремих груп людей за відсутності згоди громадськості не сприяє примиренню з минулим і об'єднанню розрізненого суспільства³⁵⁸.

Наприкінці лютого 2014 року розпочався «ленінопад», який охопив передусім центральні області України. Протестний рух у Києві активізував маргінальні до того націоналістичні сили в регіоні та сприяв мобілізації й актуалізації поглядів населення загалом. Саме у цій зміні, чи радше кристалізації орієнтацій, варто шукати пояснення, чому саме у центральних областях почали масово скидати пам'ятники Леніну.

Поштовхом до «ленінопаду» стали трагічні події на Майдані Незалежності 18–20 лютого, коли в центрі української столиці було вбито майже сотню людей. Учасники регіональних акцій наслідували методи своїх київських попередників. Пам'ятники Леніну на центральних площах більшості населених пунктів Центральної України стали найочевиднішими об'єктами ви-

словлення політичної позиції місцевого населення. Як і у випадку із захопленням органів державної адміністрації, часто провідну роль у цьому процесі відігравали націоналістичні сили – не лише політичні організації цього спрямування³⁵⁹, а й активісти, які не належали до політичних сил, проте поділяли на той момент їхні погляди.

Із початком акції протесту Євромайдан не мав націоналістичного виміру й зосереджувався на практичних цілях: боротьба за демократію, право вибору моделі політичного та економічного розвитку. Це дало змогу створити широку платформу для об'єднання різних груп населення. Спроби представити рух як націоналістичний заперечувалися, але з його радикалізацією і відповідним посиленням об'єднань правого спрямування з високим рівнем самоорганізації націоналістичний компонент ставав дедалі помітніший, хоча цей націоналізм залишався інклюзивним³⁶⁰, акцент робився на громадянському.

Характерною для «ленінопаду» стала одночасність акцій демонтажу пам'ятників засновникові радянської держави. Як предмет жорсткого протистояння між громадськими активістами, націоналістичними силами, місцевою владою і КПУ, вони були знесені протягом кількох днів. Зокрема вночі 21 лютого скинули славнозвісного Леніна на Соборній площі Житомира. Спершу його закидали «коктейлями Молотова», а потім з другої спроби (за допомогою вантажівки з написом «Пошта») скинули³⁶¹. Тієї ж ночі позбулися пам'ятника у центрі Полтави й у низці населених пунктів Вінницької (Немирові, Калинівці, Іллінцях, Тульчині, Гайсині, Козятині, Погребищі, Хмільнику, Піщанці), Житомирської (Любарі, Червоноармійську, Коростишеві) та Черкаської (Жашко-

ві, Корсуні-Шевченківському) областей. На позачерговій сесії міської ради Житомира 25 лютого шляхом таємного голосування було відправлено у відставку мера міста й противника демонтажу пам'ятника Леніну Володимира Дебоя, «за» проголосувало 43 депутати³⁶². На 24 лютого у Житомирській області було зруйновано п'ятнадцять пам'ятників, активісти «Правого сектора» також звалили з постаменту погруддя Карла Маркса в Житомирі³⁶³. Долю полтавського пам'ятника вирішили 20 лютого: на місцевому майдані керівник міського осередку ВО «Свобода» Юліан Матвійчук висунув вимогу до міської ради ухвалити відповідне рішення до вечора наступного дня, але мер міста Олександр Мамай, член пропрезидентської на той момент Партії регіонів, не підтримав цю ініціативу. Зрештою активісти самовільно знесли пам'ятник.

Найбільш організованою діяльністю націоналістичних сил була на Вінниччині – область лідирувала за кількістю антиленінських акцій. 22 лютого члени Вінницького обласного осередку ВО «Свобода», представники Вінницького козацького полку імені Івана Богуна й активісти місцевого Автомайдану (всього близько десяти осіб) власним коштом організували «антикомуністичний рейд» по районних центрах і селах області³⁶⁴, відзвітувавши про його результати на майдані Вінниці. За словами учасників, місцеве населення сприймало їхні дії здебільшого позитивно, хоча й траплявся опір місцевих чиновників. Наприклад, у Літині селищний голова вимагав зупинити руйнування монумента і запевнив, що громада самостійно демонтує його без пошкоджень, дотримуючись усіх правових процедур. У відповідь активісти закликали його не втручатися і заявили, що він мав на це час із 2007 року. Міліція ви-

рішила лишатися осторонь конфлікту, і голова змушений був поступитися³⁶⁵.

За даними прес-служби осередку ВО «Свобода» у Полтавській області, протягом лютого–березня 2014 року було повалено 49 монументів, із них більшість – у невеликих селах Котелевського, Чутівського, Новосанжарського, Диканського, Машівського, Хорольського, Великобагачанського, Полтавського, Решетилівського, Кобеляцького, Миргородського районів. Ініціаторами часто були представники місцевих громад, а свободівці надавали технічну підтримку й організували власне демонтаж, адже все відбувалося здебільшого без відповідних рішень місцевих органів влади.

Не всі акції зі знищення пам'ятників Леніну були організовані чи ретельно сплановані, часто вже на місці доводилося шукати необхідний транспорт та інструменти. Акції супроводжувалися підняттям національного прапора і виконанням державного гімну. Місцева влада не чинила помітного спротиву і не намагалася захистити монументи. Мало того, інколи вона навіть діяла на випередження, як, наприклад, у Коростені – бажаючи перехопити ініціативу у представників націоналістичних сил та активістів місцевих майданів. Такі дії чиновників мали продемонструвати солідарність із громадою, особливо важливо це було для представників пропрезидентської партії – «регіоналів».

У Пирятині депутати районної ради на екстреній сесії проголосували за демонтаж пам'ятника Леніну. А вже під час робіт усі охочі мали змогу взяти у руки молот і «випустити пару» на бронзовій конструкції або розібрати шматки статуї «на пам'ять»³⁶⁶. Натомість у Хмільнику знесли пам'ятник, так і не дочекавшись постанови міської ради, яка відверто зволикала з рішен-

ням. Часом окремі особи робили це самостійно. Скажімо, в селі Комсомольське Вінницької області 21 лютого місцевий житель по драбині, яку приніс із дому, підійнявся на п'єдестал пам'ятника в центрі села і розбив статую³⁶⁷. Емоційно відбувався демонтаж пам'ятника Леніну в Кобеляках Полтавської області 23 лютого: участь у ньому взяв місцевий священик, власноруч знищивши бюст³⁶⁸.

Демонтували не лише «кафедральні» пам'ятники, а й ті, що стояли на околицях міст, на територіях підприємств, залізничних станцій, у селах. 22 лютого Леніних не стало у багатьох районних центрах Вінницької (Літині, Тиврові, Шаргороді, Теплику, Бершаді, Тростянці, Мурованих Курилівцях), Житомирської (Чуднові, Романові, Коростені, Андрушівці, Баранівці, Бердичеві, Малині, Попільні та Володарську-Волинському), Черкаської (Умані, Лисянці, Смілі, Маньківці, Золотоноші, Монастирищі, Чернобаї, Шполі, Христинівці, Канєві, Звенигородці), Полтавської (Гадячі, Миргороді, Пирятині, Решетилівці, Лубнах, Шишаках) та Київської (Кагарлику, Тетієві, Богуславі, Баришівці) областей. Так протягом кількох тижнів лютого й березня було знято практично всі центральні пам'ятники Леніну в містах та містечках Центральної України.

Під час демонтажу лунали заклики встановити на їх місці пам'ятні знаки Героям Майдану, які загинули внаслідок протистояння у центрі Києва під час Революції гідності. Завершилося усе своєрідною спробою «привласнення» – «прикрашенням» постаментів українською символікою, написами «Слава Україні!» та символічними зображеннями Героїв Небесної Сотні. Прагнення увічнити нових героїв замість скинутого ідола сильніше закріпило значення цих спонтанних

«місце пам'яті» у контексті пам'яті про події зими 2013–2014 років. Польський соціолог Барбара Шацька стверджує, що просторово локалізована подія перестає бути тільки абстракцією, завдяки своєму зв'язку із певним місцем вона набуває підтвердження власної істинності та реалістичності³⁶⁹. Зображення Героїв Майдану та його символів було проявом меморіалізації трагічних подій у Києві 18–20 лютого 2014 року (як це сталося, наприклад, у Полтаві).

21 лютого пам'ятники Леніну демонтували відразу в трьох обласних центрах: Дніпропетровську, Полтаві та Чернігові. У Дніпропетровську представники правоохоронних органів лише спостерігали за діями активістів – членів організації «Правий сектор». У новинах навіть з'явилися коментарі про це її керівника в області Андрія Денисенка. Зокрема він зазначив, що «зміна влади, люстрація неможливі без духовного звільнення населення України. Тому тільки після того, як зникнуть пам'ятники тирану, може відбутися рух вперед»³⁷⁰.

Після демонтування статуй місце або повністю зачищали, або лишали порожній постамент. Спроби їх переозначити обмежилися переважно встановленням українського прапора й перейменуванням площі / вулиці (тут варіанти різні: від Європейської площі в Немирові до вулиці Героїв Небесної Сотні у Каневі).

Як свідчать соціологічні опитування, серед жителів центральноукраїнських міст і сіл залишалось чимало противників боротьби з пам'ятниками Леніну. Чимало було й тих, хто не підтримував її способів. Але в революційних умовах, наприкінці лютого, вони не наважувалися відверто заперечувати або ж їхньою думкою просто нехтували. Скидаючи пам'ятники, частина містян намагалася долучитися до подій у столиці, проде-

монструвати солідарність з учасниками Євромайдану та активізувати зміни у власному місті. Ленін уже давно перестав бути частиною колективної пам'яті жителів регіону, особливо молодого покоління – найактивніших учасників місцевих майданів, уособлюючи натомість перешкоду на шляху до Європи. До того ж пам'ятники асоціювалися із Партією регіонів та КПУ, які раніше їх охороняли, а ці політичні сили після подій зими 2013–2014 років втратили свою легітимність для більшості населення центральних областей.

Хоча участь правих політичних сил, передусім ВО «Свобода», була найпомітнішою, процес повалення пам'ятників не зводився до діяльності тільки членів цієї політичної сили й не був наслідком лише спонтанної громадської активності. Ініціаторами й організаторами акцій у центральних областях тоді були також міські/селищні очільники, депутати місцевих рад, активісти протестного руху, які не належали до жодних партій. Але з-поміж усіх представники ВО «Свобода» були найбільше готові до активних дій. З іншого боку, важливий загальний контекст: трагічні події зими 2014-го призвели до культурної травми, яка, своєю чергою, уможливила знищення радянської спадщини.

Американський соціолог Джеффри Александер розглядає культурну травму як соціально зумовлену та сконструйовану подію³⁷¹. Але не кожна подія з об'єктивно сильним травматичним потенціалом перетворюється на культурну травму, усе залежить від інтерпретації, що накладається на неї в режимі реального часу. Якщо подію раціоналізувати й потрактувати як нешкідливу для спільноти чи виправдану для досягнення певних цілей, вона не сприйматиметься як травма. Культурна травма – це ситуація розриву, коли члени спільно-

ти відчувають, що вони пережили трагедію, яка згубно вплинула на їхню групову ідентичність³⁷², подію, яка порушує їхні звичні моделі поведінки і спосіб життя.

Найперша передумова травмування – зв'язок між жертвами й аудиторією (спільнотою), що дозволяє останній символічно приєднатися до переживання первісної травми. Позаяк більшість членів спільноти переживають її опосередковано, важливу роль грає висвітлення у засобах масової інформації. Події на Майдані 18–20 лютого 2014 року стали такою культурною травмою для частини населення України з відповідним пантеоном героїв/жертв (Небесна Сотня) і злочинців (представники режиму Президента Віктора Януковича).

Серед механізмів адаптації до травми Джеффри Александер розрізняє пасивні (ритуалізм, ретритизм) та активні (інновація і бунт). «Ленінопад» став частково проявом останнього, радикальною спробою повної трансформації культури заради заміни стану травми новою культурною системою. Особливість останніх двох форм – їх конструктивний характер, коли дії спільноти спрямовані на подолання травми з метою подальшого розвитку³⁷³.

Повалення пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 року й аналогічні акції в населених пунктах центральних областей наприкінці лютого 2014-го були схожі за формою та методами, однак контекст, у якому вони відбувалися, відрізнявся. У Києві це був спланований акт націоналістичних сил, що прагнули в такий спосіб мобілізувати суспільство і надати протесту антирадянського й антиросійського характеру. У «ленінопаді» їх участь також була вагомим, але тут суттєву роль відіграла й ширша мобілізація населення після трагічних подій лютого 2014 року.

За даними Інституту національної пам'яті, в Україні за рік, від 8 грудня 2013-го до грудня 2014-го, було демонтовано 504 пам'ятники Іллічу³⁷⁴. На жаль, перевірити ці дані не можна, бо невідома методика підрахунку. На сайті «Пам'ятники Леніну» подано інформацію про 193 монументи, знесені у лютому–березні 2014-го: 54 у Вінницькій області, 35 у Житомирській, 40 у Полтавській, 36 у Черкаській і 28 у Київській³⁷⁵. У 2014 році не стало пам'ятників Леніну у таких великих містах, як Дніпропетровськ, Херсон, Харків³⁷⁶ та Кривий Ріг.

Під час «ленінопаду» позбулися передусім пам'ятників у центрі міст і містечок, натомість у нелюдних місцях (за деревами чи на територіях підприємств) вони залишилися, як, наприклад, у Райгороді неподалік Немирова. Але із прийняттям «декомунізаційних» законів їх поступово демонтують – де за рішенням місцевої влади, де силами активістів.

9 квітня 2015 року Верховна Рада ухвалила чотири закони з подолання радянського спадку: про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років; про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки; про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (1939–1945); про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті. Президент символічно оголосив про їх підписання 17 травня 2015 року під час вшанування пам'яті загиблих за тоталітарного режиму в Биківні. Фактично ці закони закріпили зміни у символічному просторі, що відбулися після 2014-го, та створили правове підґрунтя для подальшого демонтажу комуністичних пам'ятників і перейменування вулиць, площ та

населених пунктів. Так на законодавчому рівні була вирішена доля радянської спадщини.

Віталій Огієнко найвлучніше схарактеризував передумови прийняття «декомунізаційних» законів, які відображають політичну ситуацію в Україні у квітні-травні 2015 року. На його думку, їх підтримали як таке собі продовження люстраційного законодавства. До такої політики вдаються для легітимізації нової влади, й «декомунізація є продовженням трендів, запущених Революцією гідності, зокрема, так званого ленінопаду». До того ж ці закони стали складовою інформаційної боротьби з Росією³⁷⁷.

Використання комуністичної символіки, як і нацистської, було заборонене у Польщі (2009), Литві (2008), Естонії (2007), Грузії (2011), Угорщині (1993) та Латвії (1991). В українському контексті прикметно те, що парламентське голосування за «декомунізаційні» закони відбулося пакетом і без громадського обговорення. Радянське минуле залишилося конфліктним, а отже, трактується як загроза «українському політичному проекту». В Україні, на відміну від Франції та Німеччини, минуле не переосмислюється, тому пам'ять залишається об'єктом маніпуляцій політичних сил і ресурсом для мобілізації населення.

У відомій книзі «Як суспільства пам'ятають» Пол Коннертон описує події французької революції, коли через символічне дійство страти короля, знищили не тільки правителя, а й саму ідею монархії. Ритуал гільйотинування коронованої особи проголошував радикальний розрив із попереднім режимом і означував час до і після цієї події. Коннертон стверджує, що цей розрив надзвичайно важливий для суспільства, інакше вини-

кають труднощі у самовизначенні³⁷⁸. Здобуття незалежності України в результаті цивілізованого «розлучення» із Радянським Союзом і мирний характер перетворень сприймалися як важливе досягнення нової української еліти – здебільшого колишньої партійно-радянської номенклатури. Але що далі, то очевидніше замість реформування системи управління країни проглядалася консервація status quo. Національна ідентичність не сформувалася, а об'єднавча ідея досягнення економічного розвитку в незалежній Україні дедалі більше піддавалася сумніву.

За обставин радикальних політичних змін початку 2014 року демонстративне руйнування пам'ятників стало складовою протестної боротьби, наочним втіленням акту поривання із колишнім суспільним порядком, побудованим на пострадянських практиках. Водночас історичні оцінки населення кардинально не змінилися: Ленін залишається неоднозначною історичною постаттю для одних та невідомою/незваною – для інших; радше маємо справу зі зміною ставлення до питання збереження радянських пам'ятників. Радикально налаштована частина громадян, зокрема представники націоналістичних партій, змогла переконати більшу, але пасивну частину, яка раніше була індиферентною у цьому питанні, в необхідності позбутися монументів Леніну.

У всіх країнах колишнього соціалістичного блоку та радянських республіках визначальне значення для вирішення долі того чи того об'єкту комуністичної спадщини мало його ідеологічне (політичне) навантаження. А позаяк усталених критеріїв цієї «ідеологічності» немає, різні групи можуть по-різному інтерпретувати один і той самий монумент. Посилення націоналістич-

них орієнтацій населення центрального регіону та формування негативного сприйняття пам'ятника (не без участі націоналістичних партій) створили сприятливий ґрунт для «ленінопаду». Але поряд зі зміною меморіального простору важлива і робота з пам'яттю, осмислення історичних передумов попереднього режиму, його ідей і практик, зокрема й пов'язаних з особою Леніна. Адже фізичне усунення радянських символів із публічного простору не означає дерадянізацію свідомості населення, яке продовжує мислити радянськими категоріями й відтворювати радянські практики у ставленні до спадщини.

Post scriptum

У травні 2015 року я ще раз подорожувала регіонами України, щоб зібрати більше інформації про пам'ятники Леніну, але цього разу мандрівка була схожа на сценарій короткометражного фільму Ріка Мінніча «Книга Ленінів» (1996)³⁷⁹. У стрічці американський фотограф отримує контракт на серію фотографій пам'ятників Леніну і для цього приїжджає до Радянського Союзу. Виконавши завдання, він повертається у Нью-Йорк, де передає знімки редактору. Проект здобуває підтримку, фотограф знову вирушає у Східну Європу. Цього разу він застає кардинально іншу ситуацію: замість пам'ятників – порожні постаменти. Хай куди б головний герой приїхав – уже запізно. Розпочинається справжня гонитва за вцілілими пам'ятниками Леніну. Фотограф знаходить їх у найнесподіваніших місцях і в різному стані. Зрештою, бажання зробити омріяний знімок штовхає його до того, щоб розкопати голову статуї Лені-

на, демонтованої в Берліні 1991 року. Цей фільм в іронічній формі відображає політичні зміни у країнах Центральної і Східної Європи на початку 1990-х.

Подібно до героя американського фільму, вирушивши в центральні області у травні 2015 року, я застала лише порожні постаменти там, де ще два роки тому стояли пам'ятники Леніну. В цій ситуації справжнім викликом стало знайти цілий, не пошкоджений монумент. Тому я просувалася далі на схід України, відвідавши загалом близько сорока населених пунктів (від невеликих сіл до міста-мільйоника) Дніпропетровської та Запорізької областей. І хоча подекуди пам'ятники Леніну залишилися, але порівняно з 2013 роком їх вигляд кардинально змінився. Найчастіше постаменти (або ж і самі статуї, як у Нікополі) були пофарбовані в жовто-блакитний колір. Таке декорування слугувало своєрідною легітимацією пам'ятника. Складалося враження, що тільки «підтримавши» незалежність та суверенність України, Ленін міг уникнути демонтажу. Найвідомішим прикладом такого переозначення став пам'ятник на території Дніпрогесу в Запоріжжі, якого вдягали то у вишиванку³⁸⁰, то у форму національної збірної з футболу³⁸¹. Інколи національна символіка поєднувалася із написами антирадянського спрямування. До зображення національного прапора на постаменті зі статуєю Леніна в Синельниковому додали написи «кат», «Слава Україні!», а поруч лишили траурний вінок.

Нанесення національних символів на пам'ятник підкреслювало його конфліктність в українському просторі, особливо після прийняття у квітні 2015 року «декомунізаційних» законів, які містять заборону комуністичної та нацистської атрибутики. Непорушність пам'ятників Леніну виглядала як виклик місцевої вла-

ди центральній, і остаточний їх демонтаж був лише питанням часу. Йдеться не тільки про позицію центральної влади, втілену в «декомунізаційних» законах, а й про появу нових гравців на полі пам'яті – націоналістичних (і часто мілітаристських) груп. Утвердившись у думці, що вони мають право вирішувати долю пам'ятників Леніну, які відтепер втілювали російський вплив в Україні, ці групи взялися самовільно їх зносити. «Ленінопад», що розпочався наприкінці Революції гідності у лютому 2014 року, поширився на схід країни. Демонстративне повалення пам'ятників, особливо в населених пунктах із неоднозначними ідеологічними орієнтаціями, слугувало своєрідною декларацією як для місцевого населення, так і для України (й Росії) українськості певного міста і його лояльності до київської влади. Так вже після відновлення української влади пам'ятники Леніну зникли із центральних площ Слов'янська, Краматорська, Маріуполя, що якийсь час перебували під контролем сепаратистських сил.

Серед тих, які мені вдалося побачити у травні 2015 року до їх демонтажу, були пам'ятники Леніну в Гуляйполі та Мелітополі. У Гуляйполі вождя самовільно знесли «невідомі» вночі 23 травня, натомість три пам'ятники в Мелітополі демонтували 5 червня за рішенням міської влади й передали на зберігання в одне з комунальних підприємств міста. У міськраді пояснили, що пам'ятники перенесли, аби вберегти від вандалізму та зменшити напругу в суспільстві³⁸².

Цей процес у східних областях України суттєво відрізнявся від аналогічних подій у центральних областях на початку 2014 року. Позаяк українські орієнтації (у значенні антиросійські/антирадянські) жителів Сходу набагато слабші, демонтаж пам'ятників був важчим

і потребував більше часу. Головну роль відіграла позиція місцевої влади, а саме її рішучість, або ж наявність «груп тиску», які, самовільно знісши пам'ятник, брали відповідальність на себе.

Окремою темою є стратегії з упорядкування місць, що лишилися від монументів. Знесені під час «ленінопаду» пам'ятники, а точніше їх постаменти, нерідко ставали об'єктами меморіалізації подій Революції гідності, тобто місцями вшанування загиблих. Хоча місцева влада могла використовувати одразу кілька із зазначених нижче стратегій або ж вдаватися до тієї чи тієї в різний час, загалом можна виокремити такі основні підходи:

- переозначення простору, що передбачало зміну назви вулиці чи площі, де стояв пам'ятник Леніну;
- прикрашання постаменту від демонтованого пам'ятника національною, революційною чи релігійною символікою. Серед зображень переважали символічний образ героя Майдану та образ України. Траплялися і винятки: у Кривому Розі постамент був розфарбований у кольори міста і прикрашений його гербом із написами: «Кривий Ріг – гордість і слава України», «Кривий Ріг – наше місто»³⁸³. Таке переозначення і «привласнення» спостерігалось одразу після знесення пам'ятника;
- повне очищення простору від залишків пам'ятника (Умань, Олександрія, Біла Церква);
- спроба увічнення самого факту демонтажу пам'ятника Леніну. Ця конструктивна за своєю суттю стратегія доволі рідкісна, й мені вдалося побачити її лише в Бердянську: на спорожнілому постаменті була встановлена табличка із написом: «Пам'ятник визволення Бердянська від ідолів тоталітаризму (28.01.2015)»³⁸⁴. Інтенція авторів полягала в тому, щоб зберегти пам'ять

і про пам'ятник, і про факт його демонтажу, хоча й у цьому випадку помітна тенденційність напису.

Прийняті Верховною Радою «декомунізаційні» закони передбачають демонтаж усіх пам'ятників і пам'ятних знаків, що зображують керівників Комуністичної партії – від секретарів райкомів до працівників органів державної безпеки. Те саме стосується і знаків, пов'язаних із діяльністю Компартії, річницею Жовтневого перевороту, встановленням радянської влади на території України³⁸⁵. Йдеться про тисячі меморіальних і пам'ятних дошок по всій території країни, якщо не брати до уваги зміни назв у міській топоніміці. Це важливо для таких областей як Запорізька і Дніпропетровська, де радянський меморіальний пласт найпотужніший і де після його усунення неминуче виникне питання про те, чим заповнити «пам'яттевий» вакуум.

Не всі радянські символи та меморіальні знаки набули негативного значення у суспільній свідомості українців. Сформовані історичні оцінки важко піддаються зміні. Пам'ятник Леніну як символ/пережиток минулого України, якого слід позбутися, щоб рухатися вперед, зникає з українських міст, однак інші радянські монументи залишаються. Скажімо, в Павлограді 24 серпня 2014 року активісти знесли пам'ятник вождю, оголосивши цю подію «подарунком від патріотів» до Дня незалежності України³⁸⁶, а за кілька метрів від нього лишилася стела на знак нагородження міста орденом Трудового Червоного Прапора. Отже, хоча найбільш конфліктні та помітні радянські символи можуть бути знищені (силами окремих націоналістичних груп), проте, зважаючи на рівень інтеграції радянської спадщини в регіональну історію та міський простір більшості українських міст, повне усунення радянських

символів неможливе без відповідної політики пам'яті місцевої влади. Меморіальний простір міст і містечок центрально-східного регіону наповнений численними пам'ятниками, ставлення жителів до яких не завжди однозначне³⁸⁷. І проблема не в тому, чи мають вони якесь ідеологічне навантаження, а в тому, що населення може його ігнорувати³⁸⁸. Йдеться про те, що містяни, усвідомлюючи значення пам'ятника, можуть погодитися на його збереження, вважаючи це значення неважливим. За цих обставин роль «декомунізаційних» законів величезна, адже вони, відокремивши «погане» від «хорошого» (що варто зберігати, а що ні), правлять за чітку інструкцію для місцевої влади. З одного боку, дозволяють швидко позбутися символів радянської влади, але з іншого – усувають необхідність осмислювати минуле та його спадщину як на рівні центральної, так і місцевої влади.

Важко уявити інший пам'ятник, який одні так хотіли би знести, а інші так відчайдушно захищали б, ніж пам'ятник Леніну. Слід визнати, що жодна зі сторін не готова «почути» та «зрозуміти» іншу, адже йдеться не так про окремий об'єкт, як про пам'ять та ідентичність. Виразники цих позицій послуговуються риторикою деяких політичних сил, представляючи її як власну думку, але часто за політичними кліше криється страх перед втратою чи збереженням колись важливого пам'ятника.

Відповідно до проведеного на початку 2015 року соціологічного опитування³⁸⁹, кількість респондентів, які виступили проти знесення статуй Леніна у Київській, Вінницькій, Житомирській, Черкаській та Полтавській областях склала від 20 до 40 %, найвищий показник – у Вінницькій області. Натомість у південних і східних регіонах тих, хто виступив категорично про-

ти знесення, було більше: у Харківській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях такі респондентів було близько половини. Тому важливо не тільки прийняти законодавчий акт, а й донести його до суспільства. Йдеться не просто про інформування, а саме про роз'яснення того чи того рішення. Як слушно зауважує Віталій Огієнко у статті «Чому я підтримую декомунізацію»³⁹⁰, основним питанням для населення залишається доцільність цих законів і, ширше, – необхідність побороення комуністичного минулого. Виконувати закон і підтримувати його – різні речі, тому виконання прийнятих законів не означає, що суспільство обрало негативний погляд на радянський період і усвідомило шкідливість використання радянської/комуністичної символіки.

У Запорізькій області після прийняття згаданого закону місцевий підприємець змінив назву свого ресторану «Шлях до комунізму» на «Чумацький шлях», а також зняв із вивіски зображення гербів Радянського Союзу. Привертає увагу як практичний підхід власника до спадщини, так і символічність цього випадку в тому, що зміна назви не означає зміни суті. За фасадом нових патріотичних назв залишаються старі радянські практики, зокрема й у сфері спадщини. Позбутися їх буде набагато важче, ніж пам'ятника Леніну.

У вересні 2015 року з ініціативи німецьких істориків голову демонтованого берлінського Леніна дістали з-під землі. Пам'ятник демонтували 1991 року за наказом першого мера об'єднаного Берліна Еберхарда Діпгена, після чого розбили на частини та закопали в землю на околиці міста. Довгий час німецька влада заявляла, що не знає, де саме закопано статую. Знайти монумент допоміг американський кінорежисер, автор

згаданого документального фільму «Книга Ленінів»³⁹¹. Під час зйомок ще в середині 1990-х Мініч локалізував місце «поховання», тому зміг віднайти його знову 2015 року. Так голова статуї Леніна через 24 роки знову повернулася до Берліна, але вже як музейний експонат. Разом з іншими демонтованими монументами вона стане частиною виставки «Розкриті: Берлін і його монументи» (Unveiled: Berlin and its Monuments), що розповідатиме про відомих історичних осіб Німеччини.

Прикметно, що 1991 року демонтаж пам'ятника Леніну став символом колапсу комуністичної Німецької Демократичної Республіки, а його поховання – проявом бажання східних німців забути нещодавнє минуле. Повернення статуї через чверть століття означило новий період у політиці пам'яті Німеччини, коли минуле перестало бути політикою і стало історією. Звісно, у країнах Центрально-Східної Європи теж створюються виставки чи навіть окремі музеї, де експонуються символи радянського режиму, але відмінність у тому, що для більшості з них комуністичне минуле залишається актуальним – тим досвідом, через який сприймаються та означаються події сьогодення. У цій ситуації важко відійти від усталених меж інтерпретації. Йдеться про готовність держав змінити підхід до аналізу минулих подій, передусім відмовившись від бінарної схеми «добре/погане», «негідник/герой», та розділити відповідальність за злочини. У цьому контексті німецький випадок особливий, хоча слід визнати, що він став можливим завдяки післявоєнному досвіду Західної Німеччини у переосмисленні свого конфліктного минулого³⁹². Напевне, щоб досягти цього, спершу потрібно зробити минуле нерелевантним для теперішнього, подолати у повсякденних практиках, а символи знищи-

Post scriptum

ти. Щодо пам'ятників, то, як і всі об'єкти з минулого, вони з часом зникають, змінюються, втрачають свою актуальність та впізнаваність, тому першочергове значення має комеморативна та пам'яттєва культура, яка існує в суспільстві. І доки не відбудуться зміни у цьому напрямі, а саме відхід від (пост)радянських практик, меморіальна сфера залишатиметься полем конфліктів та інструментом маніпулювання громадською думкою в Україні.

Залишити не можна прибрати: до дискусії про радянські монументи

12 серпня 2017 року в американському містечку Шарлотсвіль у результаті зіткнення ультра-націоналістів з їхніми опонентами загинула 32 річна жінка. Приводом до протестів стала спроба демонтувати статую генерала армії Конфедератів Роберта Едварда Лі. Спадщина конфедератів³⁹³ неодноразова ставала причиною суперечок у США, але вперше вони призвели до таких трагічних наслідків. Факт існування в США палких прихильників руху домінування «білих», які виступають за збереження пам'ятників особам, що боролися за збереження рабства під час Громадянської війни, отримав загальнонаціональний розголос.

У контексті політики щодо пам'ятників можна провести чимало паралелей між США та Україною. Прихильники збереження пам'ятників конфедератам у США вказували, що вони є частиною історії, яку не можна переписувати і варто пам'ятати (хоча відомо, що пам'ятники не гаранту-

ють пам'ятання). Їхні опоненти апелювали до несумісності сенсів, які закладені у цих пам'ятниках, із цінностями сучасних Сполучених Штатів Америки. Ускладнював процес порозуміння той факт, що йшлося про інтерпретацію певного історичного досвіду, а не про пам'ятник як такий (в Україні – радянського періоду, в США – Громадянської війни)³⁹⁴. За бажанням зберегти пам'ятник стоїть різна інтерпретація минулого, намагання захистити «свою історію» та ідентичність.

Такий підхід підважує уявлення про відсталість України у поводженні з радянським спадком та дозволяє поглянути на ситуацію з іншої перспективи – не як на унікальний досвід певної країни, а як на загальну проблему поводження із спадком. На Заході, і зокрема в США, неодноразово викликав здивування той факт, що пам'ятники Леніну залишалися в Україні після 1991 року. Вільніше ставлення до радянської спадщини викликане тим, що радянська держава повністю дискредитована як політичний проект та зникла з карти світу разом зі своїми героями. Питання збереження монументів колишнього режиму стало частиною політики країн після здобуття незалежності, і, як вказує спеціалістка з культурної антропології Мая Надкарні, дебати про їхню долю віддзеркалювали особливість тих змін, які (не)відбулися в політичній та громадській сфері цих країн³⁹⁵. Колишні республіки на шляху до Європи та побудови демократичного ладу почали позбавлятися радянської спадщини. Поширилося уявлення про те, що позбавлення комуністичного спадку є необхідною умовою «повернення до Європи». Частиною цього процесу стало, зокрема, й створення окремих музеїв та парків пам'ятників, де комуністичний досвід в основному протиставляється світу західному, в значен-

ні цивілізованому. Що представляють собою ці «парки пам'ятників»? Які їхні недоліки та переваги?

Хоча парки пам'ятників існували й раніше, але лише у країнах з комуністичним минулим вони отримали чітко ідеологічне значення, ставши формою рецепції комунізму, презентацією певного історичного досвіду. Ідея таких парків набула неабиякої популярності серед країн регіону, і навіть більше – утвердилася думка, що вони є найкращою альтернативою знищенню пам'ятників або залишення їх у публічному просторі. Найбільш дослідженим вивченим є тематичний парк у Будапешті «Мементо» (з лат. «Пам'ятай», угор. «Szobor Park»): заснований у 1993 році, він став майже хрестоматійним прикладом парку статуй комуністичного періоду, крім того, його створення супроводжувала потужна рекламна кампанія³⁹⁶.

На початку 1990-х років політичні еліти й населення всіх країн Центральної і Східної Європи були готові до усунення символів попереднього режиму. Демонтаж пам'ятників Леніну відбувався без значних ускладнень або протестів, а в Москві цілком серйозно обговорювали можливість поховання тіла Леніна. Тоді ж з'явилися перші пропозиції створення парку пам'ятників³⁹⁷, але практичну реалізацію ідея зібрання пам'яток минулого режиму вперше отримала в згаданому парку в Угорщині. Бажання політичних еліт цивілізовано вирішити питання спадку минулого режиму підживлювалося переконанням про беззбройну зміну влади як важливе досягнення угорського суспільства³⁹⁸. Таким чином, демонтовані пам'ятники залишилися доступними для публіки й стали частиною процесу демократизації суспільства.

5 грудня 1991 Національна Асамблея Угорщини видала декрет, згідно з яким місцева влада отримувала

ла право самостійно вирішувати долю статуй, які перебували на її території. Паралельно був оголошений конкурс проектів майбутнього парку³⁹⁹. Відкриття парку було символічно приурочено до другої річниці виведення російських військ з країни – 29 червня 1993. Загалом парк доволі невеликий, вхід зроблено у вигляді фасаду античного храму з червоного каменю, по бокам розміщено арки з пам'ятниками Леніну і Марксу з Енгельсом, що створює враження про парк як «храм» комунізму, де центральне місце відведено творцям ідеології. У 2006 році Акос Елеод розмістив у парку копію чобіт статуї Сталіну – все, що залишилося від гігантської статуї, яка височіла над Будапештом з 1951 по 1956 рік. Цей образ «відсутнього пам'ятника» став уособленням пам'яті про угорську революцію.

Слід зазначити, що угорське суспільство на початку 1990-х не повністю поділяло ідею демонтажу пам'ятників періоду соціалізму та перенесення їх до парку. Як зазначає Мая Надкарні, згідно з опитуванням 1992 року, більшість жителів Будапешта підтримувала ідею збереження статуй в міському просторі⁴⁰⁰. Тому одним із завдань політичної та інтелектуальної еліти стало переконати населення в необхідності очищення міського простору від залишків минулого режиму. Зокрема йшлося про уніфікацію інтерпретації Угорської Народної республіки. Не всі пам'ятники сприймалися як ідеологічні, значна частина з них була включена в культурні практики населення, представляючи знайоме і «затишне» минуле. Отже, основна загроза монументів колишнього режиму під час політичної трансформації держав полягала не в тому, що вони мали ідеологічне значення, а в тому, що ці значення могли бути проігноровані або забуті⁴⁰¹. Створення парку пам'ятників

дозволяло вирішити цю проблему: на віддаленій закритій території пам'ятники позбувалися культурного контексту, в який їх було включено, і отримували «потрібну» інтерпретацію.

Приблизно одночасно з відкриттям парку в Будапешті міська влада Москви ухвалила рішення (24 січня 1992) розмістити демонтовані комуністичні пам'ятники у дворі Будинку художників. Згодом там було створено музей скульптур під відкритим небом – «Музеон». Експонати, які потрапляли до музею, оцінювалися, в першу чергу, з точки зору їхньої художньої цінності, а не як приклад радянської монументальної пропаганди⁴⁰². Політика «Музеона» відображає російську тенденцію до інтерпретації радянського періоду як частини загального минулого російської державності, і, ще ширше, російської культури, а не як окремих політичних і соціальних досвід⁴⁰³.

Музеї скульптур у Будапешті й Москві є прикладами різних стратегій інтерпретації пам'яток минулого режиму, і хоча з часом ці парки зазнали певних змін, пов'язаних з посиленням комерційної чи ностальгічної складової, їхнє основне значення не змінилося. Вони й до сьогодні продовжують відображати ті державні проекти в сфері пам'яті, відповідно до яких їх було створено. Відмінний від них – «Грутас парк» у Литві. Як приватний бізнес-проект, що існує за рахунок прибутку від продажу квитків та сувенірів, литовський парк продемонстрував більшу різноманітність у подачі комуністичного періоду. Це значною мірою сімейний заклад, де комуністичне стало трендом: його навіть називають «StalinWorld» за аналогією з «DisneyWorld»⁴⁰⁴. Проте парк вписується в чіткі наративні рамки, націлені на конструювання рецепції комунізму як періоду оку-

пації⁴⁰⁵. Як і у випадку з Будапештом, відвідування парку в Литві є «комфортним» для жителів країни, адже «Грутас» не суперечить офіційній політиці пам'яті про радянський період і не ставить незручних запитань.

Парк було створено в 2001, після того, як Міністерство культури Литви організувало конкурс проєктів, спрямованих на вирішення долі демонтованих радянських скульптур. У конкурсі переміг проєкт приватного підприємця Вілюмаса Малінаускаса. Вирішальними факторами були: створення комплексу за приватні кошти, а також перспектива використання парку для розвитку туризму в регіоні⁴⁰⁶. Зазначимо, що «Грутас парк» був створений на початку 2000-х років, коли інтерес до комуністичного періоду посилювався. На той час практики та предмети комуністичного періоду майже повністю зникли з повсякдення країн Центральної та Східної Європи, а тому музеї та тематичні парки стали єдиним місцем, де громадяни могли «зустрітися» з цим минулим⁴⁰⁷. Ба більше, такий парк задовольняє потреби туристів, які цікавляться комуністичним минулим, тих громадян країни, які хочуть його зберегти і тих, хто хоче забути⁴⁰⁸.

Водночас виникає питання щодо можливостей функціонування парку як «місця пам'яті». Релокація пам'яток спричиняється до зміни їхніх значень і сприйняття. Як вказує фахівець з культурної спадщини Родні Харрісон⁴⁰⁹, позбавлені свого попереднього оточення, статуї втрачають частину значення, набуваючи нового, подекуди іронічного, що тільки посилюється з огляду на те, що розміщені вони без п'єдесталу, разом на невеликій території. Комуністичні пам'ятники були частиною простору, який їх оточував, оскільки й він був організований відповідно до ідеологічних орієнти-

рів. Також дослідниця політичних і культурних процесів Емілія Палонен зазначає, що у такому парку спостерігається поділ між «нами» (відвідувачами) і «ними» (представниками соціалістичного минулого). Останні мають «нешкідливий», а іноді й комічний, але все ж досить далекий від «нас» образ⁴¹⁰. І взагалі, в експозиції втрачається зв'язок між минулим і сьогоденням, відповідно формується уявлення про минуле як про інший час, з іншими «правилами» і «принципами». Таким чином парки створюють ніби відокремлену самодостатню реальність, де символи, характеристики й структури представлені окремо від реального життя. Статуй не оцінюють з погляду їхньої художньої вартості, взагалі мистецька складова тут практично відсутня, а основний фокус зроблено на ідеології. Комуністичне минуле інтерпретується як унікальний і водночас найбільш травматичний досвід: це призводить до його уніфікації, і дійсно перетворює його на минуле, «пережите» й «подолане». Сам по собі парк слугує наочним свідченням того, що комуністичний режим у минулому, а держави остаточно визначилися як з його інтерпретацією, так і з поводженням з його спадщиною. За відсутності інших форм організації комуністичної спадщини, в країнах соціалістичного блоку і колишніх республіках СРСР, незважаючи на численні недоліки, ідея створення тематичних парків пам'ятників не втрачає своєї привабливості.

У Києві кілька разів обговорювали можливість створення парку пам'ятників. Вперше – на початку 1990-х, вдруге – восени 2008 року, коли Київська міська рада, виконуючи Указ Президента від 2007 року про демонтаж пам'ятників особам, причетним до організації голоду і репресій, оголосила про намір демонтувати

пам'ятники радянським діячам⁴¹¹. Востаннє дискусія відбулася після прийняття парламентом у квітні 2015 року т.зв. «декомунізаційних законів», що передбачали демонтаж символів комуністичного режиму⁴¹². Попри те, що ці обговорення велися у різний час і за участі різних політичних та громадських діячів, за своїм змістом вони не дуже відрізнялися. Учасники використовували схожі аргументи для обґрунтування необхідності створення парку, а також подібним чином визначали цілі й завдання цього музею. Серед мотивів такого рішення переважали практичні, зокрема зазначалося, що тематичні парки в Литві та Угорщині є комерційно успішними. Відповідно, створення парку в Києві мало сприяти збільшенню кількості туристів. Але, незважаючи на те, що комерційна мотивація була в усіх країнах, навіть щодо найбільш успішного «Грутас парку» говорити про повну окупність і фінансову незалежність зарано.

У 2015 році, з огляду на масовий демонтаж радянських монументів у країні, питання створення парку пам'ятників стало нагальним. Оскільки інтерпретація радянського періоду історії України є частиною політичного дискурсу, центральну роль в обговоренні майбутнього музею-парку грають політичні й державні діячі, а істориків і працівників музейної сфери, якщо і допускають до обговорення, то тільки як консультантів. Офіційна риторика державних діячів обмежена національним нарративом, бажанням представити українців винятково як жертву радянської влади⁴¹³, а весь радянський період – як перешкоду європейського розвитку України. З огляду на це, в 2015 році мотив отримання фінансової вигоди заступила ідеологічна і просвітницька діяльність такого музею. На кінець 2017 рік парк залишається лише на рівні заяв міських високопосадов-

ців. Водночас, в Україні з'явилися лише окремі приватні ініціативи, але зводяться вони загалом до збирання і представлення об'єктів монументальної спадщини радянської періоду⁴⁴. Інтерпретаційна музейна складова є надзвичайно важливою у виробленні ставлення до радянського минулого. Чи буде вона подібною до тих, які існують у парку «Мементо» чи «Грутас парку», чи представлятиме щось інше?

В Україні з'являється дедалі більше досліджень, які розкривають неоднозначність радянського досвіду, а також, що важливо, які аналізують радянський спадок у різних сферах (наприклад, тяглість еліт, корупцію, nepotизм, провінціалізм і патерналізм). Музей повинен долучитися до обговорення негативних радянських практик, відмовившись від представлення минулого лише у категоріях «героїчного» чи «мартилогічного». Чи стане український музей простором осмислення радянського минулого чи лише місцем його консервації та уніфікації, ретранслятором єдиного «правильного» трактування минулого, покаже час. Водночас, уже сьогодні з'являються проекти, які пропонують відмінні практики поводження з монументальною спадщиною тоталітарного режиму. До них можна зарахувати проект щодо барельєфа з зображенням Беніто Муссоліні та гаслом «вірте, підкорюйтеся, боріться» в італійському містечку Больцано. Ціллю ініціативи стало змінити контекст, а відтак і той меседж, який було закладено у монумент. Для цього автори проекту наклали на барельєф світлодіодний напис з цитатою Ганни Арендт «ніхто не має підкорюватися», привернувши тим самим увагу до ідеї, на якій було побудовано репресивний режим.

Було б чудово, якби зі знесенням пам'ятника зникли й інші проблеми пов'язані з інтерпретацією минулого.

Зараз дискусії щодо радянського періоду в Україні нагадують боротьбу Дон Кіхота з вітряками: вони такі ж відчайдушні і приречені на поразку, адже рано чи пізно нам все ж таки доведеться мати справу зі складними темами. Пристрасть, з якою окремі актори намагаються нав'язати бачення радянського періоду лише як часу утисків та репресій, підштовхує до думки, що минуле несе загрозу для теперішнього, адже минуле визначає теперішнє і майбутнє. Проте минуле не може бути виправданням за теперішні помилки і невдачі.

Десакралізація монумента та особи Леніна відбулася ще на початку 1990-х. Відповідно до соціологічних опитувань, щороку дедалі менше тих, хто вважає Леніна важливою особою в історії України. З лідера держави і думок він став лише гостем в незалежній Україні, і цей «кам'яний гість» пішов не попрощавшись, залишивши нас наодинці з минулим та теперішнім, поступившись місцем новим героям. І лише час покаже, кого саме ми поставимо на порожній п'єдестал.

Примітки

- ¹ *Sikorski R.* [sikorskiradek]. (2013, December 8). «Lenin statue in Kiev has apparently been torn down. I am shocked, shocked, shocked. :)» [Tweet]. Retrieved from <https://twitter.com/sikorskiradek/status/409719009555144704>.
- ² *Fridman Uri.* The Remarkable History Behind Ukraine's Toppled Lenin Statue // *The Atlantic*. – 2013. – Dec. 8. – P. 3.
- ³ *Tunbridge J. E., Ashworth G. J.* Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict, Chichester: Wiley, 1996. – P. 6.
- ⁴ Різні аспекти української політики пам'яті розглядали у своїх працях відомі вітчизняні вчені: Гелінада Грінченко, Владислав Гриневич, Ярослав Грицак, Станіслав Кульчицький, Георгій Касьянов, Володимир Кулик, Володимир Кравченко, Костянтин Баханов, Алла Киридон, Вікторія Серета, Юрій Шаповал, Дмитро Веденєєв, Наталія Яковенко, Валерій Солдатенко, Володимир Кривошея, Олександр Лисенко та інші. З міждисциплінарних комплексних досліджень деяких питань політики пам'яті в Україні варто виокремити праці Юлії Юрчук, Ірини Склокіної та Оксани Шевель. Із регіонів і міст України найбільш дослідженим у сфері пам'яті є західний, а із міст – Львів. Єдиною працею, яка

- присвячена регіональній історії та пам'яті у Центральній Україні, є дослідження Олександра Гриценка «Пам'ять місцевого виробництва», де автор розкриває особливості регіональної історії та пам'яті двох провінційних містечок у Черкаській області – Звенигородки й Ватутіного.
- 5 Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 328.
 - 6 *Rosenfeld, Gavriel D.* A Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry» // *Journal of Modern History*. – 2009. – Vol. 81, No. 4. – P. 131.
 - 7 Там само. – С. 132.
 - 8 *Нора, Пьер.* Всемирное торжество памяти / Пер. с фр. М. Сокольской // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2005. – № 2/3 (<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> (дата обращения: 07.10.2015)).
 - 9 *Halbwachs M.* On collective memory / Edited, Translated, and with an introduction by Lewis A. Coser. – Chicago; London: The University of Chicago, 1992. – P. 38.
 - 10 *Crane S.* Writing the Individual Back into Collective Memory // *The American Historical Review*. – 1997. – Vol. 102, No. 5. – P. 1376.
 - 11 *Halbwachs M.* On collective memory / Edited, translated, and with an introduction by Lewis A. Coser. – Chicago; London: The University of Chicago, 1992. – P. 53.
 - 12 *Middleton, David; Brown, Steven D.* Memory and Space in the Work of Maurice Halbwachs // *Cultural Memories. The Geographical Point of View* / Ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder. – Springer, 2011. – P. 44–45.
 - 13 *Olick, Jeffrey K.* Collective Memory: The Two Cultures // *Sociological Theory*. – 1999. – Vol. 17, No. 3. – P. 346.
 - 14 *Gedi, Noa; Elam, Yigal.* Collective Memory – What Is It? // *History and Memory*. – 1996. – Vol. 8, No. 1. – P. 40.
 - 15 *Kansteiner, Wulf.* Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // *History and Theory*. – 2002. – Vol. 41, No. 2. – P. 180–185.
 - 16 *Olick J. K.* Collective Memory: The Two Cultures // *Sociological Theory*. – 1999. – Vol. 17, No. 3. – P. 346.

- 17 *Zelizer, Barbie*. Reading the Past against the Grain; The Shape of Memory // *Critical Studies in Mass Communication*. – 1994. – No. 12. – P. 230.
- 18 *Gedi N., Yigal E.* Collective Memory – What Is It? // *History and Memory*. – 1996. – Vol. 8, No. 1. – P. 42–43.
- 19 Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – С. 282.
- 20 *Assmann, Jan.* Communicative and Cultural memory // *Cultural Memories. The Geographical Point of View* / Ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder. – Springer Science & Business Media, 2011. – P. 20.
- 21 Там само. – С. 18.
- 22 Там само. – С. 17.
- 23 Там само. – С. 17–18.
- 24 *Assmann J.* Collective Memory and Cultural Identity // *New German Critique. Cultural History/Cultural Studies*. – 1995. – No. 65 (Spring–Summer). – P. 128.
- 25 Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – С. 379.
- 26 Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербур. ун-та, 1999. – С. 28–29.
- 27 *Хаттон, Патрик*. История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстров. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – С. 42.
- 28 Проблематика мест памяти. Франция-память. – С. 48–49.
- 29 *Нора П.* Всемирное торжество памяти / Пер. с фр. М. Сокольской // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2005. – № 2/3 (<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> (дата обращения: 07.10.2015)).
- 30 *Lowenthal, David.* The Past is a Foreign Country. – Cambridge University Press, 1999. – P. 205–207.
- 31 *Розенберг У.* Является ли социальная память «полезной категорией исторического анализа»? // *Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX – начало XX века): Междунар. colloquium: науч. докл., С.-Петербург, 25–28 июня 2007 г.* – СПб.: Европ. Дом, 2007. – С. 238.

- ³² *Meusburger P.* Cultural Memories: An Introduction // Cultural Memories. The Geographical Point of View / Ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan Edgar Wunder. — Springer, 2011. — P. 10.
- ³³ *Хаттон П.* История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстров. — СПб.: Владимир Даль, 2004. — С. 141.
- ³⁴ *Confino, Alon.* Collective Memory and Cultural History: Problems of Method // The American Historical Review. — 1997. — Vol. 102, No. 5. — P. 1390–1391.
- ³⁵ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. — С. 319.
- ³⁶ *Kundera, Milan.* The Tragedy of Central Europe // New York Review of Books. — 1984. — Vol. 31, No. 7. — P. 33–38.
- ³⁷ *Траба, Роберт.* Польские споры об истории // Историческая политика в XXI веке: Сб. ст. / под ред. А. Миллера, М. Липмана. — М., 2012. — С. 127–128.
- ³⁸ Там само. — С. 128.
- ³⁹ *Бергер, Штефан.* Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии. 1949–1982 гг. // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 36.
- ⁴⁰ *Шеррер, Ютта.* Германия и Франция: проработка прошлого // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 476–478.
- ⁴¹ Там само. — С. 480.
- ⁴² *Адорно, Теодор.* Что означает «проработка прошлого» / Пер. с нем. М. Габовича // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2/3. — С. 36–45.
- ⁴³ *Астров, Александр.* Историческая политика и «онтологическая озабоченность» малых центральноевропейских государств (на примере Эстонии) // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 192.
- ⁴⁴ Докладніше див.: Историческая политика в XXI веке / Науч. ред. А. Миллер, М. Липман. — М., 2012; *Миллер, Алексей.* Россия: власть и история // Pro et Contra. — 2009. — № 3/4. — С. 6–24.
- ⁴⁵ *Бергер Ш.* Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии. 1949–1982 гг. // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 43.
- ⁴⁶ *Шеррер Ю.* Германия и Франция: проработка прошлого // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 492–494.

- 47 Там само. — С. 493.
- 48 Там само. — С. 494–495.
- 49 Там само. — С. 496.
- 50 Там само. — С. 497–499.
- 51 *Мінк Жорж*. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. — 2009. — № 4. — С. 68.
- 52 *Миллер А.* Введение. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 9.
- 53 *Миллер А.* Россия: власть и история // Pro et Contra. — 2009. — № 3/4. — С. 9.
- 54 Ідеться про наслідування як в інституційних формах (створення комісій із розслідування злочинів тоталітарних режимів, інститутів національної пам'яті з метою утвердження певної версії минулого, створення музеїв під патронатом певних політичних сил), так і в методах історичної політики (закріплення певної візії минулого на законодавчому рівні, втручання у діяльність мас-медіа, у процес написання підручників з історії і складання навчальних програм, обмеження доступу до архівів). *Миллер А.* Введение. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. — С. 7–33; Историческая политика в XXI веке. — М.: НЛЮ, 2012. — С. 19.
- 55 *Астров А.* Историческая политика и «онтологическая озабоченность» малых центральноевропейских государств (на примере Эстонии) // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 189.
- 56 Питання інструменталізації пам'яті в умовах руйнування національних рамок пам'яті розглядає у своїй статті французький дослідник Жорж Мінк. «Ігри пам'яті», які розпочалися у Європі після краху комунізму, на його думку, мали на меті легітимізувати нові держави, а також утвердити їх винятковий статус у межах європейського співтовариства. Див.: *Мінк Ж.* Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. — 2009. — № 4. — С. 63–77.
- 57 *Астров А.* Историческая политика и «онтологическая озабоченность» малых центральноевропейских государств (на примере Эстонии) // Историческая политика в XXI в. — М., 2012. — С. 184.

- ⁵⁸ *Финкель, Евгений*. В поисках «потерянных геноцидов»: историческая политика и международная политика в Восточной Европе после 1989 г. // Историческая политика в XXI веке. – М., 2012. – С. 293.
- ⁵⁹ *Траба Р*. Польские споры об истории // Историческая политика в XXI веке. – М., 2012. – С. 68.
- ⁶⁰ Стефан Требст здійснив спробу диференціації і категоризації пам'яті на тлі історично-політичного спадку комуністичної епохи. За його спостереженням, спільним для всіх країн Центрально-Східної Європи є етнонаціоналізм, а відрізняються вони ставленням до комуністичного досвіду. Він виокремлює чотири типи пам'ятання: перший полягає в інтерпретації комуністичного режиму як нав'язаного ззовні (країни Балтії), другий характеризується наявністю різних оцінок періоду (Угорщина, Чехія, Україна), третій властивий країнам з амбівалентним і водночас байдужим ставленням до минулого режиму (Болгарія, Румунія), і нарешті, до четвертої категорії належать країни з континуїтетом авторитарних політичних структур та інститутів (Росія, Білорусь). Див.: *Требст С*. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации // Империя и нация в зеркале исторической памяти. – М., 2011. – С. 142–181.
- ⁶¹ До основних характеристик національної історії слід віднести лінійність та телеологічність розповіді, коли історичне буття нації постає як простування до наперед заданої мети, принцип єдиної правди. Континуїтет нації втілюється через реверсивний принцип історіописання, коли у минулому відшукуються попередники сучасної нації в образі давнього народу, етнічної або мовної групи. Національна історія виконує функцію мастер-нарративу – не тільки здійснює селекцію подій та явищ минулого, а й ієрархічно ранжує їх залежно від значення для загального смислу. Докладніше див.: *Касьянов Г. В., Толочко О. П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.
- ⁶² *Lowenthal D.* The Past is a Foreign Country. – Cambridge University Press, 1999. – P. 389.

- ⁶³ Девід Ловенталь виокремлює два типи перетворення об'єктів спадщини: прямий вплив на них (збереження, знищення, реставрація, переміщення) і зміну інтерпретації та оцінки об'єктів (ідеться про пояснювальну рамку, що накладається на минуле відповідно до сучасних потреб та пріоритетів). Там само. – С. 264.
- ⁶⁴ *Lisiak, Agata Anna.* Urban cultures in (post)colonial Central Europe. – Purdue University Press, 2011. – P. 123–124.
- ⁶⁵ Пам'ятник та його демонтаж стали символами зміни режиму в Німеччині, і ця символічність увиразнилася після виходу фільму *Good Bye, Lenin!* (2003). Стрічка здобула неймовірну популярність у Німеччині і відобразила феномен «остальгії». 2015 року організатори виставки *Unveiled: Berlin and its Monuments* знайшли голову статуї Леніна. Разом з іншими монументами, які були демонтовані в Берліні ще з XIX століття, цей експонат має на меті розкрити зв'язок зміни монументів зі зміною влади.
- ⁶⁶ *Lisiak A.* Urban cultures in (post)colonial Central Europe. – Purdue University Press, 2011. – P. 131.
- ⁶⁷ *Ланский В.* Памятник Ильичу демонтируется в канун 7 ноября // Комсомольская правда. – 1991. – 7 апр. – С. 4.
- ⁶⁸ *Lisiak A.* Urban cultures in (post)colonial Central Europe. – Purdue University Press, 2011. – P. 123–124.
- ⁶⁹ Цей поворот у сфері пам'яті відображено в дискусії про доцільність збереження пам'ятника Леніну у місті Шверін. Це був останній у Східній Німеччині пам'ятник Леніну, до того ж розташований не в центрі міста, а в одному із житлових районів. Частина містян виступала за його демонтаж, згадуючи повстання робітників 1953 року, яке було жорстоко придушене радянськими танками, інші ж наголошували на важливості збереження монумента як частини історії. Мер міста Анжеліка Грамков, член партії лівих сил, зазначила, що неправильно знищувати всі нагадування про НДР: «Ми, німці, як правило, робимо все для того, щоб стерти сліди минулого наприкінці кожного історичного періоду. Ми вважаємо, що це наш обов'язок... і забуваємо, що за їх відсутності громадське обговорення минулого вже неможливе» (Див.: *Nelson, Soraya Sarhaddy.* Germany's Battle Over What May Be Its Last Lenin Statue // *Parallels.* – 2014. – 06 July (<http://www>

- npr.org/blogs/parallels/2014/07/03/328105362/germanys-battle-over-what-may-be-its-last-lenin-statue).
- 70 Аналітичний звіт. Історична політика у 1990-х – на поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. – К.: Інститут історії України НАН, 2014. – 62 с.
- 71 *Хархун, Валентина*. Війна пам'ятей у музеях комунізму // Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К., 2013. – С. 235–236.
- 72 *Абрамов, Роман*. Музеефикация советского. Историческая травма или ностальгия? // Человек. – 2013. – № 5. – С. 99–111.
- 73 *Болтунова Екатерина*. Герб со свиньей в центре // Ориентир. – 2008. – № 1. – С. 32–37.
- 74 *Хархун В.* Війна пам'ятей у музеях комунізму // Війни пам'ятей та політика примирення. – К., 2013. – С. 235–247.
- 75 *Абрамов, Р.* Музеефикация советского. Историческая травма или ностальгия? // Человек. – 2013. – № 5. – С. 99–111.
- 76 *Хархун В.* Війна пам'ятей у музеях комунізму // Війни пам'ятей та політика примирення. – К., 2013. – С. 235–247.
- 77 Предприниматель из Латвии воссоздает музей Ленина // TVNET. – 2006. – 3 июля (http://rus.tvnet.lv/hi_tech/hobbi/115482-prjedprinimatjel_iz_latvii_vossozdajet_muzjey_ljenina (дата обращения: 06.10.2015)).
- 78 *Kuusi, Hanna*. Prison Experiences and Socialist Sculptures – Tourism and the Soviet Past in the Baltic States // Touring the Past Uses of History in Tourism / Edited by A. Kostiainen, T. Syrjinaa. – Centre for Tourism Studies University of Joensuu, 2008. – P. 114.
- 79 *Абрамов Р.* Музеефикация советского. Историческая травма или ностальгия? // Человек. – 2013. – № 5. – С. 99–111.
- 80 *Чепайтене, Раса*. Культурное наследие в глобальном мире / пер. с лит. Марии Завьяловой. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. – С. 177–178.
- 81 Там само. – С. 188.
- 82 Ми розуміємо ностальгію широко та виокремлюємо різні її прояви. Малкольм Чейз і Крістофер Шоу у роботі «Вимірювання ностальгії» вказують на те, що вона є звичним станом, особливо для суспільств, які зазнали радикальних і швидких трансформацій. Серед головних умов появи ностальгії – сприйняття часу як ліній-

- ного і незворотного, де майбутнє невизначене; незадоволеність сьогоденням; існування матеріальних решток минулого, які постійно про нього нагадують. При цьому ностальгія проявляється у різних формах та набирає різної інтенсивності. Див.: *Chase M., Shaw C. The Dimensions of Nostalgia // The Imagined Past: History and Nostalgia / Ed. by M. Chase, C. Shaw. — Manchester: Manchester University Press, 1989. — P. 1–18.* Своєю чергою, словенський учений Мітя Великоня вказує на те, що ностальгію може викликати переконання, ніби минуле є цікавішим і змістовнішим від теперішнього. Вона може проявлятися як бажання дізнатися про невідоме, але близьке минуле або ж як механізм компенсації, коли належність до знайомих місць дозволяє вистояти перед соціальними змінами; іноді ностальгія є проявом опору чи стратегією збереження історії та ідентичності групи. Отже, у країнах Центральної і Східної Європи вона відрізняється, адже цілковито залежить від сьогодення у цих державах. Див.: *Velikonja M. Lost in Transition; Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries // East European Politics and Societies. — 2009. — No. 23. — P. 538–547.*
- ⁸³ Дослідниця політичних і культурних процесів Емілія Палонен вказує на те, що відокремлення минулого від сьогодення, представлення його як іншого досвіду, що не має нічого спільного із сучасністю, є значним недоліком таких музеїв. Див.: *Palonen E. The City-text in Post-Communist Budapest: Street names, Memorials, and the Politics of Commemoration // GeoJournal. — 2008. — Vol. 73. — P. 219.*
- ⁸⁴ *Чепайтене Р.* Культурное наследие в глобальном мире. — Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. — С. 259–260.
- ⁸⁵ *Berdahl, Daphne.* «(N)Ostalgie» for the Present: Memory, Longing, and East German Things // *Ethnos: Journal of Anthropology.* — 1999. — Vol. 64, No. 2. — P. 192–211.
- ⁸⁶ *Абрамов Р. Н., Чистякова А. А.* Ностальгические репрезентации позднего советского периода в медиапроектах Л. Парфенова: по волнам коллективной памяти // *Международный журнал исследований культуры.* — 2012. — Т. 6, № 1. — С. 52–58.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ <http://muzeisb.ru>.
- ⁸⁹ <http://museumussr.ru>.

- ⁹⁰ Хархун В. Рецепція комунізму і сучасний український проект // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні = Identity and Memory in Post-Soviet Ukraine. – К., 2009. – С. 187–188.
- ⁹¹ Lowenthal D. The Past is a Foreign Country. – Cambridge University Press, 1999. – P. 50.
- ⁹² Velikonja M. Lost in Transition; Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries // East European Politics and Societies. – 2009. – No. 23. – P. 541.
- ⁹³ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Гл. ред. П. Т. Тронько. – К.: Наук. думка, 1987.
- ⁹⁴ Ханютин, Алексей. Зеркала русской эволюции // Вокруг света. – 2010. – № 4. – С. 80–86.
- ⁹⁵ Зиновьев А. Память жива // Комсомольская правда. – 1991. – 22 января. – С. 4.
- ⁹⁶ Баханов К. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала. – К., 2013. – С. 196.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Ковалинський, Віталій. Пам'ятник Леніну на Бессарабці: стисла історія з післямовою // Дзеркало тижня. – 2013. – 13 груд. (http://gazeta.dt.ua/history/pam-yatnik-leninu-na-bessarabci-stisla-istoriya-z-pislyamovoyu_.html (дата звернення: 06.11.2015)).
- ⁹⁹ Баханов К. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні. – К., 2013. – С. 196.
- ¹⁰⁰ Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 лип. 1965 р. // Законодавство України (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹⁰¹ Трубина, Елена. Места памяти, монументы и «новая» демократия // Топос. – 2000. – № 3. – С. 79–93.
- ¹⁰² Koshar, Rudy J. Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany // Commemorations: the Politics of National Identity / Ed. by John R. Gillis. – Princeton University Press, 1996. – P. 220.
- ¹⁰³ Прудникова, Татьяна. Десакрализация образа материализацией телесности (на примере В. И. Ленина) // Vita Cogitans. Альм. молодых философов. – 2008. – № 8. – С. 53–54.

- ¹⁰⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1987.
- ¹⁰⁵ *Акуленко, Віктор*. Тіньовий бік Ленініани, або Незареєстрований у Гіннеса рекорд // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 53.
- ¹⁰⁶ Памятники истории и культуры Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1987.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ *Вільчинська, Зоя*. Пам'ятник Леніну встановлювали тричі. За радянських часів Козятин і Козятинський район посідали перше місце в Україні за кількістю пам'ятників Леніну // *Ria Козятин*. — 2011. — 14 квіт. — С. 9.
- ¹⁰⁹ Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Постанова КМУ № 466 від 12 серп. 1992 р. // Законодавство України (<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF> (дата звернення: 07.10.2015)).
- ¹¹⁰ Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 8 черв. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2000. — № 39. — С. 333. (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 09.10.2015)).
- ¹¹¹ *Чепайтене Р*. Культурное наследие в глобальном мире. — Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. — С. 42.
- ¹¹² Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини: Наказ Мін. культури України № 158 від 11 берез. 2013 р. // Законодавство України (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20528-13> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹¹³ Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова КМУ № 1761 від 27 груд. 2001 р. // Офіційн. вісн. України. — 2002. — № 1. — С. 5.
- ¹¹⁴ Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова КМУ № 928 від 3 верес. 2009 р. // Законодавство України: офіційн. веб-портал Верхов. Ради України (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹¹⁵ При цьому лише у трьох містах області не було пам'ятників Леніну — у Вінниці, Липовці та Могилеві-Подільському. Див.: *Жук І*.

- Війна пам'ятникам, або Чи потрібен у Вінниці музей монументів // Місто. — 2009. — 16 жовт. — С. 4.
- ¹¹⁶ Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР №711 від 21 лип. 1965 р. // Законодавство України (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹¹⁷ Ханютин А. Зеркала русской эволюции // Вокруг света. — 2010. — № 4. — С. 80–86.
- ¹¹⁸ Гриценко, Олександр. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. — К.: К.І.С., 2014. — С. 106–107.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 184.
- ¹²⁰ Детальніше про проект «соціалістичного міста» див.: Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. — К., 1978; Зливкова О., Шулешко І. «Соцмісто»: до історії забудови Київського Лівобережжя // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007. — Вип. 3; Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. — К.: К.І.С., 2014.
- ¹²¹ Зливкова О., Шулешко І. «Соцмісто»: до історії забудови Київського Лівобережжя // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007. — Вип. 3. — С. 219–233.
- ¹²² Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. — С. 167–170.
- ¹²³ Перший пам'ятник Леніну в місті був встановлений 1963 року навпроти будинку культури (до цього там був пам'ятник Сталіну), а вже 1970 року його замінили на новий.
- ¹²⁴ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. — С. 169.
- ¹²⁵ Скубицкая, Юлия. Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. — 2011. — № 6. — С. 38–39.
- ¹²⁶ Дослідження «20 років Незалежності: Ленін все ніяк не Goodbye!» виконане за матеріалами сайту Верховної Ради України, а саме Довідника адміністративного устрою. Хоча на сайті були представлені дані лише для 20 000 населених пунктів із повного списку в 30 000, але загальну картину побачити можна. Див.: 20 років Незалежності: Ленін все ніяк не Goodbye! // Тексти. org.ua. — 2012. — 13 черв. (<http://texty.org.ua/pg/article/devrand/>)

- read/37123/20_rokiv_Nezalezhnosti_Lenin_vse_nijak_ne (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹²⁷ Знаки тоталітарного Молоха, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // *Культура і життя*. – 2009. – 11–18 груд. – С. 21–44; 18–31 груд. – С. 19–40.
- ¹²⁸ *Коннертон, Пол*. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 74.
- ¹²⁹ Там само. – С. 76.
- ¹³⁰ *Маслійчук В.* Ленін! Одне тільки слово... // *Historians.in.ua*. – 2014. – 1 жовт. (<http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 07.10.2015)).
- ¹³¹ Важливо те, що Олексій Юрчак відходить від застосування бінарних опозицій (хороше – погане, народ – держава, офіційна культура – контркультура) в оцінці подій радянського періоду, а також від зведення відносин особи і держави до двох альтернатив – підтримка чи опозиція. Це дозволяє ширше поглянути на особливості радянського повсякдення та зрозуміти мотиви й орієнтації населення як у період існування Радянського Союзу, так і після його розпаду. Див.: *Yurchak, Alexei*. *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More* // *Comparative Studies in Society and History*. – 2003. – Vol. 45, No. 3. – P. 483.
- ¹³² *Yurchak A.* *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More* // *Comparative Studies in Society and History*. – 2003. – Vol. 45, No. 3. – P. 498.
- ¹³³ *Юрчак А.* Поздний социализм и последнее советское поколение // *Неприкосновенный запас*. – 2007. – № 2. – С. 22–31.
- ¹³⁴ *Yurchak A.* *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More* // *Comparative Studies in Society and History*. – 2003. – Vol. 45, No. 3. – P. 497.
- ¹³⁵ *Гриценко О.* Пам'ять місцевого виробництва. – С. 107.
- ¹³⁶ *Lütticken, Sven.* *The Invisible Work of Art* // *The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis*. – Rotterdam, 1999. – P. 308.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Найвідомішим прикладом цього стало те, як пам'ятник Леніну, який стояв на головній площі Харкова, умисне вирізали з ре-

- клямного ролика України до Євро-2012 «Увімкни Україну». За словами режисерів, це було зроблено для усунення політики з відеоролика.
- ¹³⁹ *Аслунд, Андерс*. Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії. – Вашингтон: Ін-т міжнар. економіки Пітерсона, 2009. – С. 11.
- ¹⁴⁰ *Касьянов, Георгій*. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С. 16.
- ¹⁴¹ Там само. – С. 17.
- ¹⁴² Там само. – С. 27.
- ¹⁴³ Там само. – С. 20.
- ¹⁴⁴ *Семків, Володимир*. Пам'ятник радянському вождю знесли в Червонограді за рік до здобуття незалежності // *ЗІК*. – 2012. – 23 серп. (№ 33).
- ¹⁴⁵ *Война с памятниками* // *Правда Украины*. – 1990. – 21 июля. – С. 2.
- ¹⁴⁶ *Рожин, Сергей*. Демонтирован памятник В. И. Ленину // *Правда Украины*. – 1990. – 2 авг. – С. 3.
- ¹⁴⁷ *Коммунисты Коломыи протестуют* // *Правда Украины*. – 1990. – 24 авг. – С. 2.
- ¹⁴⁸ Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»: Постанова Президії ВР УРСР від 11 верес. 1990 р. // *Відом. Верхов. Ради УРСР*. – 1990. – № 40. – С. 536.
- ¹⁴⁹ *Пресс-конференция Л. Кравчука* // *Правда Украины*. – 1990. – 14 сент. – С. 3.
- ¹⁵⁰ *Демонтирован памятник В. И. Ленину во Львове* // *Правда Украины*. – 1990. – 16 сент. – С. 1.
- ¹⁵¹ *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С. 24.
- ¹⁵² *Liebich, Andre; Myshlovska, Oksana*. Bandera: memorialization and commemoration // *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2014. – Vol. 42, No. 5. – P. 751–752.
- ¹⁵³ Заява Секретаріату ЦК Компартії України // *Сільські вісті*. – 1991. – 24 серп. – С. 1.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ Про заборону діяльності Комуністичної партії України: Указ Президії Верхов. Ради України № 1468-XII від 30 серп. 1991 р. //

- Законодавство України (http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T146800.html (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹⁵⁶ Фотографія Верховної Ради України // Сільські вісті. — 1991. — 6 верес. — С. 1.
- ¹⁵⁷ Про перейменування площі Жовтневої революції і станції метро «Площа Жовтневої революції»: Рішення виконкому Київ. міськради № 524 від 26 серп. 1991 р. // Хрещатик. — 1991. — 30 серп. — С. 2.
- ¹⁵⁸ У 1991 році пам'ятники Леніну також демонтували у столицях Вірменії, Грузії, Литви, Латвії, Естонії та Молдови. Серед радянських республік лише у країнах Балтії їх прибрали повністю і швидко. Останній пам'ятник на території колишнього СРСР у місті Нарва було демонтовано в грудні 1993 року. Тривале протистояння між прикордонною Нарвою і столицею Естонії — Таллінном можна пояснити перевагою російськомовного населення у місті. Міський голова Райво Мурд, розуміючи складність ситуації, наказав робітникам не накидати петлю на шию статуї під час демонтажу, аби не провокувати частину населення, що виступала проти знесення пам'ятника. Після демонтажу статую Леніна перенесли на територію нарвської фортеці. Див.: *Tarm, Michael. Crane Removes Last Lenin Statue in Former Baltics with Am-Russia-Lenin // The Associated Press. — 1993. — Dec. 21* (<http://www.apnewsarchive.com/1993/Crane-Removes-Last-Lenin-Statue-in-Former-Baltics-With-AM-Russia-Lenin/id-c27f06c73ce1709b50d1dc559cb9f47d>).
- ¹⁵⁹ *Сачко, Володимир. Хочуть Вождя на фундамент // Голос України. — 1991. — 14 верес. — С. 4.*
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Фотографія демонтажу монумента Великій Жовтневій революції з підписом: «На київському Майдані Незалежності за постановою президії міської ради демонтується пам'ятник з фігурами Леніна, робітників і солдатів, який уособлював перемогу Соціалістичної революції» // Сільські вісті. — 1991. — 14 верес. — С. 1.
- ¹⁶² *Крамін А. Сойдите с пьедестала // Комсомольская правда. — 1991. — 5 окт. — С. 2.*

- ¹⁶³ *Гефтер, Михаил*. Он же Ленин // *Известия*. – 1991. – 27 марта. – С. 4; *Меликянц, Георгий*. Мечты и реальность: перечитывая Ленина в девяносто первом году // *Известия*. – 1991. – 22 апр. – С. 3.
- ¹⁶⁴ *Меликянц Г.* Мечты и реальность: перечитывая Ленина в девяносто первом году // *Известия*. – 1991. – 22 апр. – С. 3.
- ¹⁶⁵ *Латышев, Анатолий*. В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // *Комсомольская правда*. – 1992. – 12 февр. – С. 2.
- ¹⁶⁶ *Хорунжий, Юрій*. Як тебе не жаліти, Києве мій // *Зона*. Вид. всеукр. спілки політв'язнів і репресованих. – 2008. – № 16. – С. 49.
- ¹⁶⁷ *Кравченко, Володимир*. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 467.
- ¹⁶⁸ Кожен із кандидатів мав набрати понад 50 % голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, за умови, що проголосує не менше 50 % внесених у списки виборців.
- ¹⁶⁹ *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С. 51.
- ¹⁷⁰ У 1993 році Компартія під керівництвом колишнього секретаря Донецького обкому КПУ П. Симоненка відновила свою діяльність. Правовою підставою став висновок Конституційного Суду, відповідно до якого, КПУ, що як громадське об'єднання була зареєстрована 22 липня 1991 року, не є правонаступницею КПРС і КПУ як частини КПРС, а отже, немає законних підстав для заборони її діяльності на території України. Див.: Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.; С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К.: Агентство «Україна», 2013. – С. 36.
- ¹⁷¹ 225 депутатів було обрано на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, решту – в одномандатних округах. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 4 %.
- ¹⁷² *Электоральная география 2.0 – Украина. Парламентские выборы 1998* (<http://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-legislative-election-1998.html> (дата обращения: 06.11.2015)).
- ¹⁷³ *Вибори'98: як голосувала Україна / Упоряд. Ю. Марченко, О. Телемко*. – К.: К.І.С., 1998.
- ¹⁷⁴ *Вибори 2002 народних депутатів України: Підсумки голосування в багатомандатному виборчому окрузі по регіонах // Централь-*

- на виборча комісія (<http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROCoV> (дата звернення: 06.11.2015))
- 175 Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.; С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К.: Агентство «Україна», 2013. – С. 35.
- 176 *Кравченко В.* Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 116–117.
- 177 *Кучма Л.* Україна – не Росія / Пер. з рос. І. Пащенко, О. Руденко-Десняк. – М.: Время, 2004. – С. 16.
- 178 *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 469.
- 179 *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С. 235–236.
- 180 Там само. – С. 247–248.
- 181 Про встановлення державної символіки на фасадах і у приміщенні Верховної Ради України: Постанова ВРУ № 1405 від 21 січ. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 8. – С. 60.
- 182 *Подольчак, Ігор; Дюрич, Ігор.* Матеріали рекламної кампанії 1999 року (http://issuu.com/podolchak/docs/_presidential_elections_ukraine_1999_selected_mate (дата звернення: 07.10.2015)).
- 183 Электоральная география 2.0 – Украина. Президентские выборы 1999 (<http://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-presidential-election-1999.html> (дата обращения: 06.11.2015)).
- 184 *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. – С. 468.
- 185 Питання щодо використання державних символів України: Указ Президента України № 79/2001 від 9 лют. 2001 р. // Законодавство України (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001> (дата звернення: 26.05.2015)).
- 186 Підручник з історії: проблеми толерантності: метод. посіб. для редакторів видавництв / Г. В. Касьянов, П. Б. Полянський, І. Б. Гирич. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 8.
- 187 *Кравченко В.* Бой с тенью; советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 338.
- 188 *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. – С. 467–468.

- ¹⁸⁹ *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. — К.: Наш час, 2008. — С. 401.
- ¹⁹⁰ *Shevel, Oxana.* Memories of the Past and Vision of the Future. Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine // Twenty Years after Communism; The Politics of Memory and Commemoration / Ed. by Michael Bernhard, Jan Kubik. — Oxford University Press, 2014. — P. 146–167.
- ¹⁹¹ План заходів на 2009–2010 роки із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, дальшого дослідження теми голодоморів в Україні: затв. розпорядж. КМУ від 25 листоп. 2009 р. № 1429-р (<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243185983> (дата звернення: 05.07.2015)).
- ¹⁹² *Касьянов Г.* «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке. — М., 2012. — С. 222–223.
- ¹⁹³ Там само. — С. 226.
- ¹⁹⁴ Виступ В. Ющенко на X з'їзді політичної партії «Наша Україна». Київ, 27 квіт. 2011 р. // Інститут Президента В. Ющенко. — 2011. — 27 квіт. (<http://yushchenkoinstitute.org/speeches/view/26/> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ¹⁹⁵ *Касьянов Г.* «Национализация» истории в Украине. — С. 225–226.
- ¹⁹⁶ Там само. — С. 227.
- ¹⁹⁷ Про присвоєння Р. Шухевичу звання Героя України: «За визначний особистий внесок у національно-визвольну боротьбу за свободу і незалежність України та з нагоди 100-річчя від дня народження та 65-ї річниці створення Української повстанської армії». Указ Президента України № 965 від 12 жовт. 2007 р. // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 34. — С. 31.
- ¹⁹⁸ Про присвоєння С. Бандері звання Героя України: «За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу». Указ Президента України № 46 від 20 січ. 2010 р. // Офіційний вісник Президента України. — 2010. — № 5. — С. 6.
- ¹⁹⁹ Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті: Указ Президента України № 75 від 28 січ. 2010 р. // Законодавство України (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/75/2010> (дата звернення: 20.04.2013)).

- ²⁰⁰ ВАСУ визнав воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України // РБК-Україна. – 2013. – 5 лют. (<http://www.rbc.ua/ukr/analytics/vasu-priznal-voinov-oun-i-upa-uchastnikami-borby-za-nezavisimost-05022013163400> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁰¹ В опитуванні 2013 року особу Степана Бандери як одного із найбільш значущих діячів в історії України вказали респонденти з Тернопільської (10%), Львівської (14,6%) та Івано-Франківської (14,7%) областей та оцінили позитивно. В решті регіонів згадки про нього коливалися на рівні кількох відсотків, а ставлення було не таке однозначне, як у названих західних областях.
- ²⁰² *Кравченко В.* Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 144.
- ²⁰³ *Кульчицький, Станіслав.* Український Голодомор: оцінка втрат // *Краєзнавство*. – 2013. – № 4. – С. 51.
- ²⁰⁴ *Касьянов Г.* «Национализация» истории в Украине // *Историческая политика в XXI веке*. – М., 2012. – С. 229.
- ²⁰⁵ Див.: *Taylor, Adam.* It wasn't just the Armenians: The other 20th century massacres we ignore // *The Washington Post*. – 2014. – Apr. 24 (<http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2015/04/24/it-wasnt-just-the-armenians-the-other-20th-century-massacres-we-ignore/?postshare=941429927918787>); *Lisova, Natasha.* Ukraine Recognize Famine As Genocide // *The Associated Press*. – 2006. – Nov. 28 (http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/28/AR2006112800658_pf.html).
- ²⁰⁶ *Касьянов Г.* «Национализация» истории в Украине // *Историческая политика в XXI веке*. – М., 2012. – С. 252.
- ²⁰⁷ *Сорока, Юлия.* Отношение к прошлому // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2009. – № 2. – С. 48–49.
- ²⁰⁸ Про оголошення в Україні 2008 року роком пам'яті жертв Голодомору: Указ Президента України № 1144/2007 від 24 листоп. 2007 р. // *Законодавство України* (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁰⁹ Положення про Український інститут національної пам'яті, затверджене постановою КМУ від 31 січ. 2011 р. № 74 // *Офіційний вісник України*. – 2011. – № 9. – С. 34.

- ²¹⁰ Відповідно до Положення про Державний комітет архівів України, очільника установи призначає Президент за поданням Прем'єр-міністра України. Але після перемоги на дострокових парламентських виборах 2006 року через внутрішні суперечки «помаранчеві сили» (БЮТ, «Наша Україна», СПУ) не змогли сформувати коаліцію. Водночас Соціалістична партія вирішила увійти до «антикризової коаліції» з Партією регіонів і КПУ, за що лідер соціалістів Олександр Мороз дістав крісло спікера. Послаблення суспільної підтримки Віктора Ющенка змусило його рахуватися з позицією інших політичних гравців у сфері історичної політики. Тому після переговорів із новоутвореною парламентською коаліцією з серпня 2006-го Президент підписав «Універсал національної єдності» і призначив Віктора Януковича Прем'єр-міністром України. Частиною угоди стало також призначення головою Державного комітету архівів України комуністки Гінзбург, інженера-механіка за освітою.
- ²¹¹ Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: Указ Президента України №868 від 12 жовт. 2006 р. // Законодавство України (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/868/2006> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²¹² Архетипи з минулого: «гуманітарна політика» в Україні повернулась у радянсько-російське річище // Український тиждень. – 2012. – №7 (<http://tyzhden.ua/Politics/43091> (дата звернення: 12.10.2015)).
- ²¹³ Комуністка Гінзбург має намір приховати свідчення про злочини своїх однопартійців // Аратта. – 2007. – 13 черв. (http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=814 (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²¹⁴ УНП закликає Президента ліквідувати комуністичну символіку // Аратта. – 2006. – 12 листоп. (http://aratta-ukraine.com/news_ua.php/news_ua.php?id=1421 (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²¹⁵ Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України №250 від 27 берез. 2007 р. // Законодавство України (<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²¹⁶ Виступ Президента України (2005–2010) В. Ющенка. Биківня, 15 трав. 2011 р. // Інститут Президента В. Ющенка. – 2011. –

- 15 трав. (<http://yushchenkoinstitute.org/speeches/view/25> (дата звернення: 05.10.2015)).
- 217 Знаки тоталітарного Молоха, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // *Культура і життя*. – 2009. – 11–18 груд. – С. 21–44; 18–31 груд. – С. 19–40.
- 218 Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента № 432 від 12 черв. 2009 р. // *Законодавство України* (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення: 11.10.2014)).
- 219 У Києві демонтовано пам'ятник Григорію Петровському // *Хрещатик*. – 2009. – 11 лютого. – С. 4.
- 220 Там само.
- 221 Постановление апелляционного суда г. Киева по уголовному делу по факту совершения геноцида в Украине в 1932–1933 гг. от 22 февр. 2010 г. // *Права людини в Україні; інформ. портал. Харків. правозахисн. групи / Міжнар. фонд «Відродження», Нац. фонд підтримки демократії (США)* (<http://www.khpg.org/ru/pda/index.php?id=1266828078> (дата звернення: 06.10.2015)).
- 222 Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова КМУ № 928 від 3 верес. 2009 р. // *Законодавство України* (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015)).
- 223 *Касьянов Г.* «Национализация» истории в Украине // *Историческая политика в XXI веке*. – М., 2012. – С. 235.
- 224 *Кулик, Володимир.* Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні // *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала*. – К., 2013. – С. 450.
- 225 *Нагорна, Лариса.* *Культура історичної пам'яті // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. – К., 2013. – С. 21.
- 226 *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. – С. 329.
- 227 *Аслунд А.* *Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії*. – Вашингтон: Ін-т міжнар. економіки Пітерсона, 2009. – С. 12.

- ²²⁸ Варто підкреслити, що жоден із регіонів України не є однорідним у своєму ставленні до радянського минулого, тому ми можемо виокремити лише деякі тенденції у сфері пам'яті.
- ²²⁹ Бенджамін Форест та Юлія Джонсон, використовуючи базу даних випадків перетворення (зміни, перенесення, зруйнування) пам'ятників упродовж 1985–2010 років у 26 державах Центрально-Східної Європи, виокремили особливості поводження із комуністичною спадщиною залежно від політичного (демократичного, гібридного, авторитарного) режиму країни. Див.: *Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States // Post-Soviet Affairs.* – 2011. – Vol. 27, No. 3. – P. 280–281.
- ²³⁰ *Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States // Post-Soviet Affairs.* – 2011. – Vol. 27, No. 3. – P. 282.
- ²³¹ *Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії.* – К., 2012. – С. 265–270.
- ²³² Український соціолог Олександр Вишняк дослідив ставлення населення України до окремих історичних подій та осіб на основі соціологічного опитування 2006 року. Як показують результати цього дослідження, хоча радянська схема історії України сильно впливала на історичну свідомість громадян України, молодь, яка навчалась у школі в роки незалежності, інтерпретує події у рамках національного наративу. Дослідження розкрило особливості регіональних моделей «пам'ятання» української історії – модель Західної України, антирадянську в своїй основі, та протилежну їй модель Південного Сходу, особливо Донбасу і Криму – її Олександр Вишняк визначив як модель радянської просоціалістичної національної пам'яті. Ці регіони характеризуються чіткою, навіть радикальною позицією щодо конфліктних історичних питань, а Центральна Україна займає між ними проміжну позицію. У соціологічному дослідженні компанії «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та центру «Українське демократичне коло» під керівництвом Олександра Вишняка та Ірини Бекешкіної у грудні 2006 року (5 000 респондентів) за методикою політолога Миколи Томенка вивчалось ставлення громадян до п'ятнадцяти історичних постатей та п'яти подій. Див.: *Вишняк О. Історичні по-*

- дії в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – К., 2013. – Вип. 6. – С. 32–40.
- ²³³ *Мазепа, Георгій.* За Іллічем приїхали вночі // Вінниччина. – 1992. – 20 трав. – С. 1.
- ²³⁴ *Скрипник, Віктор.* Пам'ятник-привид, або Куди поділи Леніна з центральної площі Вінниці // 20 хвилин. – 2013. – 13 берез. (<http://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/pamyatnik-privid-abo-kudi-podili-lenina-z-tsentralnoyi-ploschi-vinnits-10266241.html> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²³⁵ Повідомлення про демонтаж пам'ятника Леніну у Вінниці // Подолія. – 1992. – 23 трав. – С. 1.
- ²³⁶ *Каюмов, Марат.* Кому заважає пам'ятник? Боротьба поглядів жителів м. Бар щодо демонування пам'ятника В. І. Леніну на центральному майдані // Погляд. – 2007. – 13–19 верес. – С. 9.
- ²³⁷ Перенесення пам'ятника В. І. Леніну // Томашпільська районна рада: офіційн. сайт (<http://tomrayrada.org.ua/novini/perenesennya-pamyatnika-vileninu/> (дата звернення: 01.10.2015)).
- ²³⁸ У Ямполі Хмельницький «посунув» пам'ятник Леніну // Високий Замок online. – 2014. – 12 січ. (<http://wz.lviv.ua/news/50698> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²³⁹ *Шебеліст, Сергій.* Конфлікт пам'ятників і пам'яті, або Келін, Мазепа, Петлюра і полтавська дилема; [ситуація з відновленням деяких пам'ятників і небажання встановлення інших пам'ятників] // День. – 2011. – 23 лют. – С. 4.
- ²⁴⁰ Просимо перейменувати. Відкритий лист полтав. міськ. голові А. Матковському від нар. депутата М. Кульчицького // Полтавський вісник. – 2008. – 22 лют. – С. 2.
- ²⁴¹ Вирішальне слово мають сказати самі полтавці // Полтавський вісник. – 2008. – 14 берез. – С. 5.
- ²⁴² *Брусенський, Олександр.* Біля пам'ятника Леніну таки побилися // Полтавський вісник. – 2008. – 25 квіт. – С. 31.
- ²⁴³ *Шебеліст С.* Конфлікт пам'ятників і пам'яті, або Келін, Мазепа, Петлюра і полтавська дилема // День. – 2011. – 23 лют. – С. 4.
- ²⁴⁴ *Матковський А.* Відповідь міського голови Полтави «Повертаючись до надрукованого» // Полтавський вісник. – 2008. – 19 лют. – С. 2.

- ²⁴⁵ Ленін Житомиру непотрібен // Люстрація. — 2009. — 3 квіт. (<http://www.lustration.org.ua/ленін-житомиру-непотрібен/> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁴⁶ В Житомире на пам'ятник Леніну наклеили огромную листовку // Житомир.info. — 2009. — 6 нояб. (http://www.zhitomir.info/news_49105.html (дата обращения: 05.10.2015)).
- ²⁴⁷ Ігри з пам'ятниками Леніну: патріоти знищують, міліція захищає, а комуністи відновлюють // Тиждень.ua. — 2013. — 23 лют. (<http://tyzhden.ua/News/73110> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁴⁸ Із сесії міської ради // Місто. — 2012. — № 25. — С. 2.
- ²⁴⁹ В Житомире сторонники КПУ не дали сжечь возле памятника Ленину чучело «коммунистической гидры» // Корреспондент.net. — 2013. — 10 марта (<http://korrespondent.net/ukraine/politics/1520761-v-zhitomire-storonniki-kpu-ne-dali-szhech-voze-pamyatnika-leninu-chuchelo-kommunisticheskoy-gidry> (дата обращения: 05.10.2015)).
- ²⁵⁰ В Новоград-Волинському законно демонтували пам'ятник Леніну // 20 хвилин. — 2013. — 27 серп. (<http://m.20minut.ua/Novyny-Novograd-Volynskogo/Novograd-Volynskiy/v-novograd-volynskomu-zakonno-demontuvali-pam039yatnik-leninu-10291087.html> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁵¹ *Ушакін, Сергій*. Отстраивая историю: советское прошлое сегодня // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. — 2011. — № 6. — С. 10–16, портр.
- ²⁵² Метою благодійного фонду «Героїка» (заснований у 2010 році) є популяризація історії Перших (1917–1920-ті) та Других (1939–1950-ті) визвольних змагань українців, для цього організація відновлює українські військові поховання, встановлює пам'ятники та пам'ятні знаки на честь борців за незалежність. Див.: <http://geroika.org.ua>.
- ²⁵³ У Борисполі зняли Леніна // Історична правда. — 2011. — 22 серп. (<http://www.istpravda.com.ua/short/2011/08/22/53160> (дата звернення: 05.11.2015)).
- ²⁵⁴ *Вінярський, Степан*. Чигирин позбувся Леніна // Свобода. — 2008. — 4 квіт. — С. 3 (<http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/2008/Svoboda-2008-14.pdf> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁵⁵ Там само.

- ²⁵⁶ Замість Леніна... Чорновіл? Хто стоятиме на площі замість пам'ятника вождю? // Вечірні Черкаси. – 2008. – №50. – С. 5.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Пам'ятник Леніну повернуть на Соборну площу? // Вечірні Черкаси. – 2011. – №51. – С. 2.
- ²⁵⁹ Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду 2а-817/11/2316 від 2 серп. 2012 р. (<https://cases.legal/uk/act-uk-1-25553974.html> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁶⁰ Там само.
- ²⁶¹ *Петренко Б.* Ілліч з Тального пішов уночі // Персонал плюс. – 2009. – 2–8 верес. (№35) (<http://www.personal-plus.net/337/5364.html> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²⁶² *Симоненко, Ігор.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4. – С. 54.
- ²⁶³ *Юрійчук, Євгенія.* Електоральна участь осіб похилого віку як складовий елемент механізму легітимації влади в Україні (2002–2007 рр.) // Вісн. Центральної виборч. коміс. – 2009. – №1. – С. 84.
- ²⁶⁴ *Зорич, Оксана.* Динаміка електоральних преференцій міської громади Полтави у 1994–2012 рр. // Наук. зап. Ін-ту політич. і етнонаціонал. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 1. – С. 104.
- ²⁶⁵ Результати виборів 2010 р. депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад // Центральна виборча комісія (<http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr001> (дата звернення: 03.10.2015)).
- ²⁶⁶ Там само.
- ²⁶⁷ Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.; С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К.: Агентство «Україна», 2013. – С. 23.
- ²⁶⁸ *Юрійчук Є.* Електоральна участь осіб похилого віку як складовий елемент механізму легітимації влади в Україні (2002–2007 рр.) // Вісн. Центральної виборч. коміс. – 2009. – №1. – С. 81–89.
- ²⁶⁹ Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration / Ed. by Michael Bernhard, Jan Kubik. – Oxford University Press, 2014. – P. 106.

- ²⁷⁰ Програма Конгресу Українських Націоналістів // Конгрес Українських Націоналістів (<http://cun.org.ua/pro-partiuyu/programa/> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁷¹ Програма ВО «Свобода». Затв. Установчим з'їздом СНПУ 9 верес. 1995 р., зі змінами і допов., внесеними ІХ З'їздом СНПУ 14 лют. 2004 р., ХХ З'їздом Всеукр. об-ня «Свобода» 24 трав. 2009 р., ХХІІІ з'їздом Всеукр. об-ня «Свобода» 24 груд. 2011 р.; зареєстр. наказом №1470/5 М-ва юстиції України 12 серп. 2009 р. // Всеукраїнське об'єднання «Свобода»; офіційна сторінка (<http://www.svoboda.org.ua/partu/program> (дата звернення 05.10.2015)).
- ²⁷² Результати виборів 2010 р. депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад // Центральна виборча комісія (<http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr001> (дата звернення: 03.10.2015)).
- ²⁷³ Там само.
- ²⁷⁴ Пам'ятник Леніну в Каневі пропонують знести міські депутати // [Kaniv.net](http://www.kaniv.net). – 2013. – 2 квіт. (<http://www.kaniv.net/news.php?p=24406&vc=0>) (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²⁷⁵ З ініціативи «Свободи» в Калинівці на Вінниччині демонтують пам'ятник Леніну? // Свобода. Вінниця. – 2011. – 26 трав. (<http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/022304/> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²⁷⁶ Калинівка: Ми не хочемо Леніна: калинів. міська орг. Всеукр. об-ня «Свобода» провела інформ.-агітаційну акцію «Владо, виконуй волю громади!» з вимогами демонтувати в Калинівці пам'ятник Леніну і назвати центральну площу іменем Степана Руданського // 20 хвилин. – 2013. – 22 січ. (<http://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/kalinivka-mi-ne-hochemo-lenina-10259650.html> (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²⁷⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України №280/97 від 21 трав. 1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170 (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ²⁷⁸ Чи вистачить мужності й здорового глузду у хмільницьких чиновників демонтувати пам'ятник Леніну? // Свобода. Вінниця: офіційна сторінка. – 2012. – 15 лют. (<http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/027790/> (дата звернення: 03.07.2013)).

- 279 Ігри з пам'ятниками Леніну: патріоти знищують, міліція захищає, а комуністи відновлюють // Тиждень.ua. – 2013. – 23 лют. (<http://tyzhden.ua/News/73110> (дата звернення: 05.10.2015)).
- 280 Вибори 2012 народних депутатів України: результати // Центральна виборча комісія (<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001> (дата звернення: 07.10.2015)).
- 281 *Іщенко, Володимир*. Участь крайньо правих у протестах Майдану: спроба систематичної оцінки / Пер. з англ. Антона Печенкіна // Спільне. – 2014. – №9. – С. 65–77.
- 282 Вибори 2012 народних депутатів України: результати // Центральна виборча комісія (<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001> (дата звернення: 07.10.2015)).
- 283 *Іщенко В.* Участь крайньо правих у протестах Майдану: спроба систематичної оцінки // Спільне. – 2014. – №9. – С. 65–77.
- 284 Там само.
- 285 *Ishchenko, Volodymyr*. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. – 2011. – Vol. 19, No. 1/2. – P. 376–380.
- 286 Там само.
- 287 *Миллер А.* Историческая политика в России: новый поворот? // Историческая политика в XXI веке. – М., 2012. – С. 24.
- 288 Калинівка: Ми не хочемо Леніна: калинів. міська орг. Всеукр. об'ня «Свобода» провела інформ.-агітаційну акцію «Владо, виконуй волю громади!» з вимогами демонтувати в Калинівці пам'ятник Леніну і назвати центральну площу іменем Степана Руданського // 20 хвилин. – 2013. – 22 січ. (<http://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/kalynivka-mi-ne-hochemo-lenina-10259650.html> (дата звернення: 06.10.2015)).
- 289 У Калинівці урочисто відкрили пам'ятник Степану Руданському // Моя Вінниця. – 2014. – 13 січ. (<http://www.myvin.com.ua/ua/news/region/24858.html> (дата звернення: 18.10.2015)).
- 290 На Вінниччині чоловік привіз додому пам'ятник Леніну; півторатон. скульптуру вождя світового пролетаріату у повен зріст встановив на власному обійсті житель Бершаді Анатолій Тарковський // 20 хвилин. – 2012. – 24 січ.; фот. (<http://vn.20minut.ua/>

- Nashe-mynule/na-vinnichchini-cholovik-priviz-dodomu-pamyatnik-leninu-10216535.html (дата звернення: 06.10.2015)).
- ²⁹¹ Степанова О. Еще один парк советского периода // Украина Центр. – 2012. – 7 нояб. (<http://uc.kr.ua/sovpark> (дата обращения: 06.10.2015)).
- ²⁹² Творцями сайту стали культуролог і журналіст Дмитро Кудінов, а також інженер-програміст, засновник некомерційного проекту «Фотографії старого Саратова» Антон Хействер. У їхній колекції понад 7000 зображень пам'ятників Леніну з усіх республік колишнього СРСР, тоді як за роки радянської влади їх було встановлено близько 10 тисяч.
- ²⁹³ Harrison, Rodney. Heritage. Critical Approaches. – NY: Routledge, 2012. – P. 272.
- ²⁹⁴ Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. – С. 57.
- ²⁹⁵ Там само. – С. 64–65.
- ²⁹⁶ Прудникова Т. Десакрализация образа материализацией телесности (на примере В. И. Ленина) // Vita Cogitans; альм. молодых философов. – 2008. – № 8. – С. 58.
- ²⁹⁷ Там само. – С. 59.
- ²⁹⁸ Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. – С. 60.
- ²⁹⁹ Там само. – С. 61.
- ³⁰⁰ Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 61.
- ³⁰¹ Ishchenko V. Fighting Fences vs Fighting Monuments: Politics of Memory and Protest Mobilization in Ukraine // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. – 2011. – Vol. 19, No. 1/2. – P. 369–395.
- ³⁰² Ігри з пам'ятниками Леніну: патріоти знищують, міліція захищає, а комуністи відновлюють // Тиждень.ua. – 2013. – 23 лют. (<http://tyzhden.ua/News/73110> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ³⁰³ В Жмеринке открыли обновленный памятник Ленину // Gazeta.ua. – 2013. – 22 апр. (http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_v-zmerinke-otkryli-obnovlenniy-pamyatnik-leninu/494181 (дата обращения: 05.10.2015)).

- ³⁰⁴ *Валін, Михайло.* Як Володимир Ленін в Оратів повернувся Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в сквері на околиці смт Оратів // Подолія. – 2007. – 21 квіт. – С. 2.
- ³⁰⁵ *Бурлакова, Валерія.* Умовний вирок. Кувалда не «забезпечила повною мірою демонтаж пам'ятника Леніну» // Тиждень.ua. – 2013. – 19 черв. (<http://tyzhden.ua/Society/82553> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ³⁰⁶ *Буковенко, Сильва.* Із тою головою немає спокою // Культура і життя. – 2009. – 4–11 груд. – С. 20–21.
- ³⁰⁷ *Бурлакова В.* Умовний вирок. Кувалда не «забезпечила повною мірою демонтаж пам'ятника Леніну» // Тиждень.ua – 2013. – 19 черв. (<http://tyzhden.ua/Society/82553> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ³⁰⁸ Делегати Світового конгресу українців підтримали вимоги ГО «Люстрація» // Люстрація. – 2009. – 21 верес. (<http://www.lustration.org.ua> (дата звернення: 05.10.2015)).
- ³⁰⁹ Про питання організації управління районами в місті Києві: Рішення Київ. міськради №7/4819 від 9 верес. 2010 р. // Київська міська рада (http://dnipr.kievcity.gov.ua/files/docs/org_prav_zah.pdf (дата звернення: 10.10.2015)).
- ³¹⁰ Цит. за: *Ковалинський В.* Пам'ятник Леніну на Бессарабці: стисла історія з післямовою // Дзеркало тижня. – 2013. – № 47 (http://gazeta.dt.ua/history/pam-yatnik-leninu-na-bessarabci-stisla-istoriya-z-pislyamovoyu_.html (дата звернення: 18.11.2015)).
- ³¹¹ Соціал-націоналісти пошкодили Леніна у Борисполі // Історична правда. – 2011. – 22 лют. (<http://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/22/26535> (дата звернення: 10.03.2015)).
- ³¹² *Сорока Ю.* Отношение к прошлому // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 47–50.
- ³¹³ *Velikonja M.* Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries // East European Politics and Societies. – 2009. – No. 23. – P. 537.
- ³¹⁴ *Tumarkin, Nina.* Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia. – Harvard University Press, 1997. – P. 259–268.
- ³¹⁵ *Маслійчук В.* Ленін! Одне тільки слово... // Historians.in.ua. – 2014. – 1 жовт. (<http://historians.in.ua/index.php/avtorska>

- kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo (дата звернення: 07.10.2015)).
- ³¹⁶ Романова, Ольга. Ленин жил, или Ирония истории // Новая Европа: информ.-аналит. интернет-журн., спеціалізуючийся на отношениях Беларуси и Европейского Союза. – 2013. – 21 апр. (http://n-europe.eu/article/2013/04/22/lenin_zhil_ili_ironiya_istorii) (дата обращения: 06.10.2015)).
- ³¹⁷ Методологію дослідження ставлення студентів до радянського періоду, а також анкету розробила експертна група у такому складі: доктори історичних наук, професори Георгій Касьянов, Ольга Коляструк, Сергій Леп'явко, Юрій Волошин, Анатолій Морозов та доктор історичних наук, доцент Вікторія Венгерська. В опитуванні взяли участь 705 студентів першого, четвертого і п'ятого курсів історичних факультетів Житомирського державного університету імені І. Франка (ЖДУ), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (ЧНУ), Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (ВДПУ), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Короленка (ПНПУ) та Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (НДУ). Серед них 116 студентів ЧНУ, 169 – ЖДУ, 206 – ВДПУ, 126 – НДУ, 106 – ПНПУ. Всі респонденти україномовні, народжені в період 1991–1996 років, а отже, безпосереднього досвіду проживання в УРСР не мають. Понад половину студентів (близько 60%) – із сільської місцевості або невеликих міст. Дослідження здійснено у рамках гранту Швейцарської національної наукової фундації (SNF) CR111L_135348 Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine.
- ³¹⁸ Опитування було проведене у березні 2013 року в усіх областях України та Автономній Республіці Крим, а також окремо в Києві та Севастополі в рамках проекту Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine (грант Швейцарської національної наукової фундації (SNF) CR111L_135348) – і з-поміж інших містило групу запитань з історичної пам'яті. В опитуванні взяли участь 6000 осіб.
- ³¹⁹ Заярюк, Андрій. Повсякденна радянськість пострадянського сьогодні // Критика. – 2006. – № 3. – С. 9–10.

- ³²⁰ Термін «культурна індустрія» запровадив німецький філософ Теодор Адорно на означення процесів стандартизації культури і раціоналізації способів її поширення.
- ³²¹ *Кравченко В.* Бой с тенью; советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 356.
- ³²² *Кульчицький С. В., Курносюв Ю. О., Коваль М. В.* Історія України. Ч. I. – К.: Освіта, 1994; *Сарбей В. Г.* Історія України: ХІХ – початок ХХ століття. – К.: Генеза, 1996; *Сергієнко Г. Я., Смолий В. А.* Історія України: с древнейших времен до конца ХVІІІ века. – К.: Освіта, 1995; *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України: частина перша (1917–1945). – К.: Генеза, 1995; *Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* Новітня історія України: частина друга (1945–1995). – К.: Генеза, 1995; *Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І.* Новітня історія України (1914–1939). – К.: Генеза, 2003; *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України: частина перша (1914–1939). – К.: Генеза, 2002; *Турченко Ф. Г., Мороко В. М.* Історія України: кінець ХVІІІ – початок ХХ століття. – К.: Генеза, 2004; *Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* Новітня історія України: частина друга (1939–2001). – К.: Генеза, 2004.
- ³²³ *Янмаат, Ян Герман.* The «other» in Ukrainian History Textbooks: the Case of Russia and the Russians // *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 груд. 2005 р.* / Упоряд. і наук. ред. Г. В. Касьянов; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – С. 159.
- ³²⁴ Як вказує Ізабелла Вейрат-Массон, історія, презентована на телебаченні, може бути порівняна із певним видом колективної пам'яті й водночас – із типом історіографічного процесу, який створює «публічну історію». Див.: *Veyrat-Masson, Isabelle.* Staging Historical Leaders on French Television // *Television History. Mediating the Past in Postwar Europe* / Ed. By Erin Bell, Ann Gray. – Palgrave Macmillan, 2012. – P. 95–97.
- ³²⁵ *Молдавська, Тетяна.* «Своя» і «не своя»: радянська та українська влада в усному селянському наративі Степового Подніпров'я // *Суспільні зміни і поворотні моменти: макроподії крізь призму*

- автобіографічної розповіді; матеріали міжнар. наук. конф. 25–26 верес. 2014 р. – Львів, 2014. – С. 145–164.
- 326 Там само. – С. 162–163.
- 327 Там само. – С. 155–156.
- 328 Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 148.
- 329 Проти встановлення пам'ятника Сталіну у їхньому населеному пункті висловилося 85,6% респондентів у Вінницькій області, 80,4% – у Житомирській, 87% – у Полтавській, 83,3% – у Черкаській та 83,5% – у Київській.
- 330 *Lowenthal D.* The Past is a Foreign Country. – Cambridge University Press, 1999. – P. 39.
- 331 *Бурдьє, Пьер.* Социология политики: пер. с фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 159–177.
- 332 Там само.
- 333 Там само.
- 334 Там само.
- 335 Метою глибинних інтерв'ю було вивчення взаємозв'язку міського простору з уявленнями про історичне минуле, а також дослідження ідентичності мешканців того чи того населеного пункту. Методику розробляли соціологи Вікторія Середа та Анна Сушак, у кожному з обраних населених пунктів проводилося по вісім інтерв'ю (шість – серед трьох вікових груп і представників обох статей і два інтерв'ю із представниками національних меншин), респонденти у своїй професійній діяльності не були пов'язані з історичним знанням. Фінансувався проект у рамках грантів Швейцарської національної наукової фундації (SNF) та Канадського інституту українських студій (KIVC). У роботі я користуюся матеріалами інтерв'ю, проведених у Житомирській (червень 2013 року), Черкаській (червень 2013 року) та Вінницькій областях (травень 2014 року).
- 336 *Андреев, Николай.* Минус ленинизация всей страны // Известия. – 1991. – 17 сент. – С. 3.
- 337 Там само.
- 338 *Liebich A., Myshlovska O.* Bandera: Memorialization and Commemoration // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2014. – Vol. 42, No. 5. – P. 756.

- 339 Там само. – С. 760.
- 340 Гудков, Лев. Умовия воспроизводства «советского человека» // Вестн. обществен. мнения. – 2009. – № 2. – С. 9–25.
- 341 Там само. – С. 8–38.
- 342 У цьому випадку партикуляризм має два види: перший полягає в тому, що в різних ситуаціях і стосовно різних дійових осіб діятимуть відмінні правила поведінки (дозволене для одних, для інших – заборонене). Тоді розділення відбувається машинально, без будь-якої проблематизації, а пояснення зводиться, наприклад, до твердження «так було завжди» або «у влади й народу завжди різні інтереси». Натомість при адаптативному партикуляризмі населення «погоджується» на ставлення до себе як до маси, чії оцінки неважливі. Див.: Гудков Л. Умовия воспроизводства «советского человека» // Вестн. обществен. мнения. – 2009. – № 2. – С. 25.
- 343 Гудков Л. Умовия воспроизводства «советского человека» // Вестн. обществен. мнения. – 2009. – № 2. – С. 8–30.
- 344 Головаха, Евгений; Панина, Наталия. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 21.
- 345 Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К.: Кліо, 2014. – С. 28.
- 346 Зазначимо, що, за даними опитування у листопаді 2013-го – лютому 2014 року, в Євромайдані взяло участь (прямо чи опосередковано) близько 20% населення України: 5% брали участь у акціях протесту в Києві, 6% – в інших містах чи селах, ще 9% допомагали мітингувальникам (продуктами, речами, грішми). Найактивніша участь у протестних акціях припадає на жителів Західної України – більше половини населення регіону (62,7%). У центральному регіоні цей показник склав 19%. Найвагомішим критерієм Майдану був рівень освіти його учасників. Так 25% із тих респондентів, які підтвердили свою участь у подіях, мали вищу освіту, 15% – середню спеціальну, 14% – повну середню, 7% – неповну середню. Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене з ініціативи фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології 9–18 жовтня 2014 року. Опитування тривало у 110 населених пунктах у всіх

- областях України, окрім Автономної Республіки Крим, його учасниками стали 2025 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 2,2%. Дослідження реалізоване у рамках проекту «Громадський соціологічний консорціум» за фінансової підтримки програми Матра Посольства Нідерландів в Україні та Європейського Союзу. Див.: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrrhthrtt.htm.
- 347 *Мірошниченко І.* Річниця лєнінопаду. Як це було // Українська правда. — 2014. — 8 груд. (<http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/5485d8f1ad48d> (дата звернення: 03.07.2015)).
- 348 Відповідно до оприлюдненого Українським інститутом національної пам'яті переліку об'єктів, що, відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», мають бути демонтовані, у столиці на 2015 рік було дванадцять пам'ятників Леніну, а також барельєф на станції метро «Театральна». Див.: Київ має позбутися 105 пам'ятників та пам'ятних знаків комуністичного режиму // Інститут національної пам'яті (<http://www.memory.gov.ua/news/kiiv-mae-pozbutisya-105-pam-yatnikiv-ta-pam-yatnikh-znakiv-komunistichnogo-rezhimu> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 349 *Мірошниченко І.* Річниця лєнінопаду. Як це було // Українська правда. — 2014. — 8 груд. (<http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/5485d8f1ad48d> (дата звернення: 03.07.2015)).
- 350 *Нора П.* Теперішнє, нація, пам'ять. — К.: Кліо, 2014. — С. 25–26.
- 351 *Чепайтене Р.* Спадщина у (пост)суспільстві: дисонанс, конфлікт чи пошук згоди? // Схід–Захід. — Х., 2013. — Вип. 16/17; Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі. — С. 47–48.
- 352 *Yampolsky, Michael.* In the Shadow of Monuments. Notes on Iconoclasm and Time // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth century Russia / Ed. by Nancy Condee. — Bloomington: Indiana University Press, 1995. — P. 100.
- 353 *Meusburger P.* Cultural Memories: An Introduction // Cultural Memories. The Geographical Point of View / ed. By Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder. — Springer, 2011. — P. 5.

- 354 *Harrison R.* Heritage. Critical Approaches. – NY Routledge, 2012. – Р. 169–175.
- 355 Тільки 13% киян схвалили знесення пам'ятника Леніну // Дзеркало тижня. – 2013. – 19 груд. – С. 5 (http://dt.ua/UKRAINE/tilki-13-kiyan-shvalili-znesennya-pam-yatnika-leninu-134279_.html (дата звернення: 06.10.2015)).
- 356 *Jampol, Justinian A.* Smashing Lenin Won't Save Ukraine // The New York Times. – 2014. – March 3. – Р. 6.
- 357 *Бык, Алексей.* Андрей Зубов: Россия в результате этой авантюры оказалась в полном тупике // Главком. – 2014. – 11 июня (<http://glavcom.ua/articles/20092.html> (дата обращения: 28.11.2015)).
- 358 *Jampol J.* Smashing Lenin Won't Save Ukraine // The New York Times. – 2014. – March 3. – Р. 6.
- 359 *Кулик В.* Український націоналізм у час Євромайдану // Критика. – 2014. – № 7/8. – С. 2–7.
- 360 Там само.
- 361 Житомирські новини // Місто. – 2014. – № 8. – С. 4.
- 362 Там само.
- 363 Там само.
- 364 Організаторами акції були Володимир Барцьось, член Вінницького обласного осередку ВО «Свобода», і Михайло Рюхов, писар Вінницького козацького полку ім. Івана Богуна. Учасники рейду проїхали більш як 200 км за маршрутом Вінниця – Літин – Шаргород – Шпиків – Вінниця. Див.: *Барцьось В.* Інтерв'ю. 10 квіт. 2015 р.: Немирів уже без пам'ятника Леніну // Прибузькі новини. – 2014. – 27 лют. – С. 1, фото.
- 365 *Марійчак Р.* Демонтаж Леніна в Літині // YouTube. – 2014. – 22 лют. (<https://www.youtube.com/watch?v=YwNZ9RKmdEQ> (дата звернення: 06.10.2015)).
- 366 *Довгенко, Світлана.* Пирятин вже без Ленінів та Карла Маркса // Пирятин. вісті. – 2014. – 26 лют. – С. 1.
- 367 В Комсомольському з пам'ятником Леніну «справився» один чоловік // 20 хвилин. – 2014. – 21 лют. (<http://vn.20minut.ua/revolyuciya/v-komsomolskomu-z-pamyatnikom-leninu-spravivsyia-odin-cholovik-10316870.html> (дата звернення: 05.10.2015)).

- 368 Ленин против священника, город Кобеляки / Влад Павлюк // YouTube. – 2015. – 7 трав. (<https://www.youtube.com/watch?v=Chwd8Tmsfzo> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 369 *Шацька, Барбара*. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим; наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 150.
- 370 В Днепропетровске снесли памятник Ленину [Видеозапись] // Новости Днепропетровска. – 2014. – 21 февр. (https://www.youtube.com/watch?v=xfDQc5_PKto (дата обращения: 28.11.2015)).
- 371 *Александр, Джеффри*. Смыслы социальной жизни. Культурсоциология / Пер. с англ. Г. К. Ольховикова; под ред. Д. Ю. Куракина. – М.: Практикс, 2013. – С. 270–273.
- 372 Там само. – С. 255.
- 373 Там само. – С. 260–261.
- 374 За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну // Інститут національної пам'яті. – 2014. (<http://www.memory.gov.ua/news/zarik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikiv-leninu> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 375 Памятники Ленину, снесённые на Украине с декабря 2013 года (список, фотографии) // Памятники Ленину (<http://leninstatues.ru/leninorad> (дата обращения: 20.03.2016)).
- 376 Рішення голови обласної адміністрації про демонтаж було оприлюднене за кілька хвилин до події. Питання його правомірності відкрите, адже пам'ятник був занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт монументального мистецтва місцевого значення, а отже, це рішення мала приймати влада Харкова. Натомість міський голова Геннадій Кернес був одним із найпалкіших захисників монумента й одразу після знесення заявив про намір відновити його. Участь у знесенні, що розпочалося 28 вересня 2014 року після великої демонстрації, брали вояки батальйону «Азов». Акція була добре організована, хоча траплялися спроби представити її як народну ініціативу. Статую підпиляли й за допомогою тросів повалили. Великих провокацій не було, частково через те, що частину противників демонтажу на чолі з комуністкою Аллою Александровською було заарештовано за незаконний мітинг. Див.: *Силаєва, Ганна*. Ленін: ехо падіння // BBC Україна. – 2014. – 2 жовт. (<http://www>

- bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/10/141002_lenin_kharkiv_echo_hk (дата звернення: 28.11.2015)).
- 377 *Огієнко, Віталій*. Чому я підтримую декомунізацію // *Historians.in.ua*. – 2015. – 13 жовт. (<http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1656-vitalii-ohiyenko-chomu-ia-pidtrymuu-dekomunizatsiiu> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 378 *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 21–22.
- 379 *The Book of Lenins*. Short film by Rick Minnich // *Vimeo* (<https://vimeo.com/19143552> дата звернення: 28.11.2015).
- 380 У Запоріжжі Леніна вбрали у гігантську вишиванку // *Факти.ictv.ua*. – 2015. – 4 жовт. (<http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1528925> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 381 У Запоріжжі Леніна одягли у форму збірної України // *Факти.ictv.ua*. – 2015. – 7 верес. (<http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1560697> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 382 В Мелітополе «максимально бережно» демонтували три пам'ятника Леніну // *Новое время*. – 2015. – 5 юнія (<http://nv.ua/ukraine/events/v-melitopole-maksimalno-berezhno-demontirovali-tripamyatnika-leninu-52089.html> (дата звернення: 28.11.2015)).
- 383 Центральний пам'ятник Леніну у Кривому Розі знесли 2 жовтня 2014 року. За місяць до того громадські активісти оголосили про цей свій намір, але їм перешкодила міліція. Тоді вони висунули ультиматум владі – демонтувати пам'ятник у десятиденний термін, але депутати міськради не розглянули цього питання. Поштоухом до радикальних дій стали події в Харкові 28 вересня 2014 року. Див.: Ленін не встояв і в Кривому Розі // *Українська правда*. – 2014. – 2 жовт. (<http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/2/7039561> (дата звернення: 05.10.2015)).
- 384 В Бердянську пам'ятник Леніну, який знаходився в центрі міста на набережній, знесли доволі пізно – 28 січня 2015 року «невідомі в камуфляжі» (<http://www.unian.ua/society/1037163-v-tsentri-berdyanska-znesli-pamyatnik-leninu-foto.html>). Водночас на травень 2015 року залишалось ще два пам'ятники Леніну на території підприємства «Азмол» – один неушкоджений та інший, у якого працівники підприємства завбачливо зняли голову, щоб уберегти статую від пошкодження.

- 385 Київ має позбутися 105 пам'ятників та пам'ятних знаків комуністичного режиму // Інститут національної пам'яті. – 2015 (<http://www.memory.gov.ua/news/kiiv-mae-pozbutisya-105-pam-yatnikiv-ta-pam-yatnikh-znakiv-komunistichnogo-rezhimu>) (дата звернення: 28.11.2015)).
- 386 В Павлограді снесли пам'ятник Леніну // *Сьогодні.ua*. – 2014. – 24 авт. (<http://www.segodnya.ua/ukraine/v-pavlograde-snesli-pamyatnik-leninu-546863.html>) (дата звернення: 28.11.2015)).
- 387 Ідеться, зокрема, про пам'ятники колгоспниці, Максиму Горькому, Карлу Марксу та іншим діячам, ідентифікувати які населенню, особливо молодому поколінню, інколи важко.
- 388 *Nadkarni, Maya*. Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum // *Memory, History, Nation: Contested Pasts* / Ed. by K. Hodgkin, S. Radstone. – Transaction Publishers, 2006. – P. 201.
- 389 Опитування проводилось у березні 2015 року по всій Україні, крім території АРК та непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей. Загалом було опитано шість тисяч осіб у віці 18–80 років. Дослідження здійснене за фінансової підтримки Швейцарської національної наукової фундації та Wolodymyr George Danyliw Foundation в рамках проекту «Регіон, нація та за їх межами: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України».
- 390 *Огієнко В.* Чому я підтримую декомунізацію // *Historians.in.ua*. – 2015. – 13 жовт. (<http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1656-vitalii-ohiyenko-chomu-ia-pidtrymuui-dekomunizatsiia>) (дата звернення: 28.11.2015)).
- 391 Granite head of Lenin unearthed for new Berlin exhibition // *The Guardian*. – 2015. – Sept. 10 (<http://www.theguardian.com/world/2015/sep/10/lenin-granite-head-berlin-exhibition-german>) (дата звернення: 28.11.2015)).
- 392 У цьому контексті можна згадати Відень. Тут збереглася меморіальна дошка, встановлена 1949 року на будинку, де зупинявся Сталін у 1913-му. Замість зняти її представники місцевої влади повісили поруч інформаційну табличку з поясненням за яких умов і хто встановив цю дошку. Але слід визнати, що ця пам'ятка залишається тенденційною у представленні минулих подій. Подібно вчинили з пам'ятником місцевим комуністам. Цей

приклад демонструє, як зміна інтерпретації минулого може стати предметом громадської дискусії і створити можливості, а не встановити обмеження. Австрійський підхід до пам'яттевої політики не конче має бути зразком для України, однак він свідчить, що, окрім «знищення/збереження», є й інші варіанти. Детальніше про дискусію у Відні щодо пам'ятної дошки Йосифу Сталіну див.: *Kriza, Elisa. The Memorial as a Magnifying Glass: Interpreting The Stalin Plaque in Vienna // German Life and Letters. – 2015. – Vol. 68, № 3. – P. 406–426.*

- 393 Більшість пам'ятників конфедератам було встановлено між 1900 та 1920 роками, десятиліття після громадянської війни, а тому вони є продуктом пізнішої політики пам'яті. Пам'ятники мали на меті посилити позиції тих, хто виступав за сегрегацію американського суспільства. Загалом 1503 монументи конфедератам «творили» простір США протягом десятиліть, не можна сказати, що вони були «невидимими», радше, як і у випадку з пам'ятниками Леніну, для збереження громадського спокою було вирішено про них забути, вдаючи, що проблеми не існує, а минулі кривди подолано. Питання щодо пам'ятників було переміщено у площину історичної спадщини, а не обговорення того, кого і навіщо ми вшановуємо.
- 394 Дані «Pew Research Center» 2011 свідчать, що майже половина опитаних американців (48 %) вважає, що причиною Громадянської війни стала боротьба штатів за свої права, і тільки 38% опитаних вказують на боротьбу проти рабства як основну причину війни.
- 395 Nadkarni M. «Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum» in *Memory, History, Nation: Contested Pasts* / ed. by K. Hodgkin, S. Radstone. – Transaction Publishers, 2005. – P. 196.
- 396 Palonen E. *The city communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration* / Emilia Palonen // *GeoJournal*. – 2008. – № 73. – P. 219–230; Robin R. *The Past as Dustbin, or, the Phantoms of Socialist Realism* / Regine Robin in *Socialist Realism Without Shores* / ed by T. Lahusen, E. Dobrenko. – Duke University Press, 1997. – P. 337– 357; Nadkarni M. «Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum» in *Memory, History, Nation: Contested Pasts* / ed. by K. Hodgkin, S. Radstone. – Transaction Publishers, 2005. – P. 193–208.

- 397 17 вересня 1991 року в російській газеті «Известия» була опублікована стаття М. Андреева, в якій автор заявив про незворотність процесу усунення пам'ятників, портретів Леніна, цитат з його робіт і імені з назв вулиць, заводів і фабрик. При цьому він підкреслив необхідність вироблення усвідомленого і зваженого підходу до «деленізації» міського простору. Як можливий варіант збереження спадщини попереднього режиму він запропонував створити парк скульптур. (Андреев Н. Минус ленинизация всей страны / Андреев Николай // Известия. – 1991. – 17 сентября. – С. 3.) Подібний проект запропонував член ХДС Герд Ханнеман під час демонтажу центрального пам'ятника Леніну в Берліні в листопаді 1991. (Лапский В. Продается памятник Ленину // Комсомольская правда. – 1991. – 7 ноября. – С. 4).
- 398 Nadkarni M. Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum. – P. 197.
- 399 Haines J. Visiting Day at the Old Soviet Statues Home / Jerry Haines // The Washington Post. – June 27, 1999. – P. 2.
- 400 Nadkarni M. Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum. – P. 199.
- 401 Там само. – С. 201.
- 402 Офіційний сайт «Музеон». – Режим доступу: <http://www.muzeon.ru/pages/museum>
- 403 Калінін І. Ностальгічна модернізація: радянське минуле як історичний горизонт / Ілля Калінін // Недоторканий запас. – 2010. – № 6 (74).
- 404 Wight C. Contested National Tragedies: An Ethical Dimension / Craig Wight // The Dark Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism / ed. by R. Sharpely and P.R. Stone. – Bristol, 2009. – P. 140.
- 405 Berkhout A. A Third Alternative: The Peculiar Case of Grūtas Sculpture Park (Dissertation) / Amy Berkhout. – University of Bristol Department of Historical Studies, 2011. – Accesses <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/arthistory/migrated/documents/2011berkhout.pdf>
- 406 Kuusi H. Prison Experiences and Socialist Sculptures – Tourism and the Soviet Past in the Baltic States / Hanna Kuusi in Touring the Past Uses of History in Tourism / edited by A. Kostianen, T. Syrjämaa. – Centre for Tourism Studies University of Joensuu, 2008. – P. 114.

Примітки

- ⁴⁰⁷ Музей комунізму в Празі (Чехія, 2001), Музей ГДР в Берліні (Німеччина, 2006), музей Леніна в Ризі (Латвія, 2006), і частично «Дом терору» в Будапешті (Угорщина, 2002).
- ⁴⁰⁸ Light D. An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania / Duncan Light // *International Journal of Heritage Studies*. – 2000. – Vol. 6. – No. 2. – P. 169.
- ⁴⁰⁹ Harrison R. *Heritage: Critical Approaches* / Rodney Harrison. – Routledge, 2013. – P. 195.
- ⁴¹⁰ Palonen E. The city communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration / Emilia Palonen // *GeoJournal*. – 2008. – № 73. – P. 219.
- ⁴¹¹ У вересні 2008 Київська міська державна адміністрація заявила про намір демонтувати 27 пам'ятників радянським діячам, серед яких: 17 пам'ятників Володимиру Леніну, 2 – Надії Крупській, 2 – Феліксу Дзержинському, по 1 – Станіславу Косіору, Григорію Петровському та Михайлу Калініну. Але через рік, восени 2009, міська влада демонтувала тільки пам'ятники особам, які були безпосередньо причетні до організації голоду й займали високі державні пости в СРСР в 1932–1933: Генеральному секретарю ЦК КП (б) У Станіслава Косіору, голові Ради народних Комісарів УРСР Власу Чубарю та голові ВУЦВК Григорію Петровському. Переважна більшість інших пам'ятників зі складеного в КМДА списку, включаючи пам'ятники Леніну, залишилися на своїх місцях. // У Києві знесуть пам'ятник радянському діячеві Петровському // ТСН. – 29 вересня 2009. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-kiyevi-znesut-pam-yatnikradyanskomu-diyachevi-petrovskomu.html>
- ⁴¹² 9 квітня 2015 року Верховна Рада прийняла закон «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки». «За» проголосувало 254 народних депутатів.
- ⁴¹³ Музеї тоталітаризму будуть по всій Україні – Кириленко. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1838543-muzeii-totalitarizmu-budut-po-vsii-ukraiiini_kirilenko_2046409.html
- ⁴¹⁴ Парк радянського періоду: соцреалізм просто неба // ВВС. Україна. – 31 жовтня 2017. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-41814209>

Показчик

А–Я

- Абрамов, Роман** 33, 37, 39,
40, 206, 207
- Автомайдан** 180
- Аджамка, с.** 133, 226
- Адорно, Теодор** 23, 202, 229
- Азов, батальйон** 234
- Айхман, Адольф** 23
- Акуленко, Віктор** 47, 209
- Александр, Джеффри** 184,
185, 234
- Александровська, Алла** 234
- Алексієвич, Світлана** 143
- Андреев, Микола** 163, 165, 230
- антиколоніальний** 71
- антирадянський/**
антикомуністичний
(антирадянські
настрої) 68, 80, 83, 130,
134, 136, 140, 172, 173, 180,
185, 191, 192, 220
- антиросійський** 176, 185,
192
- антисемітський** 124, 138
- антиукраїнський** 125, 131
- Апеляційний**
адміністративний суд м.
Києва 88, 96, 116, 219, 223
- «Аратта»** 218
- Аслунд, Андрес** 64, 98, 212,
219
- Ассман, Ян** 14, 15, 20, 201
- Астров, Олександр** 27, 202,
203
- «Атлантик»** 6
- Африка** 11
- Багдад, м.** 176
- Бандера, Степан** 68, 69, 87,
88, 165, 212, 216, 217, 230
- Балкани** 11
- Балтія** 27, 30, 35, 39, 40,
42, 63, 64, 83, 93, 167, 204,
206
- Барка, Василь** 84

- Барцьось, Володимир 233
Батьківщина ВО 107, 109, 112, 119, 120, 141
Баханов, Костянтин 199, 208
Бевз, Сергій 142
Бекешкіна, Ірина 220
Бергер, Штефан 202
Беркут, спецпідрозділ 174
Берлін, м. 30, 31, 37, 191, 196, 197, 205
 Берлінська стіна 30, 176
Бернхард, Майкл 123
Бершадь, м. 132
Білорусь 204, 228
Блок національно-демократичних сил Черкащини 130
Блок Юлії Тимошенко 129, 218
Болгарія 204
Болтунова, Катерина 36, 206
Брандт, Віллі 23
Брежнев, Леонід 54, 145
Бригинець, Олександр 141
Брусенський, Олександр 221
Брусилів, м. 119
Будапешт, м. 30, 34, 35, 37, 177, 207
Буковенко, Сильва 227
Бурдьє, П'єр 161–163, 230
Бурлакова, Валерія 227
Бухарест, м. 34, 35
Бык, Алексей 233
Валін, Михайло 227
вандалізм 100, 108, 112, 114, 125, 132–136, 138–141, 178, 192 (див. також: іконоборство; хуліганство)
Варшава, м. 30
Васюк, Костянтин 126
Ватутіне, м. 55, 200
Вейрат-Массон, Ізабелла 229
Веліконя, Мітя 207, 208, 227
Венгерська, Вікторія 228
Верховна Рада України 64–70, 74–76, 78, 79, 89, 92, 97, 104, 124, 125, 128, 129, 137, 171, 186, 194, 210, 213, 214
 * Акт проголошення незалежності України 69
 * Про заборону діяльності Комуністичної партії України 70, 212
 * Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» 67, 212
«Вестник общественного мнения» 231
«Вечірні Черкаси» 223
Веденеев, Дмитро 199

- «Високий Замок» 221
 Вишняк, Олександр 157, 220
Вищий адміністративний суд України 88, 217
 Відень, м. 237
 «Відомості Верховної Ради України» 209, 212, 215, 224
 Вільнюс, м. 34, 35
 Вільчинська, Зоя 48, 209
 Вінярський, Степан 222
 Вінницька обл. 76, 80, 107–109, 114, 118, 125, 126, 128, 129, 132, 147–149, 158, 159, 166, 171, 225, 230, 233
Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського 146, 147, 150, 151, 160, 228
Вінницький козацький полк імені Івана Богуна 180, 233
 Вінниця м. 106, 109, 165, 210, 221
 «Вінниччина» 106, 221
 «Вісник Центральної виборчої комісії» 223
 Вітренко, Наталія 88
 «Вокруг света» 53, 208, 210
 Волинська обл. 65
 Волинська трагедія (1943) 89
 Волошин, Юрій 228
 Волянук, Ольга 10
 Воронеж, м. 37
Всеросійська надзвичайна комісія 31, 73, 167
 Всесоюзний референдум 65, 66
 Всеукраїнський референдум 65, 70
 Галичина 103
Галузевий державний архів СБУ 92
 Гальбвас, Моріс 11–15
 Гаррісон, Родні 134, 177, 226, 233
геноцид 25–28, 34, 87, 89–91, 96, 149, 150, 204, 219 (див. також: Голодомор; Голокост)
Героїка, благодійний фонд 113, 222
 Гефтер, Михаїл 214
 Гімпу, Михайл 35
 Гінзбург, Ольга 92, 93, 218
 Гітлер, Адольф 24, 30, 35, 36
 Голль, Шарль де 24, 25
 Головаха, Євген 169, 231
Головна комісія з розслідування злочинів проти польського народу 28
Голодомор 74, 84, 85, 87, 89, 90, 92–94, 96, 107, 118, 150, 216–218
Голокост 23, 24, 27, 29
 «Голос України» 71, 72, 213

- Грамов, Анжеліка 205
Гриневиц, Владислав 199
Грицак, Ярослав 199
Гриценко, Олександр 60,
200, 210, 211
Грінченко, Гелінада 199
**громада (громадське
обговорення;
громадянське
суспільство)** 10, 19, 30,
68, 69, 71, 73, 74, 81, 90, 94,
95, 105, 107, 110, 111, 115,
118, 119, 121, 122, 125, 127,
130, 141, 149, 159, 161–163,
167, 169, 178–181, 184, 187,
188, 198, 205, 219–221, 223–
225, 235, 237
*Громадська комісія з лікві-
дації пам'яток тоталі-
тарного режиму* 73
Грузія 187
Грушко, Василь 128
Гудков, Лев 168, 169, 231
Гура, Сергій 115
Гуриненко, Микола 115

Дебой, Володимир 112, 180
«Декларація про державний
суверенітет» 66
**декомунізація
(дерадянізація)** 64, 76,
114, 176, 178, 186, 187, 189,
191, 192, 194–196, 235, 236
демократія 26, 31, 42, 64–
66, 75, 80, 85, 87, 100, 130,
144, 150, 179, 208, 212, 219,
220
десталінізація 145
«Демократическая газета»
73
Демократичний блок 65
Денисенко, Андрій 183
«День» 221
День Жовтневої революції
124
День захисника Вітчизни
(День радянської армії
і флоту) 124
День українського козацтва
і створення УПА 124
*Державний комітет архівів
України (Державна
архівна служба України)*
92, 218
*Державний комітет
надзвичайного стану* 69,
70
* Державний реєстр
національного
культурного надбання 49,
50, 209
* Реєстр пам'яток
місцевого значення
50
* Реєстр пам'яток національного значення 50

- * Державний реєстр
 нерухомих пам'яток 51, 96,
 106, 107, 116, 141, 209, 211,
 219, 234
 Діпген, Еберхард 196
 Джонсон, Юлія 100, 220
 «Дзеркало тижня» 208, 227, 233
 Дніпропетровська
 обл. 194
 Довгенко, Світлана 233
 Дон Жуан 9
 Донбас 74, 103, 220
 Донецька обл. 147
 Донецький апеляційний
 адміністративний суд 88
 Донецький окружний
 адміністративний суд 88
 Донецький університет 88
 Друга світова війна 21, 22,
 25, 26, 48, 55, 82, 87, 90, 99,
 149, 173, 186
 культ Перемоги (День
 Перемоги) 47, 124
 Меморіал Слави 60, 109,
 165
 Дубляни, м. 165
 Дюріч, Ігор 215
 Дюркгайм, Еміль 11
 Естонія 64, 187, 202, 203
 Євромайдан 6, 141, 179, 184,
 231, 233
 Європа 11, 21, 22, 26, 42,
 151, 184, 203, 228
 Західна 11, 21, 22, 32, 42
 Східна 11, 190, 203, 204
 Центрально-Східна 21,
 22, 26–30, 32, 37, 42,
 82, 83, 85, 93, 99, 100,
 155, 167, 191, 197, 202–
 205, 207, 220
європейська цивілізація
 21, 22
 Європейський Союз
 27, 32, 176, 228, 232
 Єдвабне, с. 28
 Єльцин, Борис 70, 80
 Єреван, м. 45
 Єрусалим, м. 23
 Житомир, м. 111, 125,
 165, 179, 233
 Леніна пл. 111
 Соборна пл. 111, 179
 Житомирська обл. 76,
 80, 107, 114, 118, 119, 128,
 129, 147–149, 158, 159, 166,
 171, 230
 Житомирський державний
 університет імені
 І. Франка 146, 147, 150, 151,
 160, 228
 Жовтнева соціалістична
 революція (переворот) 44,
 112, 145–147, 194, 213

Жолдак, Андрій 84

Жук, І. 209

Задорожний, Олександр 140

- * Закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» 186
- * Закон «Про застосування амністії в Україні» 142
- * Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 186, 232
- * Закон «Про місцеве самоврядування» 127
- * Закон «Про національний архівний фонд та архівні установи» 92
- * Закон «Про охорону культурної спадщини» 49, 116, 209
- * Закон «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» 186

* Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (1939–1945)» 186

Запорізька обл. 147, 194, 196

Заярнюк, Андрій 228

Звенигородка, м. 55, 200

Зиновьев, А. 208

Зливкова, О. 210

Зноба, Валентин 71

«Зона. Видання всеукраїнської спілки політв'язнів і репресованих» 214

Зорич, Оксана 118, 223

Зубов, Андрій 178, 233

Зюганов, Геннадій 80

«Известия» 72, 214, 230

Івано-Франківська обл. 65, 66, 68, 69, 125, 147, 217

ідентичність 10, 11, 17, 19, 26, 27, 30, 98, 152, 155, 160, 195, 208, 230

аморфна 103

групова (колективна, регіональна) 18, 46, 49, 102, 103, 157, 185, 207

- національна 19, 22, 30,
42, 64, 100, 120, 157, 188
радянська 170
- іконоборство** 134–136,
141, 232 (див. також:
вандалізм; хуліганство)
- Ілленко, Андрій 175
- Інститут демографії 89
- Інститут історії АН УРСР
47
- Інститут національної
пам'яті (Польща) 28
- Інститут національної
пам'яті (Україна) 84, 91,
92, 186, 217, 232, 234, 236
- історична пам'ять**
(самосвідомість) 13, 14,
18, 19, 21, 30, 61, 77, 81, 103,
104, 107, 108, 114, 123, 124,
147, 153, 154, 156–158, 171,
173, 177, 189, 198, 200–
203, 108, 210, 215, 217, 219,
220, 230, 235 (див. також:
пам'ять)
- історична політика**
(політика пам'яті) 18,
24–28, 34–37, 42, 44, 46,
73, 74, 77, 78, 81, 85–87, 91,
97–100, 102, 103, 113, 122,
128, 130, 136, 137, 143, 144,
162, 166, 167, 169, 171, 192,
195, 197, 199, 201–204, 206,
218, 225, 226
- історична спадщина**
37, 48, 50, 77, 110, 118, 119,
134, 163, 204 (див. також:
комунізм; культурна
спадщина; радянська
спадщина; травма)
- Історичний музей (Західна
Німеччина) 40
- Іщенко, Володимир 129, 130,
137, 225, 226
- Кабінет Міністрів України
(Рада міністрів УРСР) 45,
49, 50, 67, 91, 96, 116, 141, 173
- * Постанова «Про
затвердження
списку пам'ятників
мистецтва, історії
та археології
Української РСР» 45,
46, 208, 210
- * Про занесення об'єктів
культурної спадщини
національного
значення
до Державного
реєстру нерухомих
пам'яток України 209
- Кавалерідзе, Іван 45
- Каганович, Лазар 96
- Казань, м. 37
- Калинівка, м. 125, 127,
225

- Калинівський р-н 127,
131
Канадський інститут
українських студій 230
Канів, м. 125
Героїв Небесної Сотні
вулиця 183
Канштайнер, Вульф 13
Кас'янов, Георгій 9, 66, 82,
85, 87, 97, 199, 204, 212,
214–217, 219, 226, 228
Качинський, Лех 28
Каюмов, Марат 221
Кернес, Геннадій 234
Києво-Святошинський суд
142
Київ, м. 6, 45, 50, 70, 72,
73, 83, 110, 129, 139, 142,
147, 148, 159, 166, 173–178,
182, 183, 214, 227, 228, 231,
232
Бесарабська площа 45,
73, 139–141, 174, 175,
208, 227
Гідропарк 95
Жовтневої революції
площа 71, 213
«Жовтневої революції»
станція метро 213
Лівобережжя 210
Майдан Незалежності
71, 124, 173, 175, 178,
185, 213
Софіївська площа 45
Тараса Шевченка бульв.
43, 83, 173
«Театральна» станція
метро 232
Київська міська рада 141,
142, 213
Київська обл. 65, 75, 76,
80, 118, 129, 147–149, 159,
166, 171
Київський міжнародний
інститут соціології 231
Киридон, Алла 14, 15, 199,
200
Кишинів, м. 34, 35
Кінах, Анатолій 50
Кіровоградська обл.
133, 147
Кіртоаке, Дорін 35
Ковалинський, Віталій 208,
227
Коваль, М. 229
Козак, Олександр 107
колабораціонізм 24, 25
Коломия, м. 212
Коломна, м. 37
Коль, Гельмут 24
Коляструк, Ольга 228
«Комсомольская правда» 73,
205, 208, 213, 214
**комунізм (комуністичний
режим, ідеологія,
спадщина)** 22, 24, 26, 27,

- 29–42, 59, 64, 68, 74, 73, 80, 82, 83, 94, 124, 144, 150, 174, 186, 187, 191, 196, 197, 203, 204, 208, 223 (див. також: історична спадщина; культурна спадщина; радянська спадщина; травма)
 комуністична візія 62
- Комуністична партія Радянського Союзу* 44, 64, 70, 81, 194, 214
- Комуністична партія України* 60, 68, 69, 70, 75–80, 87, 82, 104–108, 111–113, 115–117, 119, 124, 126–128, 134, 139, 140, 156, 162, 174, 179, 184, 194, 212, 214, 218, 222
- Конгрес українських націоналістів* 92, 122, 123, 127, 140, 224
- Коннертон, Пол 58, 59, 187, 211, 235
- Конституційний суд* 214
- Конфіно, Алан 20, 202
- Коростень, м. 119
- Косіор, Станіслав 96
- Коханівський, Микола 140, 141
- Кравченко, Володимир 74, 78, 81, 89, 153, 199, 214, 215, 217, 229
- Кравчук, Леонід 64, 65, 67, 68, 76, 78, 98, 212
- «Краєзнавство» 217
- Краків, м. 37
- Крамін, Андрій 72, 213
- Кременець, м. 93
- Кривошея, Володимир 199
- Крим 220, 228, 232, 236
- «Критика» 228, 233
- Круцик, Роман 92
- Кубік, Ян 123
- Кудінов, Дмитро 226
- Кулик, Володимир 97, 199, 219, 233
- культ особи (лідера)** 31, 44, 151, 164 (див. також: Ленін, Володимир)
- «Культура і життя» 211, 219, 227
- культурна індустрія** 153, 154, 229
- культурна спадщина** 17, 37, 48–50, 78, 96, 116, 134, 152, 206, 207, 209, 219, 226 (див. також: історична спадщина; комунізм; радянська спадщина; травма)
- Кульчицький, Микола 109, 110, 221
- Кульчицький, Станіслав 199, 217, 229

- Курносов, Ю. 229
- Кучма, Леонід 77–81, 98, 106, 215
- Лапський, В. 205
- Латвія 64, 187
- Латинська Америка 11
- Латишев, Анатолій 73, 214
- Левада-Центр* 168
- Ленін, Володимир Ілліч 6, 8, 31, 38, 43–47, 58, 59, 67, 72, 73, 84, 85, 139, 140, 143, 145–149, 157, 163, 164, 167, 184, 188, 189, 205, 211, 214, 228, 235
- 100-річчя від дня народження 44
- Декрет про демонтаж пам'ятників «на честь царів та їхніх слуг» 45
- десакралізація 145, 208
- культ 31, 59, 145, 165, 227 (див. також: культ особи)
- Леніна вулиця 56, 57
- образ 46, 47, 146
- ленінопад (леніноповал)**
- 7, 114, 128, 174, 178, 179, 185, 186, 189, 192, 193, 232–236
- Леп'явко, Сергій 228
- Лисенко, Олександр 199
- Литва 39, 64, 95, 187
- Лібіх, Андре 69, 165, 212, 230
- Лісяк, Агата Анна 30, 31
- Ловенталь, Девід 29, 160, 201, 204, 205, 208, 230
- Лондонський університет* 153
- Львів, м. 68, 93, 141, 165, 199
- Львівська обл. 65, 66, 68, 69, 125, 147, 217
- Людювик XVI, король Франції 187
- «*Люстрація*» 222, 227
- Люстрація ГО* 111, 141, 227
- Люттікен, Свен 61
- Мазепа, Георгій 221
- Малінаукас, Вілюмас 39
- Мамай, Олександр 111, 180
- Марійчак, Р. 233
- Марш мільйона* 175
- Маслійчук, Володимир 59, 145, 211, 227
- Масол, Віталій 68
- Матвійчук, Юліан 180
- Матковський, Андрій 109–111, 221
- «*Міжнародний журнал досліджень культури*» 207
- Мелікянц, Георгій 72, 214
- Меркуров, Сергій 45, 139
- Миколаївська обл. 147
- Мишловська, Оксана 69, 165, 212, 230

- минуле** 7–10, 14–16, 18–20, 22–36, 38–42, 44, 47, 50, 58, 59, 62, 74, 75, 79, 81–83, 86, 91, 98–100, 103, 104, 117, 119, 121, 122, 132, 133, 135, 143–146, 150, 152, 154, 155, 163, 164, 170, 173, 178, 187, 194–198, 203–205, 207, 218, 220, 230, 234, 236, 237 (див. також: радянська спадщина)
- Міллер, Олексій 26, 130, 202, 203, 225
- Мілютін, Микола 55
- Міністерство культури Литви* 39
- Міністерство культури України* 49, 50, 84
- Порядок обліку об'єктів культурної спадщини 209
- Мінк, Жорж 203
- Мінніч, Рік 190, 196, 197, 235
- Мірошниченко, Ігор 128, 174, 232
- «Місто» 222, 233
- Міттеран, Франсуа 25
- Молдавська, Тетяна 156, 229
- Молотов, В'ячеслав 96
- Мороз, Олександр 65, 218
- Морозов, Анатолій 228
- Мороко, В. 229
- Москва, м. 30, 37, 45, 53, 54, 69, 73, 155
- Мавзолей 45, 53
- Червона площа 54
- Мосійчук, Ігор 142
- музеї комуністичного періоду (також «народні музеї»)* 33, 34, 38, 39–42
- окупація / терор 34, 35
- Дім терору (Будапешт)* 34–37
- Музей депортації і жертв комуністичного режиму (Кишинів)* 34, 35
- Музей жертв геноциду (Вільнюс)* 34, 35
- Музей жертв комуністичного періоду (Бухарест)* 34, 35
- Музей історії політичних репресій і тоталітаризму («Перм–36»)* 34, 35
- Музей окупації (Рига)* 34
- Музей окупації (Таллінн)* 34, 35
- Музей окупації (Тбілісі)* 34, 35, 91

- Музей советської окупації (Київ) 92, 93
- Музей Штази (Берлін) 34
- Парк «Мементо» (Будапешт) 34, 236
- повсякденність 34, 37, 38
- «Арткомуналка» (Коломна) 37
- Музей індустриальної культури (Москва) 37
- Музей історії ПНР (Краків) 37
- Музей комунізму (Прага) 37–39
- Музей Леніна (Рига) 37–39, 206
- Музей НДР (Берлін) 37
- Музей соціалістичного побуту (Казань) 37, 41
- Музей СРСР (Москва) 37, 41
- Музей СРСР (Новосибірськ) 37
- «народний музей» (Бершадь) 132
- Парк «Грутас» 39
- Центр зі збереження культурно-історичної спадщини радянської епохи (Вороніж) 37
- Музей жертв тоталітарних режимів (Кременець) 93
- Музей історії Києва 71
- Музей німецької історії (Східна Німеччина) 40
- Музей Варшавського повстання 28
- Музей націонал-соціалізму 24
- Музей тоталітарного режиму 73
- Музиль, Роберт 61
- Мюнхен, м. 24
- Нагорна, Лариса 98, 103, 219, 220
- наратив** 13, 19, 25, 27, 29, 35, 36, 38, 44, 46, 58, 68, 87, 93, 113, 133, 176, 178, 229 (див. також: пам'ять) національний 46, 62, 68, 77, 84, 99, 113, 136, 153, 156, 157, 163, 167, 171, 204, 220 ностальгійний 37, 156 (див. також: ностальгія)

- радянський 46, 68, 156
Народна Рада, парлам. група 65
Народний Рух України 64, 65, 67, 69, 75, 76, 79, 83, 105, 115, 119, 123, 131, 170
Народно-демократична партія 79
«Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса» 223
націонал-демократи 64–66
націонал-комуністи 64, 65
націонал-соціалізм (*нацизм*) 23–25, 35, 36, 138, 167, 186, 187, 191, 202, 232
націоналізація історії 78, 82
націоналізм 17, 29, 46, 64, 78, 80, 82, 83, 88, 92, 97, 98, 102, 107, 110, 113, 122–127, 130, 131, 136, 142, 162, 163, 167, 171, 173, 174, 178–181, 185, 188, 189, 191, 194, 233
етнонаціоналізм 24, 204
«Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць» 221
Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» 94, 186, 218
Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (Львів) 93
Наша Україна, блок/партія 76, 86, 107, 119, 124, 216, 218
Небесна Сотня (Герої Майдану) 182, 183, 185
Немирів, м. 183
Європейська площа 183
«Неприкосновенный запас» 200–202, 210, 211, 222
Нижні Устрики, м. 172
Нідерланди 232
Ніжинський державний університет імені М. Гоголя 146, 147, 150, 152, 160, 228
Німеччина (Західна, Федеративна Республіка Німеччина) 22–26, 29, 40, 42, 187, 197, 202, 205
Східна (Німецька Демократична Республіка) 40, 197, 205, 207
«східна політика» 23
Новосибірськ, м. 37

- Нора, П'єр 10, 11, 16, 17, 25,
175, 200, 201, 231, 232
ностальгія 33, 35, 37, 39–
41, 78, 86, 133, 154–156, 170,
206–208, 227
«остальгія» 40, 205, 207
Нью-Йорк, м. 190
- О**вруч, м. 119
Огієнко, Віталій 187, 196, 235,
236
Одарич, Сергій 115
Одеська обл. 158
Оксамитова революція 79
Окружний
адміністративний суд
Києва 88
Олік, Джеффірі 13
Орбан, Віктор 35
Організація українських
націоналістів 68, 87–89,
92, 97, 138, 176, 217
«Ориентир» 206
Осуховський, Олег 141
«Офіційний вісник
- Президента України» 216
«Офіційний вісник України»
209
- Павличко, Дмитро 131
Павлюк, Влад 234
Палонен, Емілія 207
«Пам'ятки України» 209
- Пам'ятний знак** воїнам-
землякам Армії УНР
(Звенигородка) 113
пам'ятник (війна
за пам'ятники;
демонтаж, повалення,
руйнування радянських
символів) 7, 17, 30–32,
45, 51, 52, 66, 67, 68, 70–
73, 83, 94, 95, 102, 105–
108, 110, 112–118, 121, 125–
128, 130, 131, 134–137, 139–
142, 158, 160–164, 167, 170,
172, 174–186, 188, 191–194,
196, 197, 203, 205, 210, 212,
213, 219–227, 232–235 (див.
також: історична пам'ять;
історична політика;
пам'ять)
- Пам'ятник архітектору**
Григорію Артинову 165
Пам'ятник Степану
Бандері (також
меморіальні дошки) 68,
69, 165
Пам'ятник Миколі Гоголю
165
Пам'ятник Михайлу
Грушевському (Київ) 50
Пам'ятник Олексію Келіну
221
Пам'ятник Івану Мазепі
109, 221

- Пам'ятник Івану Мазепі,**
Петру Дорошенку,
Дмитру Вишневецькому
і Богдану
Хмельницькому 117
- Пам'ятник морозиву** 165
- Пам'ятник Симону**
Петлюрі 109, 221
- Пам'ятник Степану**
Руданському 131
- Пам'ятник Івану Франку**
47
- Пам'ятник Богдану**
Хмельницькому 108, 221
- Пам'ятник В'ячеславу**
Чорноволу 223
- Пам'ятник Тарасу**
Шевченку 113, 165
- Пам'ятники Леніну** 31, 34,
49, 53, 58–62, 73, 146, 164,
166, 190, 205, 213, 226
- Балтія 213
- Берлін 31, 191, 196, 197,
205, 236
- Вільнюс, м. 213
- Єреван, м. 213
- Кишенев, м. 213
- Нарва, м. 213
- Рига, м. 213
- Росія 133
- Таллін, м. 213
- Тбілісі, м. 213
- Шверін, м. 205
- Янаул, с. (Уфа) 44
- Пам'ятники Леніну**
в Україні 6–9, 31, 34, 43,
44, 47, 48, 50–58, 60, 62,
67, 68, 71, 74, 81, 94, 96, 97,
100–103, 106–109, 113, 116,
118, 120–122, 125, 132, 133,
136–138, 141, 143, 145, 147,
158–163, 165, 167, 169–173,
177–184, 186, 188–196, 209–
211, 222, 225, 226, 232, 234
- Вінницька обл. 8, 44, 48,
51, 52, 102, 133, 137,
179, 180, 182, 186, 195
- Бар м. 107, 108, 221
- Барський р-н 48
- Бершадський р-н 48
- Бершадь, м. 53, 57,
114, 132, 182, 225
- Вінниця, м. 52, 105,
106, 109, 162, 180,
209, 221, 233
- Гайсин, м. 179
- Дмитрашівка, с. 139
- Жмеринка, м. 139,
226
- Іллінці, м. 179
- Калинівка, м. 126,
127, 131, 179, 224,
225
- Калинівський р-н 52
- Козятин, м. 48, 179,
209

Козятинський р-н 48, 52, 209	Чечельник, с.м.т. 108, 135
Комсомольське, с. 182, 233	Шаргород, м. 182, 233
Крижопіль, с.м.т. 109	Шпиків, с.м.т. 233 Ямпіль, м. 108, 221
Липовець, м. 209	Дніпропетровська обл. 191
Літин, с.м.т. 180, 182, 233	Дніпропетровськ, м. 96, 183, 186, 234
Могилів- Подільський р-н 48, 209	Кривий Ріг, м. 186, 193, 235
Муровані Курилівці, с.м.т. 182	Нікополь, м. 191 Синельникове, м. 191
Немирів, м. 57, 114, 162, 179, 233	Донецька обл. 236
Немирівський р-н 48	Краматорськ, м. 192 Маріуполь, м. 192
Оратів, с.м.т. 139, 227	Павлоград, м. 194, 236
Піщанка, с.м.т. 109, 179	Слов'янськ, м. 192
Піщанський р-н 52	Житомирська обл. 8, 44, 48, 51, 52, 102, 111, 113, 133, 179, 180, 182, 186, 195
Погребище, м. 179	Андрушівка, м. 182
Теплик, с.м.т. 182	Баранівка, м. 182
Тиврів, с.м.т. 182	Бердичів, м. 137, 182
Томашпіль, с.м.т. 108, 221	Бердичівський р-н 48
Томашпільський р-н 52	Володарськ- Волинський, с.м.т. 182
Тростянець, с. 182	
Тульчин, м. 109, 179	
Хмільник, м. 127, 128, 179, 181, 224	

- Смільчанський р-н
52
- Житомир, м. 52, 96,
106, 111–113, 162,
179, 180, 222
- Житомирський р-н
48
- Коростенський р-н
48
- Коростень, м. 181,
182
- Коростишів, м. 113,
162, 179
- Любар, с.м.т. 179
- Малин, м. 182
- Новоград-
Волинський, м.
113, 222
- Новоград-Волин-
ський р-н 48
- Попільня, с.м.т. 182
- Романів, с.м.т. 182
- Червоноармійськ,
м. 179
- Чуднів, м. 182
- Запорізька обл. 191, 196
- Бердянськ, м. 193,
235
- Гуляйполе, м. 192
- Запоріжжя, м. 96,
191, 235
- Мелітополь, м. 192,
235
- Івано-Франківська обл.
67, 68, 173
- Коломия, м. 67
- Київ, м. 6, 43, 44, 45, 52,
70, 95, 96
- скульп. В. Бородай,
І. Зноба, В. Зноба
(елемент
монументу
Жовтневої
революції) 70–
72, 213
- скульп. С. Меркурів
45, 46, 73, 83, 96,
139–142, 174–178,
185, 199, 208, 227,
233
- скульп.
А. Писаренко
(погруддя) 45
- Київська обл. 8, 44, 48,
51, 52, 102, 114, 138, 186,
195
- Баришівка, с.м.т. 182
- Біла Церква, м. 114,
193
- Богуслав, м. 182
- Бориспіль, м. 114,
142, 222, 227
- Бородянка, с.м.т. 138
- Володарка, с.м.т. 114
- Іванків, с. 114
- Ірпінь, м. 114

- Кагарлик, м. 138, 182
Макарів, с.м.т. 114
Миронівка, м. 114
Обухів, м. 114
Сквира, м. 114
Тетіїв, м. 114, 182
Узин, м. 114, 138
Яготин, м. 114
Кіровоградська обл. 133
 Аджманка, с. 133
 Олександрія, м. 193
Луганська обл. 236
Львівська обл. 67, 68
 Борислав, м. 67
 Дрогобич, м. 67
 Львів, м. 68, 173, 212
 Миколаїв, м. 67
 Радехів, м. 67
 Червоноград, м. 66,
 67, 172, 173, 212
Миколаївська обл. 196
 Миколаїв, м. 96
Одеська обл. 196
Полтавська обл. 8, 44,
 48, 51, 52, 102, 109, 133,
 181, 185, 195
 Гадяч, м. 182
 Глобинський р-н 48
 Диканський р-н 181
 Жовтневе, с. 138
 Кобеляки, м. 137,
 182, 234
 Кобеляцький р-н 181
 Котелевський р-н
 181
 Комишня, с. 138
 Лубни, м. 182
 Машівський р-н 181
 Миргород, м. 182
 Миргородський р-н
 181
 Новосанжарський
 р-н 181
 Пирятин, м. 181, 182,
 233
 Полтава, м. 52, 96,
 106, 109, 110, 179,
 180, 183, 221
 Полтавський р-н 181
 Решетилівка, с.м.т.
 182
 Решетилівський р-н
 181
 Хорольський р-н 181
 Чутівський р-н 181
 Шишаки, с.м.т. 182
Севастополь м. 96
Сумська обл. 128
 Охтирка, м. 128
Тернопільська обл. 68
 Тернопіль, м. 67
Харківська обл. 196
 Харків, м. (скульп.
 М. Вронський,
 О. Олійник) 96,
 186, 211, 234, 235

- скульп.
- І. Кавалерідзе 45
- Херсон, м. 186
- Черкаська обл. 8, 44, 48,
51, 52, 54, 102, 130, 133,
137, 179, 186, 195
- Боровиця, с. 115
- Ватутіне, м. 56, 210
- Городище, м. 117
- Жашків, м. 179
- Звенигородка, м. 54,
60, 113, 182
- Золотоноша, м. 182
- Канів, м. 125, 126,
137, 182, 224
- Корсунь-Шевченків-
ський, м. 137, 180
- Лисянка, с.м.т. 137,
182
- Маньківка, с.м.т. 182
- Монастирище, м. 182
- Рацeve, с. 115
- Сміла, м. 182
- Тальне, м. 116, 117,
223
- Тальнівський р-н 48
- Тінки, с. 115
- Умань, м. 54, 137, 162,
182, 193
- Христинівка, м. 182
- Черкаси, м. 52, 106,
115, 116, 118, 131,
162, 223
- Чигирин, м. 114, 121,
137
- Чорнобай, с.м.т. 182
- Шпола, м. 126, 182
- Чернігів, м. 183
- Ужгород м. 96
- пам'ятники радянські
(комуністичним діячам)**
206, 236
- Дзержинському Феліксу
(Варшава; Москва) 30
- Сталіну Йосифу
Відень (табличка)
236, 237
- Будапешт 176, 177
- пам'ятники радянські
(комуністичним діячам)
в Україні** 45, 46, 51, 73, 83,
94, 125, 143, 165, 178, 186,
188, 195, 210, 219, 236
- Ватутіне, м. 210
- Вінницька обл. 58, 105,
230
- Жовтневої
революції
пам'ятник
(Вінниця) 106
- Житомир, м. (погруддя
Карда Маркса) 180
- Житомирська обл. 58,
105, 230
- Запоріжжя, м. 142
- Київ, м. 236

Ватутіну Миколі пам'ятник 50	Павлоград, м. 194
Дзержинському Феліксу 95	Пирятин, м. 233
Енгельса Фрідріха погруддя 45	Полтавська обл. 58, 230
Жовтневої революції монумент (скульп. В. Бородай, І. Зноба, В. Зноба) 70, 71, 83, 213	Тернопіль, м. 67
Калініну Михайлу 95	Черкаська обл. 58, 105, 230
Косіору Станіславу 95	Горькому Максиму 58
Крупської Надії 95	Дзержинському Феліксу 58
Леніна Володимира погруддя 45	Димитрову Георгію 58
Лібкнехта Карла погруддя 45	Енгельсу Фрідріху 58
Люксембург Розі погруддя 45	Затонському Володимиру 67
Петровському Григорію 95, 219	Калініну Михайлу 58
Свердлова Якова погруддя 45	Кірову Сергію 58
Троцького Льва погруддя 45	Котовському Григорію 58
Троцькому Льву пам'ятник 44	Крупській Надії 138
Чубарю Власу 95	Куйбишеву Валеріану 58
Київська обл. 58, 105, 230	Марксу Карлу 58, 67, 233, 236
	Петровському Георгію 58
	Свердлову Якову 58
	Сталіну Йосифу 143, 158, 210, 230
	Фрунзе Михайлу 58
	Чапаєву Василю 58
	Щорсу Миколі 58
	«Пам'ятники України» 43

- пам'ять** 8–20, 22, 25, 26, 29, 33, 34, 42, 44, 53, 61, 84, 85, 90, 94, 98, 99, 103, 111, 124, 131, 146, 149, 150, 157, 161, 163, 164, 167, 170, 173, 176, 177, 181, 183, 187, 189, 192–195, 198–205, 208, 210, 211, 220, 223, 230–232, 234 (див. також: історична пам'ять; історична політика)
 агенти пам'яті 8, 34, 61, 122, 123
 амбівалентна 120
 війна (конфлікт)
 пам'ятей 100, 110, 122, 206, 221
 індивіда 13, 16–18, 59
 колективна (спільноти)
 регіональна (локальна) 8, 9, 11–15, 17–20, 23, 33, 50, 58, 59, 62, 68, 99, 101, 103, 104, 114, 134, 149, 156, 157, 165, 172, 173, 177, 178, 184, 200, 202, 203
 комеморативний простір (практики) 29, 98, 165, 198, 207, 212, 223, 230
 «комунікативна» 14, 15, 20, 42
 культурна 14, 15, 208, 232
 «місця пам'яті» 16–18, 28, 62, 100, 160, 183
 національна (ідентичність, історія, наратив) 42, 84, 86, 92, 103, 120, 136, 153, 186, 200–204, 216, 217, 219, 221, 230 (див. також: наратив)
 радянська 56, 58, 97, 103, 220 (див. також: радянська спадщина)
 Паніна, Наталія 231
 Панченко, П. 229
парадигма (національна/ радянська) 77, 78
 Парк імені Тараса Шевченка (Звенигородка) 113
 Парк радянського періоду 95
 Партія зелених 79
 Партія регіонів 86, 87, 92, 97, 111, 112, 119, 129, 180, 181, 184, 218
 Парфьонов, Леонід 41, 207
 Патріот України ГО 114, 142
 Петренко, Б. 223
 «Пирятинські вісті» 233
 Писаренко, Анастасія 45
 «Питання щодо використання державних символів України» 81

- Південний машинобудівний завод* 78
- Плющ, Іван 79
- «Погляд» 221
- Подніпров'я Степове 229
- «Подолія» 106, 221, 227
- Подольчак, Ігор 215
- Покотило, Володимир 138
- Полтава, м. 109, 118, 165, 183, 221, 223
- Полтавська обл. 76, 80, 107, 118, 129, 147–149, 158, 159, 166, 171
- «Полтавський вісник» 109, 110, 221
- Полтавський національний педагогічний університет імені В. Короленка* 146, 147, 150, 160, 228
- Польща (Польська Народна Республіка) 6, 28, 91, 172, 187
- Помаранчева революція 86, 95, 98, 171
- Порошенко, Петро 186
- Посікірі, Микола 165
- Постишев, Павло 96
- пострадянський** 62, 162, 163, 168, 188, 206, 208, 228, 232
- «Правда України» 212
- Правий сектор* 180, 183
- Прага, м. 37–39
- «Прибузькі новини» 233
- «Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень» 210
- Прогресивна соціалістична партія України* 75
- Пруднікова, Тетяна 47, 135, 208, 226
- Пушкін, Олександр 9
- Рада міністрів УРСР**
див. *Кабінет Міністрів України*
- Радехівський р-н 69
- радянська людина** 168, 169, 231
- радянська спадщина (влада, доба, минуле)**
40, 41, 44–46, 48, 62, 63, 70, 74, 76, 77, 79, 91, 97, 99–101, 104, 107, 110, 111, 117, 121–124, 132, 134, 136, 143, 145, 146, 150–156, 159, 161, 163, 167–172, 176, 184, 187, 188, 194–198, 204, 206, 209, 211, 215, 217, 220, 228, 229 (див. також: культурна спадщина; минуле; травма)
- «РБК-Україна» 217
- Революція гідності 7, 173, 175, 182, 187, 192, 193

- Народне віче 175
- Револуція на граніті 68
- Реєстр об'єктів культурної та історичної спадщини 48
- репресії** 24, 34, 36, 37, 72, 74, 90, 92, 94, 96, 99, 107, 118, 140, 145, 150, 151, 163, 167, 186, 214, 218
- Рига, м. 34, 37–39
- Цесуб вул. 38
- Рівненська обл. 147
- Рожик, Сергей 212
- Розенберг, У. 201
- Романова, Ольга 228
- Росія (РРФСР) 37, 39, 40, 47, 70, 74, 77, 124, 151, 152, 187, 192, 202–204, 214, 215, 225, 229, 233
- Руданський, Степан 131, 224, 225
- Румунія 204
- Рюхов, Михайло 233
- Саакашвілі, Міхеїл** 35
- Саміт Східного партнерства (Вільнюс, 2013) 173
- Саратов, м. 226
- Сарбей, В. 229
- Сачко, Володимир 71, 213
- Світова виставка (Нью-Йорк, 1938) 45, 139
- Світовий конгрес українців 141, 227
- «Свобода» 222
- Свобода ВО* 92, 104, 112, 119, 122–130, 137, 162, 171, 174, 175, 180, 181, 184, 224, 233
- Севастополь, м. 228
- Селянська партія України* 75, 76
- Семків, Володимир 212
- Сергієнко, Г. 229
- Середа, Вікторія 199, 230
- Силаєва, Ганна 234
- символи** 16, 17, 19, 30–32, 35, 46, 63, 68, 98, 100, 111, 113, 123, 130, 135, 143, 144, 157, 177, 186, 187, 196, 197, 205, 210
- антикомуністичні 80, 113, 174–176
- державні (національні) 70, 82, 87, 89, 99, 114, 136, 182, 183, 185, 191, 193, 215
- етносимволізм 78
- радянські (комуністичні) 35, 43, 44, 46, 47, 49, 53, 54, 60, 70, 71, 79–81, 93, 94, 101, 109, 124, 133–136, 145, 146, 157, 174–176, 186–189, 194–197, 218, 232
- Симоненко, Василь 131
- Симоненко, Ігор 117, 223

- Симоненко, Петро 80, 214
 Сікорський, Радослав 6, 199
 «Сільські вісті» 69, 72, 212, 213
 Склокіна, Ірина 199
 Сколівський р-н 69
 Скот, Жаклін 14
 Скрипник, Віктор 221
 Скубицкая, Юлія 210
 Смолій, Валерій 229
Совість України, партія
 111, 119
 Солдатенко, Валерій 199
 Соловйов, Андрій 88
 Соловйов, Сергій 63
 Соменков, Андрій 133, 226
 Сорока, Юлія 143, 217, 227
 «Социология: теория,
 методы, маркетинг» 217,
 227, 231
*Соціал-демократична
 партія України*
 (об'єднана) 75, 79
соціал-націоналісти 227
*Соціал-національна
 асамблея* 142
*Соціал-національна партія
 України* 123
соціалізм 40, 41, 54, 59, 60,
 143, 145, 207, 208, 211, 227
*Соціалістична партія
 України* 75, 76, 139, 218
соціалістичне місто 55,
 56, 210
- соціалістичний блок
 країн 21, 30, 39–42, 63,
 136, 188, 208, 227
*Союз незалежної
 української молоді* 69
 Союз Радянських
 Соціалістичних
 Республік 6, 7, 9, 26, 27,
 40–42, 44–47, 52, 56, 57, 59,
 60, 63–66, 69, 70, 73, 78, 81,
 86, 103, 121, 132, 133, 136,
 145, 146, 149–154, 156, 160,
 163–165, 169, 172, 173, 188,
 190, 196, 201, 211, 213, 226
 союзний договір 66, 68
 Спікер, Глен 38
 «Спільне» 225
 Срібний, Іван 140
 Ставнійчук, Валентин 105
 Сталін, Йосиф 24, 35, 72, 84,
 85, 91, 96, 142, 145, 149, 163,
 167
 Станиславський, А. 210
 Старий Угринів, с. 68
 Степанова, О. 226
 Стецько, Ярослава 123
 «Стратегічні пріоритети» 223
 Струмінський, Станіслав 55
 Сусак, Анна 230
 «Схід–Захід» 232
- Таллінн, м. 34
 Тальнівський р-н 117

- Тарасенко, Андрій 140
- Тарковський, Анатолій 132, 225
- Тбілісі, м. 34, 35
- Тернопільська обл. 65, 66, 68, 93, 125, 147, 217
- Тимошенко, Юлія 50, 96, 107, 141
- Тимченко, С. 229
- Ткаченко, Олександр 79
- Товариство збереження пам'яток (УРСР)* 43
- Товариство «Меморіал» імені Василя Стуса* 91
- Томенко, Микола 220
- Толочко, Олексій 204
- «Топос» 208
- Траба, Роберт 202, 204
- травма (історична, культурна)** 22, 184, 185, 206
- Требст, Стефан 204
- Тризуб ім. С. Бандери ВО* 140, 142
- Трубина, Елена 208
- Тумаркін, Ніна 145, 227
- Турченко, Ф. 229
- Тягнибок, Олег 123–125
- Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом** 173
- Угорщина 36, 95, 187, 204
- Угорська революція 176, 177
- Указ про визнання воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України 87, 88
- Указ про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій 218
- Указ про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті 216
- Указ про демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій (2007) 94, 95, 106–108, 111, 114–118, 121, 125, 126, 136, 140, 142, 162
- Указ про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні (2009) 112, 125, 126, 219
- Указ про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні 94, 218

- Указ про знищення радянської символіки по всій території України 93
- Україна (УРСР) 6, 7, 9, 21, 45–51, 56, 57, 63–67, 69, 70, 71, 73, 74, 76–78, 82–88, 90–96, 99–101, 104, 107, 114, 118, 124, 128–131, 134, 136, 137, 141, 145–156, 158, 161, 172, 173, 175, 176, 183, 185–188, 190–194, 198, 199, 204, 206, 208–210, 212, 214–221, 223–226, 228, 229, 231, 232, 234–237
- Західна 7, 47, 51, 57, 64, 65, 68, 71, 76, 83, 98, 123, 125, 170, 172, 173, 199, 220, 231
- окупація Червоною армією 65
- Південна 77, 107, 136, 195, 220
- північно-східна 128
- Східна 77, 97, 98, 107, 136, 191, 192, 195, 220
- Центральна 7, 8, 48, 52, 54–56, 58, 62, 71, 75, 90, 99, 101–104, 106, 107, 111, 113, 119, 122, 125, 128, 129, 136, 137, 143, 145, 147, 148, 150, 155–157, 170, 178, 182–184, 189, 191, 195, 200, 220
- «Україна модерна» 203
- Українська повстанська армія 87–89, 92, 97, 124, 172, 176, 216, 217
- Українська народна партія 93, 119, 130, 218
- Українська трудова партія 130
- Український дім* 79
- «Український історичний журнал» 204
- «Український тиждень» 218
- Укрреставрація, підприємство* 71
- УНА-УНСО* 131
- Університет Санкт-Галлена 9
- урядовий центр (квартал) у місті 56, 57
- Уфа, м. 44
- Ушакін, Сергій 113, 222
- фашизм** 36
- Фінкель, Євгеній 27, 204
- Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва* 231
- Форест, Бенджамін 100, 220
- Франкфурт-на-Майні, м. 23
- Франт, Богдан 140
- Франція 11, 24–26, 29, 42, 187, 202, 229
- геноцид вірмен 25, 26

- геноцид євреїв 25
 депортація єврейського населення 25
 закон Гайсо 25
 Рух Опору 24, 25
 Французька революція 187
Фронт Змін, партія 112, 119
 Ханютін, Олексій 53, 56, 208, 210
 Харків м. 90, 210
 Хархун, Валентина 34, 38, 206, 208
 Хатаєвич, Мендель 96
 Хаттон, Патрік 19, 201, 202
 Хействер, Антон 226
 Холодна війна 21, 22
 Хорунжий, Юрій 73, 214
 «Хрещатик» 213, 219
 Хрущов, Микита 145
хуліганство 134, 139
 (див. також: вандалізм; іконоборство)
- Центр соціальних і трудових досліджень* 129
Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму 73
 Цой, Віктор 63
 Чейз, Малкольм 206, 207
- «Человек» 206
 Чепайтене, Раса 134, 206, 207, 209, 226, 232
Червона армія 65, 87
 Червоноград, м. 66, 67, 172
 Черкаси, м. 115, 131
 парк «Перемога» 115
 Соборна площа 223
 Соснівський районний суд 115
 Черкаська обл. 55, 76, 80, 107, 114, 118, 125, 126, 128–130, 147–149, 158, 159, 166, 171, 200, 230
Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького 147, 150, 151, 153, 160, 228
 Чехія 204
 Чигирин, м. 131
 Чистякова, А. 207
 Чорновіл, В'ячеслав 115
 Чубар, Влас 96
- Шайде, Кармен 9
 Шамалюк, Анатолій 127
 Шаповал, Юрій 199, 229
 Шацька, Барбара 183, 234
 Швагліс, Андріс 38
Швейцарська національна наукова фундація 228, 230, 236

- Шебеліст, Сергій 110
Шевель, Оксана 83, 199, 216
Шевченко, Тарас 47, 125
Шеррер, Ютта 25, 202
Шоу, Крістофер 206, 207
Шпара, Володимир 142
Шпола, м. 126
Шулешко, І. 210
Шуман, Говард 14
Шумен, Роберт 22
Шухевич, Роман 87, 88, 216
- ЮНЕСКО** 32
Юрійчук, Євгенія 118, 120, 223
Юрківське
 буровугільне
 родовище 55
- Юрчак, Олексій 59, 211
Юрчук, Юлія 199
Ющенко, Віктор 84–90, 92–
 99, 106, 114, 122, 129, 140,
 149, 170, 171, 216, 218
- Яворина, гора** 124
Яворівський р-н 69
Яковенко, Наталія 199
Ямполь, Юстиніан 178, 233
Ямпольський, Михайло 177,
 232
Янаул, с. 44
Янмаат, Ян Герман 153, 229
Янукович, Віктор 86, 87, 91,
 92, 95, 97, 98, 174, 185, 218
Ясінський, Володимир 127

A–Z

- «Ab Imperio» 215, 217, 229
Ashworth, G. J. 199
Assmann, Jan *див.* Ассман,
 Ян
- Berdahl, Daphne** 207
Brown, Steven D. 200
- Chase, M.** *див.* Чейз,
 Малкольм
«Comparative Studies in
 Society and History» 211
- Confino, Alon** *див.* Конфіно,
 Алан
Crane, S. 200
«Critical Studies in Mass
 Communication» 201
cultural memories *див.*
 пам'ять
- «East European Politics and
 Societies» 207, 208,
 227
Elam, Yigal 200, 201

- «Ethnos: Journal of Anthropology» 207
- Forest, B. див.** Форест, Бенджамін
Fridman, Uri 199
- Gedi, Noa** 200, 201
«GeoJournal» 207
«German Life and Letters» 237
- Halbwachs, Maurice** 200
Harrison, Rodney *див.*
Гаррісон, Родні
«History and Memory» 200, 201
«History and Theory» 200
- iconoclasm див.**
іконоборство
Ishchenko, Volodymyr *див.*
Іщенко, Володимир
- Jampol, Justinian *див.*
Ямполь, Юстиніан
- Johnson, J. *див.* Джонсон, Юлія
«Journal of Contemporary Central and Eastern Europe» 225, 226
«Journal of Modern History» 200
- Kansteiner, Wulf** 200
Koshar, Rudy J. 208
Kriza, Elisa 237
Kundera, Milan 202
Kuusi, Hanna 206
- Liebich, Andre див.** Лібіх, Андре
Lisiak, Agata Anna *див.* Лісяк, Агата Анна
Lisova, Natasha 217
Lowenthal, David *див.*
Ловенталь, Девід
- Meusburger, P.** 202, 232
Middleton, David 200
Myshlovska, Oksana *див.*
Мишловська, Оксана
- Nadkarni, Maya** 236
«Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity» 212, 230
Nelson, Soraya Sarhaddy 205
«New German Critique. Cultural History/Cultural Studies» 201
«New York Review of Books» 202
- Olick, Jeffrey K.** 200

Показчик

- Palonen, E. див.** Палонен,
Емілія
«Parallels» 205
«Post-Soviet Affairs» 220
«Pro et Contra» 202, 203
- «**Ria Козятин**» 209
Rosenfeld, Gavriel D. 200
- Shaw, C. див.** Шоу,
Крістофер
Shevel, Oхана див. Шевель,
Оксана
Sikorski, Radosław див.
Сікорський, Радослав
«Sociological Theory» 200
- Tarm, Michael** 213
Taylor, Adam 217
«The Associated Press» 213,
217
«The American Historical
Review» 200, 202
«The Atlantic» 199
«The Guardian» 236
- «The New York Times» 233
«The Washington Post» 217
Tumarkin, Nina див.
Тумаркін, Ніна
Tunbridge, J. E. 199
- Veyrat-Masson, Isabelle див.**
Вейрат-Массон, Ізабелла
Velikonja, M. див. Веліконя,
Мітя
«Vita Cogitans. Альманах
молодых философов» 208,
226
- Wolodymyr George Danyliw
Foundation** 236
- Yampolsky, Michael див.**
Ямпольський, Михайло
Yurchak, Alexei див. Юрчак,
Олексій
- Zelizer, Barbie** 201
«ZIK» 212

Наукове видання

Гайдай Олександра Юріївна

КАМ'ЯНИЙ ГІСТЬ

ЛЕНІН У ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Підписано до друку 14.12.2017. Формат 84 × 108/₃₂
Умов. друк. арк. 14,70. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «К.І.С.»

04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 5269

<http://kis.kiev.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Фото на обкладинці – Володимир Фалін (УНІАН)